

A
NEVELÉS
ELMÉLETÉNEK
TÖRTÉNETE.
BEVEZETŐ TANULMÁNY.

ÍRTA

OSCAR BROWNING

A CAMBRIDGEI EGYETEM TANÁRA.

ANGOLBÓL.

KÖNYVÉSZETI ÉS ÉLETRAJZI JEGYZETEKSEL ELLÁTOTT
ÁTDOLGOZÁS.

MÁSODIK JAVÍTOTT KIADÁS,

BUDAPEST, 1907.
EGGENBERGER-féle KÖNYVKERESKEDÉS

(hopfmann és vastagh).

ELŐSZÓ.

A nevelési elméletek története két irányban válhatik a gyakorlati tanítónak hasznára. Feltüntetve a dívó módszereknek történeti alapját, útbaigazíthat a körül, mi őrzendő meg és mi változtatható bennök; elmondva másrészt, mit kíséreltek meg e téren nagy mesterek, és mit vélték lehetnek nagy gondolkodók, ösztönözhet, hogy folytassuk művöket, vagy alkalmazzuk elveiket jobb viszonyok közt. Az ősök szelleme nem ró szentebb kötelességet az utókorra, mint hogy szerencsésebb körülményei közt valósítsa meg az eszméket, melyeket a kor viszontagsága vagy az élet rövidsége akadályozott meg teljesülésökben.

A munka írója megkísérelte, hogy népszerű, de egyúttal pontos vázlatát adja a nevelés kérdésében felmerült elméleteknek, a mennyiben ezek még napjainkban is fontossággal bírnak; különben jól érzi kész művének hiányosságát és hibáit. Fő alkalmassága megírásához azon alapult, hogy maga tizenöt éven át munkás iskola-mester volt.

Cambridge, 1881. június havában.

A szerző.

E szépen írt, s kivált finom történeti érzékkel készült tanulmánynak átdolgozásával, úgy hiszem, hasznos szolgálatot tettem mindazoknak, kik hazánkban a nevelés kérdései iránt mélyebben érdeklődnek. Fő szövege tanítóképezdéknek jó alapot nyújt a pädagogia történetét tárgyaló tanfolyamhoz; a könyvészeti és életrajzi jegyzetekkel bővítve egyúttal oly vázlatot pótolhat, mely egyetemi előadások mellett a hallgatókat bővebb tanulmányaikban kellőképp tájékoztatja. A bibliographiai irányadás, természetesen nem törekszik teljességre; csupán oly műveket említ, melyeket magam is ösmerek és némi tekintetből figyelemre és tanulmányra méltóknak tartok.

1885 és 1906.

Kármán Mór.

I.

A GÖRÖG NEVELÉS.

Midőn a nevelési elméletek történeti fejlődését tanulmányozni kezdjük, némi előzetes óvatosságra van szükségünk. Látni fogjuk, hogy a nevelés mindig kedves problémája volt a bölcseletnek. A ki a világot javítani vagy újjászervezni óhajtá, számos nehézségre akadt, ha a felnőtt népre tekintett; szeme azért több reménnyel csüggött az üdelelkű ifjúságon, melynek szive olyan mint a fehér lap vagy a hajlékony viasz. Hacsak a serdülő nemzedék a helyes útra volna terelhető, az emberi nem újjászületése valóság lenne, nem álom többé. A tapasztalat azonban ez idő szerint megtanított, hogy az ily reménység hiábavaló. Egy szempontból a nevelés sokat tehet, másból keveset vagy éppen semmit. A gyermek oly tulajdonságokkal jő világra, melyek egyszer-mindenkorra meg vannak állapodva. Nincs hatalom, mely beléolthatna lelkébe valamit, a mi nincs már benne. Szülei és az ősök hosszú sora döntötték el, minő természetű legyen. A mint felnőtt és mi képességeit felismerni, erejét kimérni véljük, megfélemedezünk a számtalan tehetségről, mely az egyszerű csirában rejtett. Őseinek betegségei és túlhatásai mintegy lesben várnak reá életének minden új szakában. Úgy halad, mint egy kísérteties csarnok felé, hol ősei állanak, fordított sorrendben, arra készen, hogy a kellő perczben rátegyék fagyos kezöket unokájokra. Éle-

tének mindegyik éve mindinkább apáinak hasonlóságára üti és idomítja a gyermekeket.

Azonfelül, az ifjúság nem valósíthat meg mindent, a mire ígérkezik. Választani kell. A gyermekkor varázsának nagyobb része abban rejlik, hogy jövődje bizonytalan. A tanító könnyen elhiszi, hogy dicső tanítványából lehet valami. Tulajdonságokat vesz észre, mintegy csirában és elképzeli, hogy egynémely, tán mindnyája megtermi gyümölcsét. Ám nincs ez úgy. Kiválni egy irányban csak úgy lehet, ha másban alábbhagyunk. Derék termés csak úgy nyerhető, ha lenyessük az ágakat, melyek minden oldalról szétterjeszkednének a környező légbe. Az emberi erőnek határa van. Agyvelőnk képessége korlátolt s hogy jól működjék, vérrel kell táplálni. A vér mennyisége korlátolt és nem vonható az agyba, a nélkül, hogy más résztől el ne vegyük, a gyomortól vagy a törzsóktól. Az érzés, igaz, értelmiséggé válhatik, az indulat erejét magába szíhatja a növekvő akarat: de a testi alap, melyen az érzetek, az értelem, az akarat és az érzelmek nyugosznak, minden egyesre nézve csak igen korlátolt mennyiségű.

A tanítóra nézve, a ki e fontos igazságokat átértette, még egy más nehézség marad fenn, mely az embernek környezetével való küzdelméből ered. A tanító megtesz minden telhetőt, hogy az egyén minden tehetőségét összehangzóan fejlessze, hogy egészséges testet teremtsen az egészséges lélek számára, hogy gondosan működtesse az agyvelő minden idegszálát és teljes tevékenységre készítse s hogy e munkásságot arányosan ossza be a gyermek öröklött képességei között. Ügyét nyertnek fogja venni, ha tanítványa elérte a telhető fejlettséget, melyre képes; ha nem nyomott el egy erőt sem, csak annyiban, a mennyire más erők kellő tevé-

kenysége megköveteli. De föltéve, hogy ez eredményt elérí, pedig nincs tanító, ki azzal dicsekedhetnék, hogy teljesen elérte, mi biztosítéka van arra nézve, hogy ép ezen tulajdonságokat fogja keresni a világ? A maga útján halad ez, nem ügyelve egyéni kivételekre. A tökéletesen nevelt ember hely nélkül maradhat a tények oekonomiájában. Ha zúgolódunk e miatt, ez a világ válasza: «A magatok hibája; minden tudományokkal nem tudtok úgy nevelni, mint a hogy én nevelek.» Nézd az utolsó ötven évben fejlődött új ipart, mennyi szükségletet nem teremtett vasút és telegráf! A vasúti őr, mozdonyvezető, vagy telegráf-tiszt ügyessége oly tulajdonságokat és ismereteket követel, melyek valószínűleg egy század előtt nem is léteztek. Nem az iskola hozta létre, nem mester tanította őket. A mint Persius mondja, a has volt mesterök, az életfentartás szüksége alakította őket e formára. Ilyen az ellentét egyén és világ között. Az egyén kivan valamit léte teljes kielégítésére; a világ is követel valamit és számot tart reá. Mi tévők legyünk? Törekedjünk-e a lehető legmagasb nevelésre, nem tekintve a gyakorlati szükséglet, vagy mondjunk le a nevelésről egészen, hadd tegyen a világ az övéivel, a mit velök akar? Ez az első nagy kérdés, melylyel tárgyunk küszbén találkozunk.

Vad néptörzsek megoldják a kérdést, minden tétovázás nélkül elfogadva a gyakorlat szempontját. Az ausztráliai vagy a zulu a lét közvetetten céljai számára nevelkedik. Jó vadásznak, győzelmes harcossnak lenni élete fő szüksége és a hagyomány megállapította a nevelés módját e célok elérésére. Tárgyalásunkban azonban mellőzni akarjuk a nevelés ez ősi alakjait – még a mint a khinai, az indus, az egyptomi, s a zsidó nép-nél is alakultak. Keveset tudunk róluk, kivévén tán a

zsidó népnevelést; nem eleget, hogy mi magunk gyakorlati hasznát vehetnők. Ám a görög nevelés elveit nem mellőzhetni. A görögök tárgyalták legelőször a nevelést mint tudományt; nevelésök eredményei szintén csodálatosak. Teljes képét is adhatni mind a közgyakorlatnak, mind Platon és Aristoteles ideális tervei- nek; azonfelül nevelési rendszerük jelentékeny hatásal van a világra mind mai napig. Meg nem érthetni a nevelés történetét a renaissance óta, ha meg nem ismerkedünk a görög és római hagyománnyal, mely oly mélyen áthatotta Európát a tudományok föléle- désekor.

Egész Nagy Sándor koráig a görög nevelés főtárgyai gymnastika és muzika voltak, azaz testi gyakorlás és szellemi művelődés, a muzika (μουσική), vagyis a mú- zsák tudománya, két részre oszolván, az előzetes gram- matikai és a sajátképeni úgynevezett múzsái tanul- mányra. Később több tárgy vonatott a nevelés körébe és a tanulmányok ama sora vált szokásossá, mely úgy volt ismeretes, mint εγκύκλιος παιδεία vagyis «encyclo- paedia», «qrbis doctrinae», a mint Seneca nevezi. Hét tanulmány (mesterség, τεχναί, artes) alakította: gram- matika, retorika, philosophia vagy dialektika meg arithmetika, muzsika, geometria és astronomia; ily sorban, a római koron át, fennmaradtak a Trivium és Quadrivium nevezet alatt egész a középkor végéig.

Hét éves koráig nem igen sokat tanult a görög gyer- mek s első tanítása a mythos által történt. A görög nap igen korán kezdődött, valóban napkeltével, félbe- szakadt tiz és tizenkettő közt a köztéri foglalkozás által és a hátralevő időt délutánnak és estének hívták. A gyermekek korán reggel mentek iskolába és másod

ízben a reggeli után; a paedagogus (παιδαγωγός) vezette őket, egy tisztos szolga, kire erkölcsi felügyeletük volt bízva. Az irodalmi tanulmányt követte a testgyakorlás, a palestrát a fürdő. Naponkint hat óra görög és római felfogás szerint a tanulmányra ép a kellő idő. Voltak esetről-esetre ünnepi napok, s az év forró szakát, úgy mint most dívik, szünet idejének tartották.

A görög fiú első kötelessége volt a betűket megtanulni. Annyira becsülték az olvasást, mint az úzás mesterségét, úgy hogy a tudatlan emberről azt szokták mondani: nem tud se úszni, se olvasni. A tanítás módja igen hasonló volt a mienkhez; ugyanazon nehézség volt megkülönböztetni a betű nevét és hangját, ugyanazon kísérletek történtek megrövidíteni a munkát és könnyűvé meg könnytelenné tenni a tanulást. A sophisták módszereket találtak fel a rövid, gyors tanulmányra, és Kallias abéczés tragédiája, melyet egy ideig úgy tekintettek, mint amazok satiráját, tán inkább maga is kísérlet játszva tanítani a betűket. Az olvasást nagy fáradsággal tanították, kiváló gondot fordítva a hang-esésre és a pontos kiejtésre. Mi nem ügyelünk annyira a hangsúly és quantitás különbségére. A görög fiú sem tanulta meg a megkülönböztetést füle és beszédszervei hosszas és szorgos gyakorlása nélkül. Ez volt a phonascus kötelessége. A görög fiúnak kétségkívül iskola-könyv dolgában nagy előnye volt fölöttünk; nincs semmi olyasmink, a mi vetélkedhetnék az Odysseia kellemével, szépségével és játszóságával. Mennyire megkapja még a mai kor gyermekének is képzeletét; ám sokkal mélyebben hathatott azokra, a kik ugyanazon tiszta levegőt szívták és ugyanazon kék tengerre tekintettek, mint könyvüknek hőse meg szerzője. Homéros volt minden görög köztanulmánya. Az Ilias és az

Odysseia volt a hellén faj Bibliája, Eobinsona, Mese-könyve egyetemben. Hosszú részleteket, sőt egész énekeket könyv nélkül tanultak belőle. De a görögök, rendszerint, nem tanultak más nyelvet a magukén kívül. Az olvasást és könyv nélkül tanulást követte az iras, a mit gondosan tanultak. Természetes sorban a szerkesztés következett, és a gyakorlatjavítás terhe, mely alatt mai nap is görnyed a tanítóság, e kora időből származik. Szoros kapcsolatban olvasással és írással van a számvetés mestersége, és a számok tudománya vezet át a zenéhez. Platon az aritmetikát tartja a legjobb ösztöknek az aluszékony és műveletlen lelkek számára; a platonikus párbeszédekből látni, miként foglalkodtatták a számtani problémák az athéni ifjak elméjét és gondolkodását. Sok nehezebb aritmetikai műveletet geometriai módon oldottak meg, azonban a görögök a számtanítás mesterségét jelentékeny ügyességig vitték. Az abacus volt taneszközük és az ujj-számításban oly módszerük volt, mely 10,000-ig jól szolgált. Végre a rajzolás volt e kezdő tanításnak koronája.

Ha tizennégy éves korát elérte, a görög ifjú komolyan hozzálátott az athlétikai gyakorlathoz. A buzgalom, mellyel a görög és a római ókor e gyakorlatoknak élt, sokszor mentségül szolgál a túlzott tiszteletnek, melyet korunk (különösen Angliában) irántuk tanúsít. Nincs kétség benne, hogy a kettős figyelem a test és a lélek egészségére a görög népet az emberiség legszebb és egyúttal legtehetségesebb fájává tette. De kérdés, vajjon a modern athlétikai versengés egyáltalán a görög szokást követi-e s nem inkább a római circus vetélkedését és a későkori császárság elfajulását. Bármennyire dicsőítette is a görög nép az athlétikai jelességet, a professionatus athlótát kevés tiszteletben részesítette.

Megvetéssel fogadta volna, ha nemes ember érdemes dolognak tartja vala, hogy jeles bajvívó, vadász, vagy kocsis legyen. Az ellentét munka és a játék között gyakorlati nehézséget támasztott akkor is, mint jelenleg. Valósággal a palestrában találta Sokrates legszivezebb hallgatóit és tárta ki legkülönösebb tanait. Elképzelhetni-e, hogy egy modern verseny- vagy játéktéren, a játékosokkal, a mint sorokra várakoznak, oly párbeszéd volna tartható, minő Platón Theaitetosa? Euripidés kemény szóval illeti az athléta fajtát, és több jel mutatja, hogy korán felismerték a túlzott testfejlesztés veszedelmét. A lelkesedés, melylyel Homéros és Pindaros a testi erőt magasztalták, Periklés korában igen alászállt. A görögök nem hitték, a mint mi hajlandók volnánk hinni, hogy az athlótika a férfias jellem legjobb biztosítéka és az elpuhulás ellen a legjobb óvószert. Tudták, hogy test és lélek üdvösen nem gyakorolható egy és ugyanazon időben s hogy a lélek, nem pedig a test magasb törekvéseink és vágyaink székhelye. A spártai embert, a kinek kemény vitézsége közmondásos lett, az athéni olybá vette, mint a kit nevelése elvadított.

A gymnastika célja a testi erők összhangzó fejlesztése volt: ép úgy 'szolgált a muzika arra, hogy a lelki erőket szabályozza és rendezze. Nehéz megérteni, mi mindent értett a görög a muzika néven; pedig csak ha teljesen felfoghatnók, képzelhetnők el világosan nevelési rendszeröket. Egy értelemben muzika annyi mint műveltség, a tanulmányok egész sora, melyek finomítják, nemesítik az elmét és jellemet. Más értelemben kétségkívül az, a mit mi muzsikának, zenének mondunk. Ez a görög zene abban különbözött a miénktől, hogy nem volt polyphonicus. A görögök nem értették vagy nem méltányolták volna a mi sok hang-

szereinket, vagy egy zenekar vegyes hatásait. Ahhoz szoktak csak, hogy egy időben csupán egy hangot halljanak vagy legfőleg az emberi hangot kísérő még egy hangszert. De másrészt a görög embernek tisztább érzéke volt a hangskála felosztásai iránt. Az oly görögöt, ki különbséget nem tud vala tenni fél-hangnyi, sőt még negyed-hangnyi közök között, ép oly tudatlannak tartották volna, mint mi a philologust, ki rossz hangsúlylyal idézne Homérosból. Több volt érzékük továbbá a különböző hangkulcsok jellemző tulajdonságai iránt is, mint a mennyi nálunk rendszeren nem-zeneértőknél található. Bő adatanyagból tudjuk, hogy minden görög fiút gondosan neveltek a zene elméletében és gyakorlatában, és hogy ezt minden iskola férfiai egyaránt a legfontosabbnak tartották az értelmi és erkölcsi nevelés érdekében. Platon, Aristoteles ez iránt egy értelemben vannak. A zene nem csupán a fül és a hang gimnasztikája volt, hanem a szellemé is és minden nemesb életrend alapja. Ehythmusa és összhangja elhatott a lélekig és hatalmasan befolyt reá. A költészettel egyesülve, az erény útjára tereié a lelket és derekassággal tölte el. Helyesen jegyezték meg: ha egy görög ifjú folytonos gyakorlattal erősebbé vált volna a bikánál, meg igazságosabbá az istenségnél, és bölcsőbbé minden tudós egyiptomi papnál; polgártársai félvállal, megvetéssel tekintettek volna reá mégis, ha nem volt volna birtokában annak, a mit egyedül a zenei és gimnasztikai gyakorlat adhat vala meg – az arányosság és kellem érzetének.

E gondos zenei neveléstől várta a görög azt a szolgáltatást a lelki fejlesztés körül, a mit később kevesebb joggal a pontos irodalmi tanulmánynak tulajdonítottak. Az összhang érzékének kifejtését, ama lelki képességét,

mely subtilis kérdéseket inkább az ízlés finom ítéletével old meg, mint az ész és bizonyítás nehézkes fontolgatásával – ilyesmi mindent várhattak a hangok jellemének óvatos méltatásától, meg a dallamok erkölcsi hatásától. Platon « Állam »-ában avval védi a zene hatalmát, «hogyan mérték és összhang megtalálják utjokat a lélek rejtekébe, és erősen belevésődnek, kellemet vivén magokkal és kellemmel ruházzván fel azt, a ki jó nevelt; és hogy a ki ekként, a mint illő, nevelkedett, legelősebben fogja észrevenni, mi rútt vagy hibás a természetben és művészetben, s jogos méltatlankodással felette csak a szépet fogja dicsérni és örömet szívébe fogadni, s vele élve, maga is jóvá és nemessé fog válni, – de a rúttat gáncsolni és gyűlölni fogja már ifjúságában, mielőtt még megérthetné a dolog észszerűségét; míg ha az ész korát is eléri, üdvözölni fogja mint jó barátját, a kihez nevelése már régtől csatolta.» (Platon, Respubl. III. 12 401-2.) Ám a fontosság mellett, melyet a görögök a zenének tulajdonítottak, semmi sem tanúskodik inkább, mint a szigorúság, melylyel a fuvalát elítélték a lyrához képest. Emez az igaz bölcsesség és erkölcs alapja, amaz a közromlottság és könnyelműség hangszere. A klasszikus tanulmányok legbuzgóbb védője nem ítélné el keményebb nyelven a «reáliskolai» műveltség felületességét és ürességét. A zene hatását még tovább fejleszté különben az ének és táncz gyakorlata.

Szem előtt tartva a görög nevelés ez általános elveit, könnyebb lesz a nevelésmódot figyelemmel követni, melyet Platon ideális államában előszab. Szerinte a nevelés: ápolás, táplálás (τροφή). Igen hatalmas, döntő arra nézve, hogy az ember vad és rosszakarátú vagy

minden jótétben dús legyen. Ám nem csupán fegyelmet és tanítást foglal magában, hanem minden befolyást, mely a lélekre hatni képes. A feladatot világosabbá teszi a lélektani elemzés. A lélek három részből áll: 1. a vágyódás (επιθυμία), mely vad, de szelídíthető; 2. a szív (θυμός), a lelki bátorság alapja, mely vagy a jó vagy a rossz oldalra csábítható; 3. az ész, a bölcséleti rész (νοῦς), a nemeslelkűség, testvériség, szeretet, műveltség és bölcsesség forrása. Im tehát a nevelés kötelessége ellenőrizni a vágyódást és olyatén módon egyensúlyban tartani a lélek többi elemét, hogy mindenik elősegítse a másik tökéletességét. Ha a lélek bölcséleti részét túlságosan ápoljuk, nemessége elpuhulássá válik, érzelmessége túlérzékenységgé, egyszerű szeretete lázas szerelemmé. Másrészt pedig az athléтика túlhajtott gyakorlata az értelmességet apasztja, általa a bátorság brutalitássá és a lelki éberség szemtelenséggé válik. A nevelés feladata összehangzó arányban megegyeztetni a két elemet.

Platon az államban ugyanazokat az elemeket látja, miket az egyénben vélt felfedezni. Az állam mintegy az egyes polgár nagyobb alakban. A bölcsök tüntetik elő az állam eszét, a harcosok a bátorságát és a munkástömeg a szenvedelmét, melyek folytonos ellenőrzés alatt tartandók. E különböző osztályok összehangzásán alapul az igazság, az alkotmány fő célja. Minden nevelés az állam vezetése alatt áll; még a házasságkötéseket is ő rendezi. A gyermek csak hat éves koráig marad a család körében, de ott is pontosan meg van szabva ápolása és vezetése módja. A főerények, melyekre nevelni kell, Platon szerint: a szülők tisztelete, polgártársak szeretete, bátorság, igazságszeretet, önbírálat; s ő kétségkívül a jellem fejlesztését sokkal fonto-

sabbnak tartja, mint az iskolai nevelés szokásos elemeit, az olvasást, írást és számvetést. Hetedik évétől a gyermek az államé. Tíz éves koráig nevelése főleg gymnastikai, mely különben az egész életen át folytatóandó. Tíz egész tizenhárom éves koráig megtanul a gyermek írni és olvasni; tizenhárom egész tizenhatodik évéig költészet és zene a foglalkozása. Már érintettük, mennyire érzi Platon a zenei nevelés fontosságát, de kiemelendő különösen minő szoros kapcsolatba hozza az állam rendének állandóságával. «A zene egy új nemének meghonosítása – úgymond – úgy tekintendő, mint az egész állam veszélyeztetése, mert a zenei stílus sohasem zavarodott meg a nélkül, hogy a legfontosabb politikai intézményeket nem érintette volna.» «Itt a zenében kell őrünknek felállítani őrtonyaikat, mert itt vonul be észrevétlenül a törvénytelenység, mulatság alakjában és ártatlan színben. Lassan-lassan meghonosodván, belopódzik az emberek szokásai közé és magatartásukba. Innen nagyobb hatalmat nyer és megrontja a kölcsönösséget, a szerződéseket; majd támadást intéz törvény és alkotmány ellen, nagy szemérmatlenséggel míg végre mindent felfordít, mind a magán, mind a nyilvános életben.» A tizenhetedik évtől fogva a huszadikig Platon különösen a hadviselésre való előkészülettel foglalkoztatná az ifjút. Azonban gondosan különbséget tesz a mesteri athléta és a szabad polgár gymnastikai előkészítése közt. «A testi magatartás, melyre a palaestrában a bajvívókat szokták nevelni, álmos egy életmód és kétséges egészségi állapotot szül. Nem látod-e, hogy a szabályszerű fegyelmezés alatt az emberek elaludjak éltöket s hogyha csak keveset is eltérnek a megszabott életrendtől, gonosz módon mindennemű komoly baj támadja meg őket? Hadi athlétáink szá-

mára más, jobb életmódot kell kívánnunk, hogy éberek legyenek, mint az őrző ebek és éles szemök, finom hallásuk legyen. Ők szolgálatukban annyira ki vannak téve a változásnak, az ivóvízre és minden táplálékukra nézve, valamint a forró nap és a téli vihar viszontagságainak, hogy oly kétséges egészségi állapot nem nekik való. Az igazi gimnastika édes testvére lesz a zenei nevelésnek, melyet előbb leírtunk, oly egyszerű mérsékelt életrend, mely különösen fegyveres emberünkhöz illik.»

Húsz éves korában választandó meg, minő foglaltosságra alkalmas az ember; a következő tíz év aztán a katonai szolgálattal kapcsolatos tudományokra van szentelve és a jellemfejlesztésnek a gyakorlati életben; majd öt év aztán viszont teljesen dialektikai (bölcseleti) tanulmányoknak. Ez utóbbiról igen nehéz képet adnunk a nélkül, hogy mélyebben be ne merülnénk a platóni philosophiába, mint a mennyire itt tehetjük. «Mintegy tetőzete – úgymond Platon – a tudományoknak. Királyi tudomány, mely a többinek kulcsát birja. Visszamegy föltevéseiktől a legelső alapelvekig, hogy biztosabb alapot vessen mindnyáj oknak. A lelki szemeket barbár tudatlanság mocsarában lelvén, végkép eltemetve, onnan kirántja és fölemeli őket, azon tudományok segítségével, melyekről szóltunk.» «A dialektikus minden dolog lényegét veszi gondosan számba. A míg az ember nem képes valamiről igazán számot adni magának és másoknak, addig nem igen gyakorolhatja a tiszta ész e tárgyban.» «Míg szigorúan meg nem tudja határozni, pontos gondolkodással, a jó lényegét, minden egyéb hasonlótól elvonva; míg meg nem tud állani útján minden ellenvetés ellen, megczáfolva őket, nem a pusztá vélekedés, hanem a való lét szabályai szerint;

és míg e küzdelmeken át el nem ér a végső következményig, gondolatmenetében egy hibás lépést sem téve; míg mindezt el nem végzi, ne hidd, hogy ismerné a jó lényegét, vagy bármi egyebet, a mi jó dolog; mert ha véletlen valami árnyékát fel is fogja, az a vélekedés nem a tudomány gyümölcse; csak aluszik és álmodik folyton a jelen életben és föl nem ébred soha a jövő életben sem, hol örök álmra van kárhozthatva.»

A tudományos és bölcséleti nevelés tizenöt évét, Platon tanulmányi rendében, még tizenötévi közszolgálat követi. Csak a ki átment ennek is fáradalmán és alkalmasnak bizonyult mind gyakorlatban, mind tudományban, «emelheti lelki szemeit fölfelé s tekinthet az igaz jóra magára, a mely a világosság egyetemes kútfeje.» Most végre tárva áll lelke előtt a világ, rendezve és megértve, egybefűzve és áthatva az egységes alapelv által, melyet követhet számos alakjaiban és csoportosulásaiban, de mindnyájoktól meg is tud különböztetni. Most a köznapi élet árnyékszerű világát megérti igaz jelentősége szerint, mert rajtuk át és fölöttük el lát a valóságig, melyet amaz visszatükröz. A népi erkölcsiség zilált és ellenmondásos elveiben csupán töredékeit fogja felismerni az egységes tökéletességnek, mely után az emberi nem törekszik, bár meg nem valósíthatja. Az egyes tudományok megszűnnek «álmokban» szólani s rá fognak utalni mögöttük az abszolút lény élő látványára, A philosophia nem ügyes szóbeszéd többé, vagy egy közömbös óra mulatsága, hanem az igazság értelmes nyelve, melyet megtanulni egy emberélet is rövid. Csupán az örökkévalóság értheti meg e nyelvet teljesen, hanem valamit felfogni belőle a legközelebbi út az égzhez e földön és tanulmányozása az igazi nevelés.

Fontos különbségek vannak Aristoteles és Haton tanai közt. Aristoteles mindenekelőtt tudós és gyakorlati kutató volt. Az eszmékben nem látta, mint Plato, az egyedül való létezőket, melyeknek a tünemények alá vannak rendelve, hanem ép a tüneményekből elvont igazságokat. Az ember, úgymond, lelkes lény s az állatban is található a lelki élei vonásai, azonban csupán az embernek van esze, az állatnak nincs. Az ész részben tevékeny, részben szenvedő, és némi terjedelemben alá van vetve az alsóbb vágyaknak. Az ember fő célja a boldogságra jutás és a főboldogság csak tökéletes erény által érhető el. A legfőbb erény pedig észbeli; megvalósítható az elmélkedő életben, mely előbb való a gyakorlati cselekvő életnél. Halandó ember létünkre nem juthatunk egészen birtokába, de amely arányban megszerezük, isteni lényekké válunk. Az életnek s tehát a nevelésnek is célja: mind az értelmi, mind az erkölcsi (gyakorlati) erények megszerzése; ebben rejlik a való boldogság, melyre az ember képes. A megszerzés eszközei három rendbeliek: a természet, a szokás és a tanítás. A nevelésben tehát, melynek feltételei a természeti adományok, a szoktatás az első, a tanítás a másodrendű. Lelkünk féligesztes része előbb fejlődik, mint az eszes rész; a test pedig mindkettejük előtt. Azért a nevelés sorrendje 1. a testi, 2. az erkölcsi, 3. a tudományos nevelés. A testi foglalkozások közül Aristoteles gondosan kizár mindent, a mi csupán kézművesekhez vagy szolgálkhoz illő. A város-állam, mely számára Aristoteles ír, tényleg arisztokratia, mely a mint Curtius mondja, a személyes rabszolgaság széles alapján épül. Az első a nevelésben ekként a gymnastika, de nem hogy athlétává nevelje az embert, hogy vad erejét fejleszsze, hanem hogy oly bátorságot keltsen, mely középen áll az

állati, féktelen vadság es a tunya pulyaság között. Nagy fontosságot nem szabad tulajdonítani az athléti-
kának különben a gyermek romlásával jár s a test és
lélek nem gyakorlandó erősen ugyanazon időben. A gym-
nastika csupán előkészítésnek tekintendő a lélek neve-
lésére. Ez utóbbit a muzsika eszközli. De ebben is
mérsékletre van szükség. A tanuló ne fajuljon virtuózzá.
A művész nem a maga tökéletessége érdekében gyako-
rolja a zenét, hanem hogy másokat gyönyörködtessen s
ezt sem teszi mindenkorra a legnemesebb módon. A zene
az általános nevelésben hármás célból alkalmazandó:
vagy tisztán a nevelésért, vagy az érzelmek és indula-
tok fegyelmezéseért, vagy a szabadidő észszerű felhasz-
nálásáért. És azt találni, hogy a dallamok különböző
nemei e tekintetekből igen különböző hatást mutatnak.
A zene után jó mindjárt a rajz művészete, mely a szép
érzékét emeli és fejleszti. Majd a matematika, mely
tisztán elméleti és nem erkölcsi hatású. A dialektika
minden tudományos nevelés alapja. Hasznot három
irányban hajt: 1. mint elmebeli gymnastika; 2. mint
a rábeszélés eszköze a másokkal való érintkezésben;
3. mint előkészület a philosophiai tudományokhoz,
minthogy képessé tesz gyors különbséget tenni abban,
mi igaz és mi téves. Útját egyengeti a magasb elmélke-
désnek és segítséget nyújt minden egyes részlet tanul-
mányában. A dialektikával kapcsolatos a rhetorika,
melynek nem rábeszélés a célja, hanem fölismerése
minden esetben annak, mi által szerezhetni hitet be-
szédünknek. A philosophia feladata, Aristoteles szerint,
az első fő ok ismerete s ennek alapján nyerhetünk
tudományt minden egyébről. A gyakorlati tudományok
közt a legfőbb a politika, melynek célja: a legfőbb jó
elérése, azaz a boldogság megalapítása az államban.

Mély erkölcsi érzéket követel megértése és azért nem ifjúságnak való tanulmány.

Ím ez általános körvonalakban a görög nevelés mind gyakorlati, mind elméleti tekintetben. Van benne sok, mi magunknak is hasznunkra válhatik; de hiányzik benne sok más, a minek mi nagy fontosságot tulajdonítottunk. Nincs mindenképp előtt semmi nyelvtanulmány, semmi gondoskodás arra nézve, hogy a görög ijjú perzsa, phoeniciai vagy egyiptomi nyelvet tanuljon. Nincs történelemről szó, hacsak a mondákat ide nem számítjuk. A görögök nem tulajdonítottak, mint a zsidók és más keleti népek, történetüknek vallásos szentséget és nem tartották folyvást szem előtt emlékülben. Nem feledhetni el végre, hogy a görög társadalom rab-szolgaságon alapult és hogy városi államokban fejlődött, hol mindenki ismert mindenkit és a népesség száma soha sem ment azon túl, hogy az egyes ember az egészhez ne intézhette volna szavát. A személyes szabadságnak a közvélemény által való ellenőrzésében a görög állam hasonlított a calvinkori Genf, vagy a puritán Boston városához, vagy még inkább a középkori olasz városi köztársaságokhoz. Nem csoda, hogy a görög irodalom tanulmánya oly rohamosan terjedt oly korban, mely társadalma apotheosisát olvasta és a maga környezetéhez annyi hasonlatosságot talált benne. Ez a nevelés, a mint leírtuk, a legtehetségesebb és a legvonzóbb népet szülte, mely valaha a föld kerekéségén élt. Aki meg akarja érteni akár az európai művelődés eddigi menetét, akár a modern Európa mindennapi életében nyilvánuló erős hatásokat, újra meg újra vissza kell térnie a hellén gondolkodás kútfejéhez.

II. A RÓMAI NEVELÉS.

Görögországból Rómába térve át, az emberi tökéletesség egy új ideáljával találkozunk. A hellenismus, modern műveltségünk e legfontosabb tényezője, általában egyértelmű korunk felfogásában a kultúrával. Róma szelleme csupán egy termékét hagyta reánk, nagy gondal fejlesztett és szervezett törvényei rendszerét; de a római jog természetes eredménye egy oly nemzet életének, mely a világot meghódította és civilizálta. A görög nevelés célja az ember benső életét legmagasb fejlődésére emelni, philosophust képezni, a ki vezesse a cselekvő embert. A római nevelés nem törekedett többre, mint hogy magát a cselekvő embert idomítsa, hogy a polgárt alkalmassá tegye, hogy – Milton szavait használva – «igazsággal, ügyesen és lelkesen teljesítse minden tisztét a köz- és magán-életben, háborúban és békében egyaránt.» Ám egy későbbi korban, midőn Görögország foglyává tette hódítóját, midőn Cicero visszavonultsága szabad idejét arra fordította, hogy a philosophia elemeit tárgyalja irataiban földiéinek, és midőn Rómát, úgy mint még később Európát, ellepték a hellén tudomány éhes tanárai, ama gyakorlati nevelés nagyobb mértékben értelmi alakot öltött, melyben a szónoklat mestersége lett a középpont. Cicero, Seneca és Quin-

tilian azon művei, melyek a szónok nevelését tárgyalják, egyszersmind a tökéletes ember nevelését fejtegetik. A római nevelés e kettős színezetében mélyen hatott a modern világ legnagyobb két népére, az angol és francia népre. Az angol whig legtisztább typusa, – ki a szabadságot szereti, s még inkább a rendjét, ki lelkes hagyományos tisztelettel viselkedik a tudomány és a tudós iránt, ki a public-schoolban és az egyetemen nevelkedve latin verseket ír szabad óráiban, de nagy érzelmességgel gondol arra, minő magaviselet illeti legjobban a közélet sikerei és hibái közepett az embert, – senkihez sem hasonlít a világon annyira, mint Ciceróhoz és levelező barátjaihoz; míg Prancziaország, mely még soká hazája maradt a császári rhetorikai iskoláknak, midőn egyebütt már kivesztek, nyelvében is megőrizte a későkori római eloquentiát. A görög és a római ideál: egyik a másiknak a kiegészítője. Az egyik oldalon: a szép, tevékeny, ügyes, fogékony, érzelmes ember, ki gyorsan megindul, de tud is kifejezést adni indulatának, tud szólni, okoskodni, elméskedni; megkívánja a világ élvezeteit, bár néha elhanyagolja is kötelességeit; fél a szükségtől, mint a természet nagylelkűségének igazságtalan korlátozásától; felkutatja a világ minden titkát; erősen ragaszkodik ez élet minden tárgyához, de kiolthatatlan vágygyal küzd a legmagasb ideálért, semminek sem tulajdonítva értéket, csak a tiszta abstractióknak, nem látva egyebütt a valóságot, csak fenn az égben, e földön lenn merő árnyékot és kísértetet, a láthatatlannak pusztá képmásait. A másik oldalon: a gyakorlati, hatalmas, beszédes ember, ki bele fog, de nem merül ei a bölcsekedésben; arra nevelgett, hogy se magát, se másokat ne kíméljen; csupán védelmi szándékkal tanul és gondolkodik; legjobban

érdeklődik, ha politikai elveit kell védnie, hatásos ünnepiességgel pártját fognia az ősi szabadságnak, vagy ha sereget vezérelhet felfedezetlen sivatagokba, utakat, várakat épít, telepít a meghódított földön, vagy rendezi és előkészíti hazája valamely ellenségének lassú, biztos és teljes megsemmisülését. Felülmúlta-e a keresztény világ valaha e típusokat? Korunk nevelése teremthet-e valamit egyébként, mint ha egybekapcsolja, egybeolvasztja és idomítja a görög ember ön-művelését és a római ember ön-feláldozását?

A római nevelésnek egyik fő, jellemző vonása az anya befolyása. A római asszony férjének érdemes társa volt és gyakran legjobb ösztönző példa fia számára. Eégibb időkben, mielőtt rendes iskolák keletkeztek, atyjuk társaságában készültek a fiuk jövő életükhöz. Az asztal és a tűzhely mellett hallgatták tisztes, illedelmes csendben, minő szolgálatot tettek őseik az államnak; majd elkísérték atyjukat a senatusba, s megtanultak szépen hallgatni tudni, míg mások beszélnek, és rendén szólani, ha elérkezett a kellő alkalom. De vagyion és fény növekedtével az otthon nem volt többé biztos nevelőhely az ifjúság számára. Görögországból eljött a *paedagogus*, de itt nagyobb tiszteletben állott és szolgálatára is reá bízák növendéke erkölcsi és értelmi nevelését.

Hét éves korában a gyermek a *grammatistes* vagy *literátor* iskolájába jutott, hogy az olvasás és írás elemeit megtanulja. Horatius írja, mint járnak a fiúk Róma utczáin irótblával és könyvtáskával hónuk alatt, s hogy viszik pontosan a nyolcz hónapnak, melyben iskolába járnak, közepes napján mesterök díját. Az olvasást syllabizálva tanulták, azaz a betűk értékét kapcsolataikban magyarázták előbb, mintsem egyes hang-

jellemők szerint, mely szokásos módszernek azonban Quintilianus nem barátja. Az írást pedig úgy tanították, hogy a viasztáblába véste a mester a mintát és a gyermek a betűk rovásaiban követte stílusával a vonásokat. Majd a szók helyes kiejtése és hangsúlyozása következett. Válogatott részleteket könyv nélkül tanultak. Fokozatosan előbb a könnyebb költői műveket olvasták és magyarázták, mindenütt nagy szorgossággal ügyelve a pontos kiejtésre. Az olvasással és írással szoros kapcsolatban állt a számvetés. Az újjaknak ebben nagy hasznát vették; az újj minden íze határozott számértéknek volt jele és a tanulónak figyelve kellett követni a mester ujjai rángató mozgását, melylyel számot szám után jelezett. A mai olaszok *mora* nevű játéka e szokás maradványa. Különben az abacus kövecskéit is általában használták a számvetésben. – A fegyelem ez iskolákban szigorú volt; szabadon járta a vessző. Orbilius szigorúsága nem volt kivétel az általános szabály alól. Volt egy-egy rövid ötnapi szünidő Minerva ünnepén, Quinquatriae, a mi húsvétunk táján, és a Saturnalia napjaiban, a mi karácsonyunk idején; a nyári hónapokon át a tanítás egészen szünetelt. Az egészségtelen időben a fiúk távol voltak Rómától vagy maguk munkájukkal foglalkodtak a szabad ég alatt.

Az előkészítő tanítás a hetedik évtől a tizenkettődikig tartott. A tanulók ezután a *grammaticus* vagy *literátus* keze alá kerültek. A görög nyelvtanulmány járult most a latinhoz, etymologia taníttatott, valószínűleg igen fogyatékos módon, meg a syntaxis és compositio szabályai. A költők magyarázata erkölcsi elvek szerzésére is szolgált, Livius Andronicus latinul, Homeros Odysseíája görögül. Később Vergilius és Horatius ép úgy járták mint mai napság. A helyesírást és

a nyelvtant gondosan begyakorolták; egész költeményeket és beszédeket könyv nélkül tanultak. De a történelem sem volt elhanyagolva. Atticus, Cicero barátja oly iártas volt a római történetben, hogy jól ismerte a törvényeket, szerződéseket és a főeseményeket, melyek vidéke krónikáját alkották. A múlt elbeszélése minden egyes nemzetségnek hagyományos kötelessége tudatával töltötte el lelkét. Itt készült el az ifjú végre az ékes-szólás mesterségére is. A mint a *literátor* egyengette a *grammaticus* útját, úgy vezetett a *grammaticus* a *rhetor* felé. Tizenöt vagy tizenhat éves korában öltötte magára a római ifjú a férfi-köntöst. Nem tekintették többé gyermeknek és megszűnt a vessző szigorú fegyelme. Hivatást választott; vagy a vidéki nemesember életének, a hazafias földművelésnek szentelte magát, vagy a sereg, vagy a senatus, vagy a forum állt előtte, vagy valamelyik ama tisztségek közül, a mire a római nemes ifjú születése jogán számot tarthatott.

Ama három első életpályán való haladás kívül esik tárgyalásunk köréből, de a forumi nevelés mindinkább emelkedett fontosságában, és végre egymagába foglalta a római magasb művelődést egészen. A retorika oly jelentékeny a római nevelésben, mint a muzsika a görögben. Mindkét kifejezés oly idegenszerű és érthetetlen most, mióta egész más jelentésben szoktuk használni. A római nem becsült semmiféle tanulmányt, ha gyakorlati célát nem látott benne. A *philosophia* inkább veszedelem volt szemében, mint nevelő eszköz. Tacitus mondja *Agricoláról*, «*retinuit quod est difficillimum ex philosophia modum.*» «Sikeresen megállta, úgymond, az önmegtartóztatás legnehezebb próbáját, a *philosophia* tanulmányának adta magát, de megmentette befolyása alól a gyakorlat emberének tulajdonságait.» A kik honfi-

társaik szellemi fejlődéséért küzdöttek, átlátták, hogy a retorika magába foglalhatja az értelmi tevékenység minden nemét. Ily színben eléadvá elfogadta a római elme, a mit egyszerű meztelenségében, mint tudományt, vagy philosophiát bizton elutasított volna. Az itáliai retorika első külön iskoláját Lucius Plotius Gallus nyitotta a 90. évben Kr. e. Cicero és kortársai véghetetlen fáradságot fordítottak rá, hogy megszerezzék a képességet, melynek hírnevöket köszönhették. Alig csodálkozhatni, hogy a censorok, mint a közerkölcsiség őrei, oly aggodalommal tekintettek ez új tanulmány meghonosítására és elterjedésére.

A római nevelés e korai állapotának elméleti képviselői Cato, a censor, meg Cicero, és jó lesz röviden számba venni, mi véleményök e tárgyban. Quintilian mondja, hogy Cato (235-149 Kr. e.) az első paedagogiai író Rómában. Értekezése, sajnos, elveszett, de egyéb forrásokból lehet következtetni tartalmára. Cato szigorú konzervatív párti volt; a római egyszerűség «arany korának» utolsó harczosa. Többre becsülte a jó férj és apa hírnevét a jó senatorénál. Szigorú fegyelmet tartott házában; fiai a szabad ég alatt paraszt tevékenységben nőttek fel. De egyúttal megtanította őket a honi történet nagy tetteire és igaz tisztasággal megőrizte a szemérmességet, mely az ifjakkal szemben kötelesség. Az orator jelessége, úgymond, jellemén alapul. A mezei életet ajánlotta, az szüli a vitéz katonát és a kemény polgárt. Minden erejével küzdött az új, görög tanulmány ellen, az alkotmány veszedelmét látta benne. «Hidd el,» így ír fiának, «mintha jósló mondaná neked, hogy a görög semmihaszna és javíthatatlan egy faj. Ha elterjed irodalmuk hazánkban, minden romba dől;

de még rosszabb, ha orvosaitat küldik közénk, mert szent esküvel kötelezték magukat, hogy megölnék minden barbárt és rómat.« Maga ugyan kénytelen volt vén napjaiban megtanulni görögül, de véleményén ez ^nem változtatott. A *homo elegáns*, a «művelt ember» rémséges lény volt szemében. A gyakorlati tevékenység szerte az ember egyetlen kötelessége; a tétlen lélek megrozsdásodik, mint a vas, ha nem használják.

Igen elütök Cicero elvei; ő, bármiként vélekedünk is jelleméről, első gyümölcse a görög és római gondolkodás és műveltség egyesülésének. A mit Cicero a nevelésről mond, első sorban az orator nevelésére vonatkozik, csak az a bökkenő megjegyzéseiben, hogy nem tudni, hol nyilvánul önön véleménye, s hol fordítja pusztán valamely görög philosophus közhelyeit. – A nevelés célja az egyén tökéletessége. Ha minden egyes polgár tehetsége legmagasb fokára fejlődik, mily boldog lesz az állam, melynek a tagjai! A tanító kellő mértékben egyesítsen szigorúságot és gyöngédséget. Igazságos legyen, ha büntet, és ne szóljon, ne verjen sohase haragos állapotban. A vallásnak igen nagy a jelentősége; az istenek urai és intézői az emberi ügyeknek. A nevelés a kora gyermekéssel kezdődjék. Gondos figyelembe kell vennünk a gyermekek játékait és különösen ügyelnünk a társaságra, mely őket környezi. Nagy fáradságot érdemel emiákezetők fejlesztése s e végből czélszerű görög és római Írókból részleteket könyv nélkül tanulniok. Hasznosnak mutatkozik az emlékezet mesterséges ápolása is, melyben a látás segítse az elmét. Hivatás választásakor az ifjú természete vezérletét kövesse, gondosan fontolóra véve erejét és tehetségét. Védünk kell őt a szenvedélyek romboló támadásai ellen; és ha nyilvános életre van hivatva, ápolni kell benne a becsület-

érzést és a kitüntetés szeretetét. A szónokra nézve, ki-
 nek nevelését Cicero aprólékosan leírja, nem elégséges
 csupán, hogy gyors-nyelvű és bőbeszédű legyen, sem
 az, hogy a természet megáldotta termetben, alakban és
 kellemes hanggal. Szükséges kellék benne a dialektikus
 elméi, a philosophus ész, a költői kifejezés és a szí-
 nénszi taglejtés. Azért semmi sem oly ritka jelenség,
 mint a tökéletes szónok. A nevelés csupán fejlesztheti
 a természetes, veleszületett tehetségeit. A gyermekben
 jobb a túlhajtás, mint a lelki szegénység. A jövőendő
 szónok gyakorolja magáfc a rögtönző beszédben; hozzá
 kell szoknia, hogy leírja gondolatait azonnal, a mint
 eszébe jutnak, világosan és szabatosan, s hogy azután
 csiszolja rajtuk a kifejezés bőséjét és összehangzását.
 Gyermekkorától fogva ismernie kell a legjobb mintá-
 kat, úgy hogy ha valamely mester keze alá jut, mielőbb
 képes legyen maga lábán járni. Természetes tehetségei-
 nek ezen gondos művelésén felül temérdek ismeretet
 kell szerezni a tudomány legkülönbözőbb ágaiban. Ott-
 honosnak kell lennie jogtudományban, történetben és
 philosophiában. A nagy példák folyton szeme előtt le-
 begjenek. Hogyan válhatnék államférfiúvá, ha nem is-
 meri hazája történetét! Azonban a philosophia minden
 ismeret koronája, az erkölcs iskolája. Cicero tudja, hogy
 itt olyasmit ajánl, a mit kevés olvasója tanulmányozott
 oly gondnal, mint önmaga. Végre, igen nagy fontosságú
 a görög nyelv tanulmánya. Cicero azon volt, hogy fiát
 nem csupán a philosophiában, hanem az ékesszólásban
 is görög mesterek gyakorolják. A természettudományt
 kevésbe vette, teljesen tudatlan is volt benne és görög
 mestereit követte abban, hogy a politikát tekintette a
 tudományok végczéljának. Azonban tanulmánya érett
 elmét követel és nem ifjúnak való. A gymnastikának

görög módra való gyakorlatát Cicero nem igen ajánlotta; jól ismerte árnyoldalát, erkölcstelen hatását. Ilyetén volt tehát az ideál, mely Cicero előtt állott; a mint várható: megalkuvás a régi és az új között – a római nevelés, felvilágosítva és érelve a magasb ismeret folytán, melynek gyümölcsét maga is megízlelte. Lássuk mármost, miként jut e két eszmény egyesülése rendszeres tökéletességre Quintilianus tanításában. A római nevelés teljes szervezetet nyert a császárság központosítása folytán. Mint a közigazgatás, melynek egyik ágát tette, legmagasb tökéletességét Trajanus, Hadrianus és az Antoninusok alatt érte el. Nerva rendelte el, hogy szegény szülék gyermekei egész Itáliában ingyenes oktatásban részesüljenek, s Antoninus Pius, nejének Faustinának tiszteletére, nevelő intézetet állított szegény leányok számára. A *literátus* tanítása lassan-lassan a hét «artes liberales» tanulmányaira változott, a mint aztán az egész középkoron át fennmaradt, mint *trivium* és *quadrivium*: grammatika, dialektika és retorika; geometria, aritmetika, astronomia és muzsika. Quintilianus műve a szónok neveléséről, teljes képét adja a korabeli római nevelésnek. Quintilianus Kr. u. 42-ben született spanyol földön Calagurrisban. Fiatal korában jutott Rómába és tökéletes szónokká nevelkedett. Majd azonban felcserélte a gyakorlati pályát az elméleti tanítással és húsz éven át oktatta Róma legnemesb íjait az ékesszólás művészetében. A császár a senatori méltóság széles biborszegélyével tisztelte meg és consularis rangra emelte; azonfelül ő az első oktató, kit az állam fizetett, az első professor eloquentiae. Művét csak azután írta, miután munkaköréből visszavonult; benne ugyan csak a szónok nevelését szándékozta tárgyalni, hanem

alkalomadtán majdnem minden kérdést érint, mely a tökéletes ember nevelésére vonatkozik.

Quintilian azon kezdi ügyét, hogy általán védi az ifjúság nevelhetőségét. Lelki éberség és tevékenység, úgy mond, természetes emberi tulajdonság s hogyha az ifjúság szép ígérkezése gyakran nem teljesül, inkább hiányos nevelés okozható, semmint a természetes tehetség hiánya. Teljes jó reménnyel kell viseltetnünk minden gyermek jövője iránt, ám gondoskodásunknak meg is kell kezdődni igen korán, mennél előbb. Így már gondot követel, hogy minő dajkát veszünk gyermekünk mellé. Pontos kétségkívül a dajka minden szava, de ép úgy kiejtése is. A vidéki dajka hiányos tanítása folytán kora gyermekiségben oly hibákhoz szokhatni, melyek sohasem irthatók ki többé. A gyermektársak, kik között fiunk felnő, szintén megfelelők legyenek. Jó dolog, ha tanult *paedagogust* vehetünk gyermekünk mellé, de ha nem az, legalább értessük meg vele, hogy tudatlan, nehogy ő puffaszkodjék oly tudományal, melynek híjában van. A *paedagogus* kötelessége helyre ütni a dajka hibáit. A görög nyelvre még előbb kell tanítani a gyermeket, mint a latinra – amaz tanulmány tárgya, ez észrevétlen szerzemény. Azonban rövidre rá következni kell a latinnak is, különben idegenszerű kiejtés és idegen szólásmódok megrontják az anyanyelv tisztaságát. Nincs semmi ok, miért kellene e tanítást a gyermek hetedik évéig elhalasztani. Az emlékezet tartósabb a kora gyermekiségben, és észszerűtlen dolog fel nem használni, mihelyest tehetjük. Azonban gyöngéd figyelemmel és jóindulattal eszközözlendő; a tanulás élvezet legyen, ne teher. Ha a gyermek nem hajlandó a tanulmány egyik nemére, fogjuk másra. Az elemek tanítása nem követel igen magas eszű tanítót. Kezdjük meg az olvasással. Előbb az egyes

betűk alakja tanítandó, hogy a gyermek felismerje őket. Ez eljárás jobb, mintha az ábéczé sorjával vagy syllabizálással kezdik. Elefántcsont betűk hasznos segédeszközül szolgálhatnak. Az írást leghelyesebben úgy taníthatni, hogy a betűket bevessük a táblára és a gyermek stílusával átvonul a mélyedéseken; jobb ez, mint ha viaszban történik vagy ha más vezeti a gyermek kezét. A szép írás igen hasznos képesség. A betűk minden kapcsolata, még a legnehezebbek is, rendszeresen tanítandó eleitől fogva, hogy zavarba ne ejtsen valamelyik, ha rája bukkanunk. A helyes olvasást lassan kezdve és fokozatosan kell tanítani. Mindebben Quintilianus a gondos fokozatos eljárás barátjának mutatkozik és ellenzi a gyors ugrást «in medias res,» a mint azt modern pedagógusok ajánlgatják.

Hat éves koráig a gyermek megtanulhatott könnyűséggel olvasni és írni, emlékezetbe vésheetett bőviben sok jeles mondást és válogatott szép részeket, melyeket sohasem fog elfelejteni, és azon felül pontos és világos, szabatos és hangzatos kiejtésre tesz szert és képes lesz megküzdeni a kifejezés némi nehézségeivel. Mi tévők legyünk mármost az ekként nevelt gyermekekkel? Nyilvános iskolába küldjük vagy otthon tartjuk-e? E kérdés ép oly szorgos és nehéz volt Quintilianus korában, mint napjainkban. Quintilianus határozottan a nyilvánosság mellett nyilatkozik.*Igaz, hogy a nyilvános iskolák erkölcsi állapota romlott, de ilyen lehet a házi erkölcsiség is. Mindkét esetben sok függ a jó hajlandóságtól és a gondos házi neveléstől. Quintilianus panaszosan említi, hogy a császári Kóma családjai romlott körében a gyermekek megtanulják előbb a bűnt, mielőtt megtudnák, hogy bűn; elpuhult és buja lelkök nem az iskolában szíjja magába a vétkességet, hanem magával viszi be az iskolába. Kü-

lönben félszepség föltenni, hogy a magántanító nagyobb gondot és figyelmet fordít a gyermekre. A legjobb tanítókat természetesen nagy iskolákban találhatni, és sok tárgy van, melyeket egy ember ép oly jól taníthat nagy osztályban, mint kicsiben. Azért nagy gonddal és iparkodással választandó meg az iskola; elvárható, hogy a mester minden nöjer^ékét külön, egyénileg, figyelemre méltat, de nem szabad az okból, mert egynémely iskola rossz, az iskolákat egyetemben elítélmi.

A nyilvános tanulás mindenek előtt szükséges a jövődöbeli szónokra nézve, a kinek a legnagyobb nyilvánosságban, közügyek napfényében kell forgolódni; gyermekkorától fogva hozzá kell szoknia, hogy meg ne szégyenüljön emberek láttára s ezért nem szabad magános, elzárkózott életet élnie. «Az elme folytonos ébresztést és izgatást követel, míg ily visszavonultsággal vagy lankad és elsatnyul vagy ellenkezőleg hiu ábrándos ötletekkel telik meg, minthogy a ki senkivel sem hasonlítja magát egybe, szükségkép kelleténél többet bízik maga erejében. Azonfelül, majd ha nyilvánosan ki kell tárnai tudományát, a nap fénye el fogja vakítani s minden új tárgyba bele botlik, mivel hogy magánosságban tanulta meg, hogy mi tévő legyen a nyilvános életben. Nem is említtem az iskolában kötött barátságot, mely ép erőben késő vénségig megmarad, mintha némi vallásos kötelezettségen alapulna, mert ugyanazon tanításban részesülni valóban nem kevésbé szent kötelék, mint ugyanazon szentséges szertartásokban venni részt. Hol tanulja meg az ember a józan ész, a mit közszellemnek neveznek, ha elkülöníti magát a társas élettől? Különben otthon csak azt tanulhatja, a mire magát tanítják; iskolában azt is, a mit mások tanulhatnak. Naponkint hallja itt, mi mindent ajánlgatnak, mi mindent javítgatnak. Tanulótársa

restségét ha korholják, intés lesz számára, viszont ha más szorgalmát dicsérik, ösztönzéséül szolgál. A dicséret buzgalmat kelt s a gyermek gyalázatnak fogja tekinteni, ha elmarad egykorú társai mögött, és dicsőségnek, ha meghaladja az idősebbeket. Mind ez a körülmény emeli a lelket és ámbár a dics vágy magában bűn, mégis gyakran erények szülője.» Quintilianus azt a megjegyzést fűzi hozzá, hogy maguk a tanítók, ha csupán egy tanulóval állnak szembe, nem szólhatnak hozzá ugyanolyan élénk és hathatós szellemben, mint midőn nagyszámú hallgatóság figyelme lelkesíti őket. Aligha volna ékesszólás a világon, ha sohasem kellene szólanunk egyébként, mint egy-egy emberhez egyszerre.

A tanító első kötelessége, hogy növendéke hajlandóságairól és képességéről biztos tudomást szerezzen, és képességének fő jeleit az emlékezetben és utáncó tehetőségben találhatja. Ebben óvakodnunk kell, hogy a gyors, kész felületességet ne vegyük képességnek. Minden tanuló saját hajlandóságához képest más-más módú ösztönzésre szorul. Munka és játék váltsa fel egymást a nevelésben. A testi büntetés semmiképp sem engedhető meg, még pedig hármassal okból. 1. Természeténél fogva szolgálai és lealacsonyító. 2. Idővel minden hatását elveszti. 3. Ha a tanító megteszi kötelességét pontos, állhatatos munkában, nem lesz szükség reá. Valóban a bot csupán rossz tanítók fegyvere és nem volna szabad senkinek sem annyi hatalmat adni a gyermek felett ily gyenge korban, midőn képtelen ellentállani a rossz bánásmódnak.

Majd a grammaticus sajátos munkája következik. Ez főleg a helyes beszéd mesterségében és a költők magyarázatában áll; de még magában foglalja az írás mesterségét és az izlés, bírálóképesség fejlesztését is. Tanítani kell azonfelül a zenét, a mennyiben mértékés rhythmus

uralkodó benne, az astronomiát a költők czélzásainak megértésére és philosophiát ugyanazon okból. Az iskolamester ugyancsak az alapvetésről gondoskodik, de ha ez nincs helyesen és biztosan vetve, a fölé emelkedő épület is veszélyesen inogni fog. Nem kell attól tartani, hogy talán a gyermeki elmét a sok tárgygyal kelletlenül foglalkoztatjuk, – a foglalkozás változatossága magában üdüléssel jár, s nincs életkor, mely alkalmasabb volna arra, hogy a tanulmányok szövedékes sokaságát elbírja.

Áttérünk most a rhetorikus feladatára. A fiúk gyakran igen későn jutnak keze alá, mert az iskolamester (a grammatikus) tulkapva beavatkozik munkásságába. Nem adható határozott szabály, de a tanítvány mennél előbb, mihelyest csak – mai kifejezéssel élve – egyetemre való, hagyja oda az iskolát. Az oktató választásában különös tekintetet érdemel erkölcsi jelleme. Atyja legyen tanítványainak, mérsékelt, méltányos legyen, se nem nagyon előzékeny, se nem igen szigorú. Folytonos, észrevétlen hatással nyerje meg tanítványai szeretetét és tiszteletét. Mindenek előtt jó, kezdettől fogva kiváló oktató választandó, – a legügyesebb oktató, ha akarja, taníthatja a csekély dolgokat is legjobban. Azonfelül a legjobb oktatók termében találjuk meg növendékünk számára a legkivánatosb társakat. A rhetorikus azon kezdi, hogy némiképp ismétli a grammaticus munkáját. Ő többre fogja becsülni a szó-bőséget a terméketlen szó-fukarságnál. Nincs rosszabb vezető, mint egy *száraz mester*; igen könnyen alá süllyed a fiúk képessége a javítás túlságos szigora mellett. Semmi sem kedvezőbb a tanulmányra a jó reménynél. A mester a maga szerkesztését adja mintául növendékeinek és buzdítsa őket az utánzásra. Engedékenynek is kell lennie mindenik növendék kora

és kópesége iránt. «Azt szoktam mondani, – így szól Quintilianus egy némely feladatra való tekintettel – hogy megelégszem vele a jelenre nézve, de eljön az idő, midőn nem lesz megengedhető többé, hogy ily jellemű feladatot szerkeszsen.» Teljesen igaz, hogy a jó tanító növendékei nevelésében különféle képességeket követi, úgy mint a palestrában a testgyakorló egyik növendékét jó futónak, a másikat birkózónak avagy ökölvívónak képezi. Azonban nem szabad ezt túlhajtani; olykor ez a természetes hajlandóság hiba, melyet elnyomni és ellentétes bánásmóddal igazítani kell. Ám nem szabad küzdenünk a természet ellen. Nem szabad előlnünk valamely veleszült jó tulajdonságot, csupán erősíteniük kell a gyenge, és pótolni a hiányos képességet. Ha ilyes a tanító kötelessége, minő a tanítványé? Szeretnie kell nevelőit, nem kevésbé mint tanulmányait; szülőinek tekintse, nem ugyan testi, hanem lelki értelemben.

Nem tartozik feladatunk körébe, hogy részleteiben kövessük Quintilianus művének még hátralevő részét, mely aprólékossággal tárgyalja a jövendő törvénytudó vagy államférfiú nevelését. De céljának és tárgyainak rövid vázolója kópét fogja adni, minő mesterséges gondolat nevelkedett a római ifjú. – Az eddigi fejtegetés tizenkét könyvre osztott művének első könyvében és a másodiknak első felében található. A harmadik könyv az ékesszólás különböző nemeinek teljes osztályozását tartalmazza. A negyedikben – rövid bevezetés után, melyben köszönetet mond, hogy Domitianus császár unoka-öccseinek tanítójává választotta – a beszéd különböző részeit kezdi fejtegetni, mi a bevezetés (exordium) feladata, mi illő alakja a tény megállapításának, miben áll a bizonyítás ereje, akár magunk állítását kell paegerősíteni, vagy ellenfelünk állítását czáfolni és mi-

ben rejlik a peroratio változó hatása, vajjon az előbb alkalmazott okoskodás összefoglalása legyen-e, vagy inkább a bíró érzelmét keltse, semmint emlékezetét ébreszse. E fejtegetéseken át jutunk a hatodik könyv végéig, mely azokat ajbumpr és a tréfás czivódás alkalmatosságára való megjegyzésekkel fejezi be. A hetedik könyv kiválóan technikus jellemű. Azt tárgyalja, a mit Quintilianus elrendezésnek nevez, a retorika második részét, míg az inventio annak első része. Valósággal a bizonyítás logikáját adja. A nyolczadik és kilencedik könyv a stílus kérdéseivel foglalkodik; ezek oly kimerítő tárgyalásban részesülnek, minek nincs párja a mai nevelésben, talán Franciaországot kivéve, mely a mint említettük, leghívebben őrizte meg a római nevelés elveit. A tizedik könyvben, mely a legnépszerűbb, legismertebb, Quintilianus utasítást adva a szónok olvasmányai körül, alkalomszerűen szemlét tart a görög és római nagy írók felett és rendre bírálja és jellemzi őket. Számos mű, melyről megemlékeznek, örökre elveszett számunkra, de némi vigasztalás van a gondolatban, hogy a legjava, általán véve, fenmaradt. A könyv vegyes észrevételekkel végződik az utánzás, az írás és az írottak javítása, az írásművek különböző nemei és a rögtönző beszéd hatása körül. A tizenegyedik könyv legelőbb arról szól, mi illő a szónokra nézve, és a szónoklás különféle módjáról a különböző hallgatóság tekintetéből; majd az emlékezetéről és gyakorlásának eszközeiről és végre az előadásról, a hanghordozásról, taglejtésről és magatartásról. Az utolsó könyv megkísérli egybekapcsolni a szónoki nevelés némiképp korlátolt és sajátos feladatát meg az emberiség általános érdekeit. A nagy szónoknak egyszersmind jó embernek kell lenni. Azért tanulmánya tárgyává kell tennie a philosophiát, még pedig mind a három nagy

ágot, melyekre oszol: a dialektikát vagy logikát, meg ethikát és physikát.

Végre a tapasztalt mester tanácsot ad, mikor lépjen a szónok a közéletbe s mikor vonuljon vissza. Ez utóbbi esetben nem szűnik meg azonban tevékenysége. Meg fogja írni kora történetét, vagy a törvényt magyarázza azoknak, kik tanácsért hozzá fordulnak, vagy ír, mint Quintilianus maga, az ékesszólás mesterségéről, vagy előadja az erkölcsiség főbb elveit. A fiatalság hozzá fog tódulni s mint az oraculumét, úgy fogja kérni tanácsát, ő meg vezérelni fogja őket, mint kormányosuk. Mi volna dicsőségesebb a férfiúra nézve, mint hogy oktasson abban, a mit maga tökéletesen ismer? «Nem tudom,» így fejezi be, «vajjon nem kell-e élete ezen korában legboldogabbnak tekintenünk a szónokot, midőn a világ zajától távol, magános tanulmányának élve, nem zaklatva irigységtől és mentve minden czivódástól, biztos menedékbe helyezve tekintélyét, már életében tapasztalja a tiszteletet, melyet közönségesen csak a halál után szoktak megadni, és látja, miként fog ítélni jelleméről az utókor.»

III.

A KÖZÉPKORI NEVELÉS.

Leírtuk a pogány világ fő két nevelési rendszerét. Bárminő hatást gyakorolt a keresztyénség terjedése, annyi várható volt, hogy a nevelés módjában és jellemében nagy változást fog létesíteni. A keresztyén világnézet nem ismer különbséget rabszolga és szabad ember között, a nőnek a férfi mellett illő, tiszteletre méltó helyet ad, az egyént nem tekinti csupán az állami élet szempontjából, hanem nagy jelentőséget tulajdonít a viszonyoknak is, mely az Isten és mindegyik teremtménye között fennáll. Nem veheti tehát a nevelést se főképp politikailag fontosnak, hanem a szerint becsüli, a mennyiben a lelki élet fejlődésére, a szellemi létre nyomatékkal bír. Természetes dolog volt, hogy a keresztyén nevelés eleinte egyházi jellemet öltött. A legelső szükség az volt, hogy az egyház a maga szolgálata számára gondoskodjék minden fokú tisztviselőkről és csupán kedvezményül történt, ha lassankint világi embernek is megengedték a tanulmányokban való részvétet. Azonban már az Egyházatyák korában sem szorult a tanulmányok köre e szűk határok közé. A görög Atyák szempontja szabadabb volt e tekintetben, mint a latinoké. A nagy Origenes Alexandriában az egyházi tanfolyamba felvette a philosophiát, geometriát, grammatikát és rhetorikát s növendékeivel olvastatta a görög

rög philosophusok és költők műveit. Figyelembe vette a dialektika módszerét s tanítványait kérdések és feleletek útján taníttatta; buzdította is őket, hogy a maguk erején folytassák a kutatást. Csak koronája és betetőzése volt az épületnek a szent írás magyarázata és a keresztyénség mélyebb igazságainak fejtegetése. E magyarázat nem volt a holt betű pusztá elemzése, hanem megkísérelte behatni élő szellemébe. Másrészt a latin Atják, Tertullianus, Cyprianus, Jeromos (Hieronymus) és Ágoston (Augustinus) nem akartak foglalkozni a pogány iratokkal. Egy új nevelésre volt szükség, úgy vélekedtek, tisztán keresztyén jellemű nevelésre, a keresztyén lélek szükségéinek kielégítésére.

Az Egyházatyák korát követi a Scholasticusok kora s az időszak, melyben a schola virágzott, a tulaj donképi középkori nevelés ideje. Nem adhatni erről egészében egységes módon számot. A monostori nevelés teljes ellentétben állott az úri, kastélyi neveléssel és ez megint nagyban különbözött a városi, polgári neveléstől. Hármás párhuzamos folyamban haladt a nevelés mindaddig, míg a renaissance és a reformatio együttes hatása teljesen át nem alakította. Nagy Károly történeti feladatának egy része volt a törekvés, hogy szerte országában egyházi és világi iskolai oly rendszert alapítson, mely helyettesíthetné a közoktatásnak a római császárság alatt fejlődött nagyszerű rendjét. Nem kiméit fáradságot, hogy munkájához a legjobb segédeket megszerezze; palotai iskolája volt hivatva, hogy a többinek mintája és példája legyen. Azonban magát a nevelésmódot úgy vette, a minőnek találta s munkája nem volt nagy befolyással a nevelés elméletének fejlődésére. Másként hatott a szerzetesek törekvése. A benedictinus

rend monostorainak nagy iskolái, (Fulda, Eichenau, Corvey, Hildesheim, St.-Gallen) nem csupán a fölvilágosodás középpontjai voltak virágzásuk korában, hanem a keresztyén nevelésnek oly példáit mutatták a világnak, melytől soha nem tért el teljesen. «Nincs ember Európában – a mint Newman mondja – bármi bátran szól az egyház ellen, ki nem köszönné az egyháznak, hogy egyáltalán szólani tud!» A benzések voltak a nevelés terén a középkor jezsuitái, de nagyobb egyszerűséggel és több igaz meggyőződéssel tanítottak és nem az utólagos hatalmi befolyás célzatosságával. Nagy monostoraik védbástyái voltak az erénynek, menedékhelyei az elnyomottaknak, a népnevelés középpontjai, a tudományok szabad hazája, az irodalom lelettára, az ifjúság iskolái és a tanultak egyetemei, királyok kancelláriái, papok képzőintézetei, a fölclmivetés, kézipar, zene, építő és festő művészet iskolái. Nem volt elhanyagolva a leányok nevelése sem. Szt-Klára apáczái ép oly buzgó tanítók voltak, mint szerzetes fítestvőreik.

A középkori iskola nagy gonddal volt szervezve és a tanfolyam korántsem volt oly szűkkörű, a minőnek képzelnők. A főtisztviselő volt a *scholasticus*, Olaszországban *magnischola*. Nagy díjban és sok tiszteletben részesült, mert ő volt az egész intézmény fő felügyelője. Alatta állott a *rector*, kit ő alkalmazott és fizetett; ez világi, sőt házas ember is lehetett. Midőn a *scholasticus* mindinkább visszavonult a tanítás terhe alól, a magasabb nevelés gondja lassankint a *rectorra* szállott. Egy másik fontos tisztviselő volt a *cantor*, az éneklő mester. A növendékeknek azonban közvetlenül gondját az iskolában úgy mint iskolán kívül, segédtanítófélek, *circatores*, viselték. A tanítás tárgyai az

úgynevezett hét szabad mesterség (*artes liberales*) voltak: grammatika, dialektika, retorika, muzsika, aritmetika, geometria, astronomia. Céljukat a következő emlékeztető vers fejezte ki:

*Gramm loquitur, Dia vera docet, Rhe verba colorât,
Mus canit, Ar numerât, Ge pondérât, As colit astra.*

Az első három alkotta a *trivium*, a többi négy a *quadrivium* tanfolyamát – az egész hét külön cursust alkotott. A vallás tanulmányát, bár külön nincs említve, az egész rendszer főtárgyának tekintették.

A grammatika, főképp a latin, bár kis mértékben a görögöt és a hébert is tanították, Priscianus, Diomedes és Donatus illető munkáiból volt véve. Kiterjedt néhány fő író magyarázatára, a prosodia, etymologia tanulmányára és a kifejezésbeli ügyesség megszerzésére. Ez volt az alap, melyen a későbbi humanistikus nevelés fölépült. A renaissance és a reformatio tudósai kifejlesztették és tökéletesítették a szabad tanulmányok ez elsejét, de itt megállapodtak; és vannak korunkban is, kik csak kétkedve haladnak tovább. Nagy Károly különben megtette a magáét német anyanyelve tanulmánya érdekében is. A dialektika elméletben egy volt a logikával, azonban a középkor iskoláiban nem igen volt több hasznavehetetlen terminusok gyűjteményénél, melyek Aristotelestől eredtek, de számos értelmetlen közvetítő által voltak megrontva. Midőn a scholasticizmus a philosophia alkalmazását a theologia szolgálatában tökéletesítette, a logikai tanulmány elárasztotta az oktatás egész mezejét és annyira elvesztette hitelét, hogy a tanulmányok új szerkezetében nem talált többé helyet. Ehetorikát főképp Quintilianus és Cicero szerint tanítottak, vagy eredeti műveikből, vagy Capella, Beda

és Alcuin kivonataiból. A zene a mint várható, nagy tért foglalt el. Vele kapcsolatban álltak más művészek – a kéziratok szép másolása, kifestése, meg az építészet. Az aritmetika sokat bibelődött a számok titkos tulajdonságaival; a geometria, mely egészen Euclidesből volt véve, kapcsolatban állt a földrajz némi kezdetleges ismeretével. Az astronomia, nagyjából alig más mint astrologia, volt a természettudományok egyetlen ága, mely figyelemben részesült. Ám itt sem volt mellőzve az egyházi élettel való kapcsolat. Huszonnégy együgyű latin versben tanították az egyházi ünnepek sorát; Císio-Janus volt a neve, mert e két szón kezdődött. A következő két sor Januarius ünnepeiről szól:

Císio-Janus, Epi sibi vindicat, Oc Feli Mar An
Prisca Fab Ag Yincen Ti Pau Po nobile lumen.

A hónap napjait az egyes szótagok sora adja. Císio Krisztus circumcisiója, – Epi a hatodik szótag, Epiphánias (vízkereszt) januarius hatodika, – Pau, a huszonötödik szótag januarius huszonötödike, Szent-Pál fordulása.

A fegyelem ez iskolákban igen szigorú és durva volt; a bot volt a meggyőzés egyetlen eszköze. A szigorú bánásmód megszülte természetes következményeit: a gyermekek illetlen és gonosz magaviseletben nevelkedtek. Oly tanulókról szól a történet, kik egymást öldökölték, és kolostorokról, melyeket a büntetés miatt boszszúból felgyújtottak. E vallásos iskolákban fejlődött a színjáték, a mysteriumok előadásának gyakorlata, mintegy szórakozásul, mely aztán napjainkig fenmaradt katolikus és protestáns iskolákban egyaránt. Előbb említettük Nagy Károly nevét. A császár kívánsága volt, hogy széles birodalmában, mely az Eider folyamtól

Gariglianoig, a Rábczától az Ebróig terjedt, mindenütt nemzeti, azaz germán iskolákat alapítson, az egyház által vetett alapokon. Előbb a papságot magát kívánta nevelni, hogy aztán a felvilágosodás középpontja legyen a világi népesség számára. Maga is példát adott tanuló buzgalomával s halála által nagyon szenvedett a nevelés ügye. A tizedik és tizenegyedik században nagyobb volt a tudatlan barbárság, mint a kilencedekben. Am a következő két századot eltölti a scholasticusok munkássága. Az emberi elme fellázadt a bilincsek ellen, melyekbe verni az egyház megkísérelte. Komoly érdek ébredett a philosophia iránt; s kísérlet történt kiegyeztetni Aristoteles tanát Szt Pál tanaival, összhangzásba hozni az észet és a kinyilatkoztatást. A nevelés terén a schola férfainak fő érdeme volt, hogy meghatározták a tanulmányok formáját. Egyúttal közvetve jelentékeny hatást gyakoroltak az elmélkedés ébresztése, a bebizonyíthatatlan dogmákkal való elégedetlenség keltése által s mert ez után előkészítették a tudományos és vallásos reformot.

A scholasticusok kora egyszersmind a lovagság kora. A kolostori és egyházi nevelés mellett, közelében található a várkastélyi nevelés. A *trivium* és a *quadrivium* csupán egyházi és tudós embernek való tárgyaknak tekintettek; a lovagi tanfolyam hét szabad mestersége – a mint nevezték – voltak: lovaglás, úszás, nyíllövés, ökölvívás, sólyomvadászat, sakkjáték és versírás. A kolostorban elölték a testet, a kastélyban dicsőítették; a kolostorban a növendéknek alig volt szabad pillantani asszony arczába, a kastélyban a nő tisztelete volt az illedelmes magaviselet forrása, minden magasb törekvés célja és jutalma; a kolostorban a költészet szer-

zetes latinsággal írt versekre szorult, a kastélyban a fiatal lovag a provençal költészet minden titkát eltanulta és leírhatta úrnője tökéletes szépségét balladában vagy canzonében vagy sonettben és lanttal kísérelte költeményét. Nevelése hármaskörön át előbb apród, majd fegyvernök és lovag lett, az első hetedik, a második tizennegyedik évében. Fejlődése minden szakára gondos törvények voltak kiszabva s alig kételkedhetni, hogy kedvező körülmények között a nevelés tervszerűen el nem érte volna célját.

A városi iskolák a nevelést tekintve, sokkal alantabb állottak az előbbieknél, azonban az egyházas élet túlsága közepett megőrizték világi jellemöket, különös figyelmet fordítottak az anyanyelv tanulmányára s oly tárgyakat, mint történet és földrajz, jobban tanítottak, mint a kolostorban és a kastélyban.

Lehetetlen a középkori nevelés fölött szemlét tartva, mellőzni a «közös élet testvéreit», kik északi Németalföldön, az Yssel partjain éltek és tanítottak. A tizennegyedik század második felében és a tizenötödik folyamában hazájuk alsóbb népességét ugyanoly szeretetére lelkesítették a klasszikus tanulmányoknak és irodalmi tökéletességnek, a minő Olaszországban is csupán kiváló körre szorítkozott. Alapítójuk Gerhard Groote (1340-1384) Párizsban scholastikus philosophiát tanult, azonban hazatért, hogy Deventerben asketikus irányú közös életet szervezzen, testvéri vetélkedéssel egy isteni ideál után törekedve. Ő nem élt tovább, mint hogy munkájának kezdeteit láthatta. E testvéri szövetség a jó cselekedetek minden nemének élt, de különösen az ifjúság tanításának. A biblia volt az alap, melyre tanítását építette; de azonfelül el nem hanyagolta Ovidius,

Vergilius, Horatius és Terentius, meg Plutarchos, Salustius, Thukydides és Herodotos tanulmányát. Nem is voltak teljesen járatlanok Platon, Aristoteles és Cicero műveiben sem. Deventerből, mint egy középpontból, terjedtek szét iskoláik előbb egész Hollandiában, majd Belgiumba, Német- és Franciaországba. Herzogenbuschban iskolájukat 1200, Zwollban 1000 tanuló látogatta. E szent testvériség szelleme szól hozzánk ma is a «Krisztus követése» című munkában, melyet valószínűleg Kempis Tamás írt, ki könyvébe belehelte egyszerű és alázatos elméjük minden nemességét. A latin tanítást javították iskoláikban mind a nyelvhelyessége, mind a módszer tekintetéből, s oly történeti vagy földrajzi encyklopaédiát szerkesztettek, mely növendékeik számára minden tudni valót magában foglalt. A tizenötödik században ők állottak kétségtelenül a nevelésügy élén Európa északi részében. Végök igen megható., A nyomtatás terjedése megfosztotta őket főkeresetüktől, véget vetve a könyvmásolás szükségének; a mint a szerzetes tanulmány helyébe a tanítás egy jobb módját plántálták, ők sem állhattak ellen a humanismus föléledő világosságának. Az «*Epistolae obscurorum virorum*», a középkor e legelméőbb gúnyirata, mely az új tanulmányok győzelmének biztosítására sokat tett, a deventeri testvérek nevében van írva. Azonban mielőtt eltűntek, legkiválóbb tanítványukat állíták a világba, Desiderius Erasmus személyében, a ki ez átmeneti korban rokon érzettel viseltetvén az iránt, a mi tűnőben volt, úgy mint az iránt, a mi még jövődő vala, egybe tudta kapcsolni, mint senki más nem tehetette volna, az új tanulmányt a régivel,

IV.

A RENAISSANCE ÉS A REFORMATIO NEVELÉSÜGYE.

A humanistikus tanulmányoknak, azaz a görög klasszikusok eredetiben való tanulmányozásának terjedése Konstantinápolynak a török által való elfoglalásához, az 1453. évhez fűzhető. A görög császárság bukásával elszéledtek egész Európában a menekülő görög tudósok és meghonosították a görög irodalmat minden művelt körben. Ez a későbbi és hatásosabb renaissance. Van azonban egy korábbi is a tizenharmadik században. Dante, bármennyire a scholastikus tanulmány hatása alatt áll is, Vergiliust tiszteli vezető mesterének; Petrarca, ifjabb kortársa, legfőbb törekvését és tehetségét az ókori tanulmányok felélesztésének szenteli. E korai hajnalodás pirja elhat még Franciaországba és Angliába is. Az első olasz iskolamester ez új typus szerint Vittorino da Féltre, a ki Mantuában tanított a Gonzagák udvarán. A kicsiny, sovány, eleven ember mindig tanítványai között élt, teljesen neki szentelte munkásságát. Fejedelmi ura egy szép palotát adott

és szökőkutak díszítettek és melynek falaira játszó gyermekek frescói voltak festve. Vittorino nagy súlyt helyezett az erkölcsi nevelésre; fegyelmezésében szigorú volt, mind maga, mind mások iránt. Tanítványainak társa volt játékaikban úgy mint munkájokban. Tanítása

leginkább irodalmi volt; kedvelt szerzői Vergilius és Cicero, Homeros és Demosthenes valának; tanítványaitól megkivánta, hogy előbb ez írókat ismerjék, mielőtt másokhoz fordulnak. Azonfelül dialektikus vitatkozásokban, matematikában és zenében is nyertek oktatást. Tanítókul minden tanszakra a legjobb mestereket fogadta; négy tudós görög ápolta a lelkesedést anyanyelvük iránt. Vittorino szép öregséget ért, meghalt 1477-ben. Lelki követője volt Mantuában Castiglione, az „11 Cortigiano”^f című jónevű munkának szerzője, ki művét az udvari ember nevelésének teljes kézikönyvéül szánta. E férfiak és társaik munkássága elhatott egész Európába; befolyásuk alatt vázolta Thomas Morus is Utópiájában a jobb nevelésnek tervezését. Egy nemesebb műveltségnek e hirdetői azonban nem is sejtették, mily messzeható eredményt szül a megindított mozgalom.

Két irányban mutatkozott végre hatása: a vallás-reformatióban és a tudományok feleledésében. Erasmus áll a válóúton s mintegy typusának tekinthető a beállt változásnak. Számos értekezést írt az ifjúság nevelését illetőleg. Hét éves kora előtt szerinte, játszva kell az olvasásra (görög és latin olvasásra) tanítani, ép úgy mint vallásra és tisztességre; a fegyelem inkább szelid legyen, mint szigorú. Fontos dolog aztán a nevelő választása. A gyermeket otthon kell tartani; a nagy iskolában nagy a romlás veszedelme. Később helyes dolog, hogy öt-hat fiú együtt tanuljon vagy ha nyilvános iskolába jut a gyermek, magánnevelő adassék mellé. Előbb való a szók (nyelv) tanulmánya a tárgyak tanulásánál. A görög és a latin nyelvtan együtt tanítandó. Ha a gyermek alaposan jártas a nyelvben, akkor gondot fordíthat a tartalomra is, különösen a görög iroda-

lom tartalmára. Nagy gonddal ápolandó az emlékezet, előbb az oktatás nagy pontossága által, majd oly módon, hogy a tanuló nagy tárgyakról táblázatokat függesztünk a falakra. Az írók értelme teljesen kifejtendő, de kerülni kell a haszontalan tudakossággal való kérkedést. A görög nyelvtan mindig néhány lépéssel megelőzze a latint. Igen gyakorlandó a görögből latinra való fordítás. Azonban nem kell ebben a pontosságot annyira túlhajtani, hogy éppenséggel Cicero nyelvén iparkodjunk írni. Cicero kora óta nagyon megváltozott a világ sora; az ókori írók utánzása nem a szók, hanem szellemök követésében áll. Tudós tanulmányokon kívül egy művészeti tárggyal is foglalkozzék a gyermek, festéssel, képfaragással vagy architektúrával. A vallástanítás legfőbb fontosságú. Isten tiszteletére tanítandó a gyermek, megfigyeltetve az eget fényét, a föld gazdagságát, a gyönyöző forrást, a zajló folyamatot, a végtelen tengert, az állatok számos nemeit, mi mind az ember szolgálatára teremtett. A leányok nevelése különben ép oly fontos mint a fiúké; mindkettejük nevelésének alapját a házban kell vetni. Minden tanítás alapja a szülők tisztelete és az engedelmesség.

Látnivaló, hogy ugyanazon időben, midőn a régi egyház veszteni kezdi uralmát az emberi elmék felett, oly körülmények álltak be, melyek a nevelésnek sajátos szűk keretű célú tűztek ki. Bármennyire sovány és elégtelen volt is a középkori egyház tanítása, céljában mindig encyklopeedikus volt. Felölelte vagy legalább fel akarta ölelni a humanisták grammatikáját, a scholasztikusok logikáját, a rómaiak retorikáját, a görögök muzsikáját, Newton matematikáját és Herbert Spencer tudományosságát. A scholasztikus szórészálhasogatás megutálása, a Platon meg Cicero műveiben való újonnan

feléledt gyönyörködés az ókori írók nyelvének és stílusának fáradtságos utánzására csábította most az elméket. A régi és a reformált egyház közti szakadás következtében a protestantizmus minden felsőbb műveltség nélkül maradt. Luther és a Melancton igen fáradtak e hiány pótlásában, de egyikök kényszerből, a másik természetes hajlandóságból azt az ösvényt követte, melyet ép a régi egyház választott gyermekeinek nevelésében. A tizenhatodik század kezdetével a katolikus Európa nevelése szigorúan humanistikus; a nagy schisma pedig a reformátusok közt is nagy buzgóságot keltett, hogy ép katolikus ellenfeleik műveltségét utánozzák. Így veszett el egy nagy alkalmatosság. Ha Raticius vagy Comenius kissé előbb hirdetik realistikus elveiket vagy a protestáns nemzetek nagyobb egyetértéssel fogadják a hirdetést, az új vallás a tanulmányok egy új rendjét állapíthatta volna meg, mely dúsabb eredményhez juttatva, mint a minő pusztán nyelvtanítás által elérhető, száz évvel gyorsította volna a modern Európa értelmi haladását.

Azonban a reformatio is sokat tett a nevelés dolgában, mert Luther, az új egyház alapítója, a népnevelésben látta épülete legjobb és legbiztosabb védőfalát. Ő talán az első, ki a közoktatás eszméjét valójában felfogta. Szózata a német városok előjáróihoz, 1524-ben, csupán Fichte beszédeihez hasonlítható, melyekben földieit inti, hogy az önművelődésben keressék a nemzeti élet és erő igaz alapjait. A vallást a családi életre alapította és a maga családját utánzandó mintává alakította mások számára. A család kötelessége első sorban a vallás és élet számára nevelni, csak másodsorban gondoskodni a finomabb világi műveltségről. De Luther tanítását aligha tartották volna ajánlatosnak korának műveltebb

elméi, ha nincs mellette egészen más jellemű segéde, ki joggal érdemli meg a *praeceptor Germaniae* nevét, Philipp Schwarzerde vagy görögösen Melanchthon. Mint tankönyvszerző és mint gyakorlati tanító egyaránt sikerrel működött az új tanulmányi rend szervezésében. Maga volt magának a görögben mestere s még gyermekkorában írt görög nyelvtant iskolagyermek számára. Egy évvel később készült latin nyelvtana. Belátva talán a pusztán nyelvi oktatás hiányait a régi tanrend egyéb szakait is feldolgozta. Írt tankönyvet a logika és dialektika elemeiről s a retorika elemeit bevezetésnek szánta Cicero és Quintilian műveihez. Még természettani könyveket is szerkesztett, «*Initia doctrinae physicalis*,» mely e fontos szak jobb tárgyalásának előjele volt. Írt lélektanról és etikáról is. Azonban szellemi ereje nem ez irányban nyilvánult. Inkább megfeleltek elmebeli tehetségeinek a klasszikusok kiadásai mellé írt magyarázatok. Minden irodalmi munkásságánál nagyobb volt azonban személyes tanítása. Előadásai a wittenbergi egyetemen, melyeket néha kétezer minden nemzetbeli tanuló hallgatott és iskolái, melyeket saját házában tartott, mintául szolgáltak a jövő századoknak. Nem könnyű számunkra elgondolni, minő komoly dolog volt a reformált hit elfogadóra nézve azon körülmény, hogy a középkor tudományos hagyományaival szakítanak. Egy példa elég világosan szól. Aquinói Tamás iratait alig ismeri a protestáns világ; pedig ha sorozatát állítjuk egybe a világ szellemi óriásainak, ő mindenestre első sorba volna helyezendő.

Főleg Melanchthonnak köszönhetni tehát, hogy a Protestantismus a tudós elmék előtt is elfogadható alakban jelent meg. Azonban más férfiú adta meg ez új

nevelésnek azt az állandó szervezetét, mely kevés változással napjainkig fenmaradt: Sturm János, ki Strassburgban volt gymnasiumi rector negyvenöt éven át, 1538-1583-ig. Meghalt nyolcvanhárom éves korában, 1589-ben. E férfiú kiváló helyet foglalt el a protestáns Európában. Barátja volt V. Károly német császárnak és Erzsébet angol királynénak. Híre-neve elterjedt Magyar- és Erdélyországba ép úgy, mint Lengyelhonba. Az 1578. évben iskoláit néhány ezer tanuló látogatta. Érdemes dolog tanrendszerét némi részletezéssel leírni. Tanítványai hat vagy hét éves korukban léptek az intézetbe; a tanfolyam kilencz évre terjedt. Tizenhat éves korában lépett át a tanuló az akadémiába, hol előadások váltották fel a mindennapos leczkét. A nevelés befejeződött a növendék huszonnégy éves korában. A gymnasiumi kilencz év közül hét a tiszta latinság elsajátításának volt szánva, a következő kettő az elegánsabb stílus megszerzésének és az öt collegiumi évben a növendék tökéletes szónokká volt kiképzendő. Így az egész rendszer alapja a nyelvtanulás volt: humanismus a legtisztább formájában. A kilencz osztály elé később egy tizedik csatoltatott. Fenmaradtak a részletes utasítások, melyeket Sturm mindenik osztály tanítójának adott, úgy hogy teljes pontossággal szólhatni módszeréről. A tizedik, legalsóbb osztályban, az abécze, syllabizálás, - olvasás és írás, a latin főnév és igeragozás minden paradigmája és a német katechismus volt a tanítás tárgya. A kilenczedik osztály mestere az eltérő, rendhagyó alakokkal toldotta meg az ismeretet. A tanulóknak azonfelül rendszeres sorba fűzött latin szavakat kellett tanulniok, úgy hogy nagy szókincs birtokába jutottak. A nyolczadik osztály munkája eleinte az előbb tanultak ismétlése volt és a szókincs bővítése, a gyer-

mekek maguk állítván egybe szócsoportokat. Az év vége felé Cicero válogatott leveleit kezdték olvasni és rövid stílusgyakorlatokat készítettek. Folyvást tanulták még a német katechismust is. A hetedik osztály kezdte a Syntaxist, mely szigorúan eddigi ismereteikhez fűződött, példáit mindig Ciceróból véve. A stílusgyakorlat tovább folyt, fekete tábla segítségével; Catót meg Cicerót olvasták és megkezdték a zenét. A hatodik osztályban, tíz éves korában kezdte a gyermek a görögöt Aesopus meséivel. Cicero nehezebb leveleihez járultak most Terentius comoediái és szemelvények a latin költőkből. Az ötödik osztály prosodiát és mythológiát tanult, olvasta Cicerónak Cato és Laelius című munkáit és Vergilius eclogáit. A stílus-tanítás tovább folyt s az év végével megkezdődött a latin verselés is. A negyedik osztály Cicero beszédei közül a Verres elleni hatodik beszédet olvasta, azonfelül Horatius epistoláit és satiráit, meg görögül Pál apostol egy-egy könnyebb levelét. A harmadik osztály a rhetorikai ékes beszéd, a trópusok és figurák tanával toldotta meg az ismereteket, mindent példákon világítva meg; görögül Demosthenest olvasták és hozzáfogtak Homeroshoz. A stílusgyakorlatok magasabb fokra emelkedtek, – s Terentius meg Plautus vígjátékait a tanulók elő is adták. A második osztály főtárgya a logika és testvértudománya, a rhetorika voltak, mindkettőjök alkalmazva Demosthenes és Cicero beszédeire. Végre az első osztály a logikát és rhetorikát magasabb szempontból tárgyalta és ilyképen előkészítette a növendéket az egyetemi tanulmányra.

A ki ismeri középiskoláink nevelését, mintegy ötvenhatvan év előtti szervezet ökbén még feltalálhatja Sturm rendszerének főbb vonásait. Korunkban a tantárgyak

nagyban megszorodtak és könnyen igen szűknek s hiányosnak tekintjük a humanistikus tankört; azonban egy érdeme volt ez utóbbinak: jól megállapított terve, összevágó berendezése, melyben egyik rész teljesen illett a másikhoz. Mindenik osztály mestere pontosan tudta, mire tanítandó a gondjára bízott tanuló sereg. Midőn az egyetemre mentek, jól meghatározott előkészítést vittek oda. Ez nem állítható többé iskoláinkról; pedig semmiféle nevelési rendszer, mely gondosan megállapítva és pontosan meghatározva nincsen, nemcsak főbb vonásaiban, hanem részleteiben is, nem valósítható meg tetemes idővesztés nélkül.

V.

A JEZSUITÁK ISKOLAÜGYE.

Bármennyi gáncsot szórtak már három százada a jezsuiták fejére, ki kellett venni általában a vád alól a nevelés ügyében tett szolgálataikat. Bacon nagy dicsőítéssel szól róluk, és sajnálja, hogy egyéb országokban nem találni hozzájuk fogható újítókat. A tanulmányok haladásáról (Advancement of Learning) című munkájában mondja: «hogy a mi az ifjúság oktatását illeti, csak egy szót mondhatni – végy tanulságot a jezsuiták iskoláiról, mert jobb oktatás annál nem lehetséges.» Más helyt úgy nyilatkozik, hogy ha rajok gondol, eszébe jut, a mit Agesilaus mondott Pharnabazusról: «Talicum sis, utinam noster esses.» Descartes a jezsuiták La-Fleche-collegiumát szintén Európa egyik legjobb iskolájának tartotta, ámbar érdemét inkább a tanuláság változatos voltában és egymásra való hatásában látta,

ben. A közvélemény kétség kívül pártjukon állott. III. és IV. Henrik, XIII. s XIV. Lajos uralkodása alatt a jezsuita collegiumokba tódult a növendékség, az universitas minden támadása ellenére, és a tizenhetedik század elején körülbelül 14,000 növendék volt a párisi provinciában, és több mint 1800 a clermonti collegiumban. A tizennyolczadik század közepe tájt, ép a társa-

ság feloszlása előtt, 22,589 volt tagjainak száma és 669 collegiumban és 117 seminariumban tanítottak.*

A Jézustársaság nevelési rendszeréről felvilágosítás főképp négy könyvből meríthető. Az első a társaság eredeti constitutióit tartalmazza, a mint Loyola azokat megállapította és utódja, Laynez, kommentálta. A második a Ratio Studiorum, melyet egy külön bizottság állapított meg Aquaviva felügyelete és tekintélye alatt. Huszonnyolcz részre oszlik, – szabályozva külön-külön a provinciális, a rector, a studiorum praefectus, a felsőbb tanulmányok (fakultások) tanárai, az alsóbb tanulmányok praefectusa, az alsóbb osztálytanítók és a többi társaságbeli praeceptor és tanulónövendék (scholasticus) munkásságát. Teljes tanulmányi rendszer, a legnagyobb aprólékossággal kijelölve a tárgyak rendjét és felosztását, mindenik osztály tananyagát, mindenik tanár kötelességét. E fontos munka 1582 óta készült, de csak 1599-ben került ki a sajtó alól. A harmadik munka 170G-ban jelent meg Frankfurtban, Juventius atya műve: «De ratione discendi et docendi magistris scholarum inferiorum.» Rendesen hozzá van csatolva a negyedik munka, Sacchini értekezése: «Parsenesis ad magistros scholarum inferiorum,» mely Rómában jelent meg 1625-ben. E két utóbbi a ratio studiorum továbbfejtésének tekinthető, a clermonti collegiumban alkalmazott módszerek alapján. A négy könyv szoros kapcsolatban áll egymással; a ratio studiorum a constitutiók magyarázata, Juventius és Sacchini művei a tanítók vezérkönyvei, minden lépésre útmutatást és minden részletben irányt adva.

* A legutolsó census szerint a társaság tagjainak száma 9546 volt s közülök háromezer jutott Franciaországra.

Franciaországban és hasonlóképp egyéb országokban a társaság collegiumai három csoportra oszoltak. 1. A nagy collegiumok, húszezer franknyi jövedelemmel és körülbelül száz tanárral; ezekben a klasszikusokon és a szokott tanulmányokon kívül theológiát és keleti nyelveket is tanítottak, különös tekintettel a misszionárius hivatásra. 2. A középcollegiumok, tizenhatezer franknyi jövedelemmel és 50 tanárral, a klaszszikusok mellett még a philosophiát tanítva, melyhez tartozónak tekintett a logika, az erkölcstudomány, a physika és a matematikai tudományok. 3. A kis collegiumok, tízezer franknyi jövedelemmel és húsz – negyven tagú tanári karral, mely a rendes klasszikus tanulmányokkal és erkölcsi oktatással foglalkodott. A nevelés általán ingyenes volt és gazdag meg szegény együtt nevelkedett. Azonban a collegium ajándékokat fogadhatott és azok fejében, melyeket gazdagabb növendékeiktől kapott, történt, hogy a szegényebbek ingyen tanulhattak. A collegiumok eredetileg a társaság noviciátusának képző intézetei voltak; majd a közönség kívánalmára bejáró növendékeket fogadtak, utóbb ösztöndíjas helyeket alapított a magán bőkezűség; és végre a gazdag és nemes családok gyermekeit is befogadták. A szabályszerű collegiumokon kívül egyéb intézmények is keletkeztek a rector vezetése alatt; ilyenek voltak: a convictoria alumnorum, bennlakó intézetek, melyekben csekély összegért lakást és ellátást nyert a növendék; a seminariumok, melyek kizárólag papok nevelésére voltak szánva és külön oly iskolák, hova csupán nemes családok sarjadéka fogadtatott be. E helyt csak a kis collegiumokkal foglalkodunk, melyek a középiskolai nevelést tekintették feladatuknak. Ezek élén a rector állott és egy tanulmányi praefectus. Ez utóbbinak kö-

telessége volt az osztályok látogatása, a vizsgálatok vezetése és általán az iskola, tanárookra és tanítványokra kiterjedő felügyelete; alatta egy subpraefectus ügyelt külön a fegyelemre. Az iskola öt osztályra oszlott: a rudimentumok, a grammatika, syntaxis, poësis és rhetorika osztályára. Ez osztályok maguk is feloszthatók voltak párhuzamos osztályokra, de sohasem zavartattak egybe. A tanfolyam hatéves volt, az első négy osztály egy-, a rhetorika osztálya kétéves. A tanítás főtárgya a latin nyelvismeret volt; ez volt magának a Jézustársaságnak nyelve, mely elválasztotta őket a közélettől és egyúttal nagy egységes oly kötelékbe fűzte, mely független volt az országok és nemzetek különbségeitől. A nevelés nagy feladata meg a stílus vala; jobban ismerték a pogány irodalom veszedelmét, semhogy növénydeikeket a klasszikusok szellemébe bevezették volna.

A rudimentumok osztályában a latin deelinatio és conjugatio volt a tanítás tárgya és a syntaxis első elemei. Cicero leveleiből olvasták a könnyebbeket, azonfelül a «De viris illustribus,» Phsedrus fabulái és Cornelius Nepos szolgáltak olvasmányul. A tanítás délelőtt két és fél órán át folyt és ugyanannyin délután. Az idő gondosan volt beosztva félóra, sőt negyedórák szerint. Nyelvtani szabályokat és olvasott részleteket magyaráztak, majd könyv nélkül betanultak és felmondtak, nem magának a mesternek, hanem a tizedeseknek. Egy kis írásbeli feladat következett, azt gondosan kijavítva; a *concertatio* versenyre keltette a tanulókat, hogy számba vegyék egymás hibáit. A kifejezés bőségének megszerzésére hosszú szólajstromot kellett megtanulni, melyben kategóriák szerint voltak rendezve az együvé tartozók. A második osztály, a grammatika, kis syntaxis, tovább vezette a latin nyelv tanulást.

Olvasmányul szolgáltak szemelvények Ovidiusból, Caesar, Cicerónak *de amicitia* és *de senectute* című dialógusai, Vergilius Eclogái és Georgiconja. A harmadik osztály befejezte a *syntaxis* és a *prosodia* tanulmányával a nyelvtant. A görög nyelvet ugyan minden osztályban tanították a latin mellett, de igen csekély mértékben. Nagy figyelmet fordítottak a vallásitanításra; számtan, földrajz, történelem, vagy modern nyelv szóba sem jöhetett. A két felsőbb osztályt együttvéve, «humanitás» osztályainak is nevezték; az első a *poësis*, a második a *rhetorika* osztálya. Azonban a nagy neveknek nem igen feleltek meg a tények. A *ratio studiorum* a *poëtika* feladatának az ékesszólás előkészítését mondja, még pedig három úton, – *nyelvismeret*, *eruditio* és a *rhetorika* szabályainak rövid ismertetése által. A *rhetorika* feladata volt a növendéket tökéletes szónokká képezni, az orator és a poéta tehetségét fejleszteni benne, de fontosabbnak tartotta az elsőt. Egyszóval, e három utolsó év tárgya a latin prózai és költői stílus kifejtése volt. E célra szolgáltak Cicero, Caesar, Sallustius, Livius, Curtius, Vergilius, Horatius és egyéb más latin auctor. Mindnyájukat gondosan megtisztították a kényes részletektől. Az auctorokhoz járultak a szokásos klasszikus tanítás gyakorlatai – könyv nélkül tanulás, latin dolgozatok és versek készítése, a melynek elősegítésére készült a «*Gradus ad Parnassum*,» *concertatiók*, *szavallások* és végre latin színművek játsszása. A három alsó osztályban naponként fél órát szenteltek a görögnek, a felsőbbekben megkésztették a rászánt időt. Ha a görög írók sorozata szerint ítélnénk, nagy haladást kellett volt tenniök; benne vannak Demosthenes, Platon, Thukydidés, Homeros, Hesiodus, Pindaros és hasonló más, azonfelül Nazianzi Gergely, St. Vazul, Chrysos-

tomus, meg Lucían, Plutarchos, Herodian, Sophokles és Euripides. De tudjuk, hogy e fényes névsor nem igen sokat jelent és hogy valósággal kevés erőt és kedvet fordítottak e tanulmányra. Minden más ismeretet, mely nem vonatkozott a nyelvre és stílusra, a jezsuiták az eruditio neve alá foglaltak, és külön időt, a rendes órákon és tanfolyamon kívül, fordítottak rája; a szünidőben foglalkodhatott vele a növendék, vagy a vizsgálatra való készülés alkalmával. Az eruditio tárgyai közé tartozott az arithmetika, a történet, földrajz és az algebra meg geometria elemei.

Vegyük vizsgálatba a jezsuita iskola mindennapos munkáját. Fél hétkor megkondul a harang s lassanként gyülekeznek a növendékek. Hétkor mindnyájan misét hallgatnak s fél nyolczkor kezdődik az iskolai munka. Eövid ima után fellép a mester a katedrara és a fiúk elmondják leczkéjüket a decurióknak, míg a mester egybenézi és javítja a gyakorlatokat, majd egyik-másik tanulót maga is feleltet. Nyolcztól kilenczig átismétlik az előtte való nap leczkéit és még az nap könyv nélkül tanulásra új leczkét kapnak. Kilenczkor rövid írásbeli dolgozat következik; azt egy óra alatt még az iskolában elkészítik, kijavítják és másolják. Míg a fiúk dolgoznak, a mester egyik-másik gyengébb tanulót felszólít és magán-magyarázgatást ad neki. Tízkor a növendékség szétoszlik. Ismét egybejönnek fél kettőkor. A decuriók újra kihallgatják a leczkét és a mester javítgatja a gyakorlatokat. A reggeli leczke ismétlése után új leczke tüzetik ki. Háromig a mester kiigazította a reggeli írásbeli dolgozatot s annak értelmében a növendékek nyerik és veszik helyöket. Fél négyig a házi dolgozat tárgyát tüzik ki és a napot

concertálással, a szokásos versenyre hívással végzik. Ez Hétfő és Szerda rendje, mely napokon délelőtt és délután van tanítás. Kedden vagy Csütörtökön különböző a rend, mert egyikén szabad a délután. Pénteken különösen a vallástanítás jó figyelembe és a Szombat napján a mester számba veszi az egész heti munkát általános versengést tartva a növendékekkel. Ez a szabályszerű rend, melyet azonban megzavart a szent napok és egyházi ünnepek sokasága. A mi különben leginkább vonzotta a növendéket a jezsuita-iskolákba Franciaországban, a fegyelem nagyobb enyhé- sége volt, az Universitas collegiumaiban divóval szem- ben. A testi büntetés nem volt ugyan eltörülve – egy szolga végezte, nem maguk az atyák – de a nyájasság és jó szóval való vezetés volt mindenekelőtt ajánlva. Egyúttal teljes és föltétlen engedelmességre szorították a gyermekeket. Kedvező volt más tekintetből a colle- giumok elszigeteltsége. Magas bástyák környezték és súlyos ajtók zárták el. Nem volt ott cseléd, ki rontson, apa, ki nevetközzék fia csintalanságán. A gyermekeket fel- ügyelet alatt tartották még jövet és menet az utcán is. Látnivaló, hogy a jezsuiták munkájuk sikerét rész- ben ama szűk keretnek köszönték, melyben iskolájuk feladatát tartották, s mely kevésbé ment túl a latin stílus megszerzésén és részben a gondos fegyelmezés- nek, melyben növendékeiket részesíték, mely azonban néha merő külső, mechanikus gyakorlássá fajult. Ám befolyásuk főalapja az eljárás mód volt, melylyel az *aemulatio* veszedelmes eszközét alkalmazták. Az a nö- vendék, ki a hó végével leginkább kivált, külön tiszt- séget nyert az iskolai társadalomban, *praetor*, *ensor* vagy *decurio* lett. Az osztály két részre vált, római meg karthágói, vagy görög meg trójai félre. A tanulók

egymással szembeálltak, mesterök közepett, a falakat beaggatták kardokkal, lándzsákkal és pajzsokkal, melyeket a versengő felek diadallal vittek el győzelmök dijai-ként. E gyermekes viaskodással sok időt vesztegettek. A jezsuiták iskola-ünnepeket is rendeztek, melyeken a gyermekek mutogathassák magukat szüleik előtt. Iskola-könyveiket maguk szerkesztették, kevesebb súlyt helyezvén a jó tanítás követelményeire, mint a társaság vállalásos céljaira. Inkább kedvelték a kivonatokat, mint a teljes auctorokat; ha a klasszikusokat nem szemelhették volna ki a maguk fogalmainak mintájára, egyáltalán nem olvastatták volna őket.

Minő ítéletet kell mondanunk a jezsuita iskola tanításáról egészében? Dicséretet érdemel két tekintetben. Először fentartotta az irodalmi műveltség érdemét oly korban, mely igen könnyen hajlott a gyakorlati haszon fontolgatására. Pranciaországban a görög nyelv tanulmányát is magasb színvonalon tartotta, mint az Universitas, és ellen tudott állani a támadásnak, melyet tudatlan szülők a hellenismus vára ellen intéztek. Másodszorban komoly feladatuknak tekintették, hogy megértsek mindenik növendékük sajátos természetét és jellemét és nevelési módjukat gondosan alkalmazták azon elméhez, a melyre hatni akartak. Bármi volt a jezsuitákra nézve indító ok, hogy törekedjenek megnyerni szeretét és biztosítani engedelmségét a vezetősökre bízott gyermekeknek; akár fejleszteni kívánták az egyéniséget, melyet helyeseltek, akár kiirtani csirájában és egy új természetet plántálni helyébe: azt el kell ismerni, hogy a szerető gondosság, melylyel feladatuknak éltek, új jelenség volt a nevelés terén és koruk óta minden észszerű rendszernek elemévé vált. Ezzel dicséretünk végét érte. Osztályaik és tanfolyamaik rendszerezése, melyért

Ranke megdicséri őket, Sturm iskolája szerint alakult, sőt romlott az átvétel folytán. Ha Sturm felelős azért, hogy iskoláinkban a szűkkörű klasszikus tanítás lett túlnyomó, a jezsuitákat illeti a felelősség azért, hogy e tanításnak még haszontalanabb és selejtesebb irányt adtak. A klasszikusokat nem azért tanították, mert legjobb eszközei az értelem fejlesztésének, hanem mert divatos, a jó ízlés dolga volt s miután befogadták, arra törekedtek, hogy minél ártalmatlanabbakká tehesék. Inkább gyönyörködtették az elmét, semmint gyakorolták, erősítették volna. Oly hiábavalóságokra, mint latin verselésre, vesztegették az éveket, tartva tőle, hogy egyébként gondolkodásra és komoly ismeret szerzésére fordíthatnák. A protestáns iskolák különben elég hamar és készségesen nyomukba léptek. Semmi sem mutatja világosabban, hogy a jezsuiták rendszere alapjában mily gyöngye, mint az a körülmény, hogy semmiképen sem idomítható korunk követelményeihez. A «Ratio Studiorum» újra vitatás és revisio tárgya volt a társaság újabb két generálisa, Roothan és Bekx atyák alatt. De lehetetlennek látszott átídomítása, teljes szétrombolása nélkül. Hírnevöket a jezsuita iskolák sokkal inkább a divatnak köszönték, mely jeles, hivatott tanulókat vitt körükbe, semmint a kiváló módnak, melylyel e derék anyaggal elbánni tudtak volna. Voltaire eltalálta rendszerök gyengéjét. «Nem tanultam – úgy mond – a jezsuitáknál, csupán latint és sok badarságot.» Korunk kritikájának nem tudtak ellene állani; módszeröknek nincs helye a közoktatás észszerű rendjében. Már régóta nem tekintjük őket mintáinknak, azonban iskoláink még sínlik, hogy módszerekkel és fogásokkal halmozták el, melyeket eszünk ágába sem jutott volna meghonosítani, csupán fényes, de ideig-óráig tartó sikereik miatt,

VI.

A PORT-ROYAL ISKOLÁI.

Egészen más jellem nyilvánul a Port-Royal iskoláiban, a Jansenisták azon kitűnő társulata által alapított intézetekben, mely Angélique Arnauld monostora körül szerzeteskedett. Ők tették a nevelés terén a legnagyobb reményű kísérletet, melyre valaha Franciaországban vállalkoztak és a jezsuiták befolyásának méltatásában nem hagyhatjuk számon kívül, hogy ez iskolák sikerét az ő szűkkeblű féltékenységek és ellenzékők hiúsította meg. A Port-Koyal iskoláinak oly híre volt, mely semmikép sem áll arányban sem az idővel, mely alatt fennálltak, sem a tanulók számával, mely bennök nevelkedett. A kis iskolák, *petites écoles*, a mint nevezték, hogy össze ne téveszszék az Universitas iskoláival, 1643-ban keletkeztek és csupán tízenhét éven át állottak fenn, mert 1660-ban elnyomattak. Valószínű, hogy tanulóik száma soha nem haladta túl az ötvenet. Helyiségek ismételve változott, majd hogy a polgári háború zavarait kerüljék, majd hogy az üldözés elől meneküljenek. Midőn a jezsuiták, kik a királyi udvarban hatalmasok voltak, féltékenységből elnyomatásukat kieszközték, a mesterek üldözést, fogságot szenvedve, annak szentelték munkásságukat, hogy irodalmi úton terjeszszék tapasztalataikat. A legkiválóbb tanítók egyike volt *Nicole*, a kinek gondolatai méltán helyet foglalhatnak

Pascaléi mellett. Nevelési elveit leghelyesebben fejtegeti a fejedelmi nevelésről írt könyvében. Mellette áll *Lancelot*, a reformmozgalom Melanchthona, oly kitűnő iskolakönyvek szerzője, mint a «*Méthodes de Port-Royal*» és a «*Jardin des Racines Grecques.*» Legnagyobb közöttük azonban *Arnauld*, a felekezet polemistája; neki köszönik a Port-Royal logikája és általános grammatikája legjobb lapjaikat.

A Port-Royal iskoláinak egyik főjellemvonása teljesen megkülönbözteti őket a jezsuitáktól. Végkép elítélték ott a versengést, mert ellenkezik a keresztyén szeretet alapelveivel. Pascal panaszolja, hogy ez által a gyermekek kissé tunyák és renyhék lesznek; azonban ellenfeleik hiábavaló vetélkedéseivel szemben, mindenestre a jobbik részben hibáztak. – Osztályaikban továbbá egy mester vezetése alá soha sem rendelték többet öt-hat gyermeknél; így a tanító megfigyelhette növendékei egyéni sajátosságait és személyes befolyása hatásának teljes tér jutott. De egyúttal távol tartának minden túlságos barátságoskodást. A mesterek soha sem feledkeztek meg a tiszteletről, melylyel növendékeik iránt tartoznak, mert bennök is a szentlélek honol; a fiúknak pedig nem volt szabad magántársalgásukban sem egymást *tegezni*. Nagy különbséget tett továbbá tanításukban, hogy a tanulmányokat a fiúk anyanyelvére alapították, nem mint a jezsuiták a latinra. A század, mely a jezsuita iskolák alapítása óta lefolyt, megkönnyítette ez eljárásukat, minthogy ez idő folytán létesült a francia nyelv mai alakja. A Jansenisták adták a jeles fordítások első példáit is; 1647-ben adták ki Phsedrus meséit latinul és oldalt francziául: «*Pour servir à bien entendre la langue latine et à bien traduire en françois;*» ezt követte Terentius három vígjátékának,

az «Andria», «Adelphi» és «Phormio» fordítása, «*ren-
dues très honnêtes en y changeant fort peu de chose.*»
Majd később jelentek meg fordításban Plautustól a Cap-
tivi, Cicerótól válogatott levelek Atticushoz és Vergi-
liustól szemelvények Eclogáiból és a Georgicából és az
Aeneis néhány könyve. Több e művek közül csakis is-
koláik elnyomása után jelent meg ugyan; de már fenn-
állításuk alatt készültek és egyenest alkalmazott módsze-
rükön alapultak.

A Port-Royal férfiai abból az elvből indultak ki,
hogy a tanítást nem szabad kelletlen szigorral teherre
tenni, az első elemekkel vesztegetve becses éveket; ha-
nem hogy helyes dolog, a mennyire lehet, segítségére
lenni a tanulónak és a tanulmányt számára kelleme-
sebbé tenni magánál a játéknál vagy mulatságnál. Ez
okból kezdték a tanulást a francziával, sőt ebben is
újítást tettek. Az ábéczé tanításában nem nevezték a
betűket szokásos nyelvtani nevükön, hanem a hangok
szerint jelölték, a melyeknek képviselői a szó egészében,
úgy hogy csak a magánhangzókat ejtették ki külön, a
mássalhangzókat csak velők kapcsolatban. E módszert
Pascalnak tulajdonítják, de régibb lehet. Port-Royalnak
köszönni a réztollak feltalálását is, mi nagy jótétemény
volt a gyermekekre nézve. A francia olvasás megta-
nulása után klasszikusok fordításait olvastattak a gyer-
mekkel, hogy megbarátkozzék tartalmukkal. Majd a la-
tinhoz fogtak. Fordítottak francziából latinra is, de nem
írásban, hanem *viva voce*. A helyett, hogy a szokásos
terjedelmes grammatikát tanulták volna, megismerked-
tek az egyszerű név- és igeragozással, megtanultak egy-
sor nélkülözhetetlen főnevet, névmást, igét és határo-
zót. A szabályokat az élőszóval történő fordítással nyúj-
totta a tanító. Azután megkezdték latinul olvasni az

írókat, melyekkel már francia nyelven megismerkedtek, és lépésről-lépésre haladva a nyájas mester vezetése mellett, ki alatt csak néhány gyermek állott, tiztizenkét éves korukig jó előre jutottak a nyelvismeretben. A latin verselés dolgában azt tartotta *Amauld*, hogy időpazarlás házi gyakorlatul verselést adni fel a növendékeknek. Hetven-nyolczvan fiú közül kettő-háromnak lesz valami haszna belőle; a többire nézve czéltalan gyötrelem. Megengedi azonban, hogy egy adott tárgy fölött néha alkalmyszerűen, extempore készíthetnek verseket. A görögben nagy újítás bűnében leledzettek. Egyenest francia nyelven tanították, nem a latin közvetítésével. A jezsuiták ezt nagy kegyeletlenségnek bélyegezték. «Nem rontják-e, így szóltak, egyszerre a francia meg a latin nyelvet, nem szakítják-e meg a kapcsolatot, mely évszázadok óta Franciaországot és Rómát egybefűzte.» Valóságban, azt jegyzi meg Lancelot, a görög könnyebb a gyermekekre nézve a latinnál. A szók nehezebbek, de a mondatszerkezet egyszerűbb. Nincs latin könyv, mely oly könnyű és vonzó volna a gyermeki elmére nézve, mint Homéros Odysseiája. Sok szól a mellett, hogy a görög előbb tanítandó mint a latin. így járt el a nagy Stephanus, újabb korban James Mill is fia (John Stuart Mill) tanításában.

A görög gyökerek kertje, a milyen hasznos lehetett idején, ma joggal szigorú bírálat alá esnék. Görög egyszerű szók tára az egész, nem gyökereké a szó philologikus értelmében, rövid rímes versekbe szedve francia értelmökkel együtt. Dübner figyelemreméltó észrevételt tesz e könyvre nézve Sainte-Beuvehez intézett levelében (Port-Koyal III., 620. 1.) 1. Lancelot kevésbé veszi számba a szók használatát. Igen gyér használatú szók fordulnak elő nagyon gyakoriak mellett, sőt néhány

felvett szó épen csak grammatikus csinálmány. Vegyest adja a költői szókat a közhasználatuakkal. 3. A rím kedvéért nem egyszer hamis értelmet ad a szónak. Valóban a könyv teljesen nem korunkba való és végkép szükségtelenné vált az újabb jeles szótárak mellett. Lancelot rímeiben vagy 3000 szó szerepel, míg az igazán tudnivaló alig több hat-hétszáznál. Dübner megjegyzi azonban, hogy egyéb reformok, melyeket maga ajánlott (1856-1863) a közoktatásügyi kormánynak, megegyeznek a Port-Royal férfiaiinak eljárásával, melyet ő addig nem ismert volt. Ilyen az, hogy a göröggel közvetlenül, nem a latin nyelv útján, kell foglalkozni; hogy csakhamar megkezdendő az olvasás, mihelyt a rendes név- és igeragozást megtanítottuk; hogy a mondatban megfigyelés alapján tanítandó és ne tárgyalás-sék előbb rendszeresen, míg sokszoros gyakorlattal meg nem barátkozott vele a tanuló; hogy sokat kell olvasatni és elhalasztani az önálló szerkesztést, míg az olvasás könnyűvé nem vált; hogy a tanuló szabadon válassza dolgozata tárgyát a szerint, a mi iránt leginkább érdeklődött az olvasmányban; hogy véget kell vetni a fordításírás időfecsérlő rossz szokásának. Ha ez utasítást követik vala, a klasszikus nyelvek állása a francia tantervekben sokkal előnyösebbé vált volna.

Port-Royal oktatásának egy másik vonása a kiváló hely, melyet a modern nyelveknek a tanításban kijelölnek. Lancelot módszeres tankönyveket írt az olasz meg a spanyol nyelv tanulására és négy értekezést a latin, francia, olasz és spanyol költészetéről. Azonban tanításuk emelkedett jelleme legjobban kitetszik «az általános nyelvtan» és a «logika» tanulására szánt műveikből: mindkettő példaképei a jőzán észnek, két oly tárgyra alkalmazva, melynek derék tanítása igaz újítás

volt. Az általános nyelvtan Arnauld hatalmas elméjének köszönhető. Megkísérelte behatolni a beszéd művészetének bölceletébe, a nyelv tudományába. Bacon utalt előtte ilyenmű munkára, mint teljesítendő feladatra; de az idő még nem érkezett meg sikeres megoldására. A Jansenisták kora óta a tudomány felfedezte a szanszkrit nyelvet és a görög és latin nyelvhez való viszonyát, megismerte az indus grammatikai felfogást ellentétben az alexandriaival, meghatározta pontosan a fő nyelvcsaládok jellemét és visszahelyezte a héber nyelvet az őt megillető csoportba: mindez által a nyelvtudomány ma oly szervezetet nyert, mely tényeken alapul, nem elméleten. Azonban Arnauld megérdemli a nagy tiszteletet, mert megértette az összehasonlító nyelvtudomány lehetőségét. A Port Koyal logikája, talán leg híresebb művök, ugyanazon fenséges elme terméke. Alapjai Descartes értekezése a módszerről: «Discours de la Méthode» és Pascal két értekezése: «De l'Esprit Géométrique» és «De l'Art de Persuader.» Egy csapással véget vet a Scholasticusok formaiságának. Az értelmi munkásságot négy részre osztja: 1. Fogalomalkotás. 2. ítézés. 3. Okvetés. 4. Eendszerzés. A Syllogismus tárgyalásában megjegyzi, hogy az emberi értelem legtöbb tévedése inkább onnan ered, hogy hamis elvekből indul ki okoskodásuk, semmint hogy rosszul okoskodnának az elfogadott elvek alapján. A tévedések, fallaciák fejezete különösen érdekes. Példáik mindig a gyakorlati életre vonatkoznak, vagy arra, hogy a jó erkölcsi elveket mélyen bevéssék az elmébe. Arnauld műve a geometria elemeiről, mely rég használatban volt a Port-Royal iskoláiban, mielőtt sajtó alá került, oly kitűnő volt, hogy Pascal megsemmisítette az értekezést, melyet maga e tárgyról írt.

A Port-Royal fegyelme korántsem volt szigorú, de fentartotta azok önfeláldozása, a kikre bízva volt. Messterök parancsa így szólt: «Keveset szólj, sokat tűrj, még többet imádkozzál». A munka ideje három óra volt reggel meg két és fél délután. A könyvek használatát lehetőleg kerülték, de nagy hasznát vették a beszélgetés módszerének. Leczkéiket gyakran künn szabad ég alatt tartották, a folyam partján vagy a fák árnyékában. A leányok neveléséről Angélique Arnauld és Jacqueline Pascal gondoskodtak, szintoly odaadó gonddal, minővel Nicole és Lancelot a fiúkéról. Mily nagy az ellentét a gyermeki elme és értelmesség ily közvetetten felébresztése között, a mint ez iskolákban történt, és az időpazarlás azon veszteséges módja közt, mely a jezsuiták gyakorlatában volt uralkodó. A jansenisták törekvése volt a legtöbb reménnyel kecsegtető kísérlet, mely az oktatás terén valaha Franciaországban tétetett; sikerök nagyobb volt, semhogy vetélytársaik irigységét fel ne költse. Se kegyességök, sem eszök, sem erényök nem menthette meg őket. Bennök oly világosság aludt el, mely egész más irányba terelte volna Franciaország és Európa nevelésügét. Senki sem látogathatja mély megindulás nélkül a csendes kolostort, mely Versailles erdősege mögött rejlik, figyelembe nem véve idegenek által, alig méltatva a bennlakóktól; a hol egyedül a téglából épült galambház, a templom oszlopai, a vadon fái maradtak fenn, hogy szóljanak hozzánk Pascal, Arnauld, Tillemont, Eacine és Angelika anya emlékéről.

A Port-Royal elvei azonban később is találtak védőkre a francia közoktatásügy jelesebb képviselőiben. Köztük első helyen áll *Rollin*, kit soha se említ francia író a *bon* jelző nélkül, józan bölcseségének és egyszerű emes lelkének jellemzésére. Rollin 1683-1712, mint

tanár, rector és collegium-igazgató közvetlen szolgálta a közoktatás ügyét, kényszerű visszavonulása után pedig művei által. « *Traité des éludes* » című pedagógiai munkája, mely mai napig Franciaországban nagy becsben áll, megjelent 1726-ban.

VII. COMENIUS.

Láttuk, hogy a nevelés ideálja, a mint a humanisták befolyása alatt fejlődött, protestánsoknál és katolikusoknál egyaránt, kiválóan szó-tanulmány, nyelvtanulás volt. Ha Sturm tanítványa végire jutott a kilencztíz évi iskolázatásnak és átlépett az egyetembe, még folyvást a stílus tökéletesítésével foglalkozott, hogy jeles író és szónok váljék belőle. Két baj fűződött a nevelés feladatának illetően felfogásához. Legelőbb, hogy szókat tanítottak dolgok helyében; és a másik, hogy a nyelvet sem tanították mint élő szervezetet, alkalmazva és tökéletesítve az élet szüksége szerint, hanem mint holt példa-gyűjteményt, a mint a nyelvészek elméssége lajstromozta és rendezte. Valóban a nyelvtani elnevezéseket, a beszédrészeket, a mondattani és prozódiai kifejezéseket, a szóképek mesterkélt neveit nagyobb jelentőségű-

erot. Azonban várható volt, hogy a nevelés e hanyatlást nyilvánvalóvá teszi és kétségkívül javításukra ösztönzést is szolgáltatott azon értelmi felvilágosodás, melyet az emberi elme történetében Bacon nevével szoktunk kapcsolatba hozni. Bizonyára sokkal inkább, mint bárki más, látszik Bacon egy újkor küszöbén állani, avval a hivatással, hogy tüntesse fel a múlt elégtelenségét és a jövő fényes reményét. A titok, melynek nyitját

fölfedezte, az, hogy a kutatásban az inductiv módszerrel kell helyettesíteni a deductiv eljárást. A helyett, hogy megállapítász előlegesen egy alapelvet vagy átörökölt szabályt és minden tudományt belőle vonod le, arra ösztönöz, hogy a természetet értsd meg és tanuld el titkait gondos kutatással és kísérletezéssel. Felnyitni a titkok zárát, ez volt a probléma. Más bölcselkedők megkísérlették, kulcsot kulcsra tervezgetve, melyek közt egyik bonyolultabb volt a másiknál. Bacon azt mondta, szedd szót a lakatját s vizsgáld meg gépezetét és könnyen készíthetsz majd kulcsot, mely zárát fölnyitja. Minden előítélet nélkül nyúljon az elme problémáihoz; minden idolt, a mint ő nevezi, a faj, a barlang, a köztér és a szintér idoljait, távol kell tartani. Más szóval szabadon kell tartani elménket minden balítélettől, melyek vagy emberi természetünkől erednek, vagy egyéni sajátosságunkból folynak, vagy a köznyelv használatában rejlenek vagy philosophiai rendszerek kényszerű uralmából következnek. Azok számára, a kik ekként elkészülnek az elmélkedésre, Bacon aztán a természet vizsgálatában egy új módszert szervezett; továbbá áttekintést nyújtott a tudományok fölött, pontosan megjelölve, a haladás mely pontjára jutott el mindenik; s ebben kiválott fölvilágosultsága, midőn a pedagógiának, a nevelés tudományának, a pszichologiai tudományok körében juttatott helyet.

Csak természetes volt, hogy az új módszer a nevelés tudományának nagy ösztönzésül szolgált. Eddigélé ha valahol, úgy a nevelésben volt pusztá empirikus utánzás az uralkodó, és ha valahol, úgy itt észszerű a természet törvényeinek útmutatását követni. A férfiú, ki hivatva érezte magát, hogy új alapon szervezze a

nevelést, hogy egy új nemzedéket neveljen, mely nehezebb vállalatokra és terjedelmesebb hódításokra is alkalmas legyen – ez a férfiú *Amos Joannes Comenius* volt.

Azonban véle kapcsolatba szokták hozni egyik kiváló megelőzőjét, a kinek tervezgetései kétségkívül ösztönző hatással voltak reá, s a ki, ámbár reformjai tényleg szűkebb körre szorítkoztak, legalább példát adott rá, hogy némi részben megvalósítható a nevelés javítása, melyet nagyobb és szélesebb körű utódja célba vett. Ez *Wolfgang Rathe*, vagy, a mint még nevezik, *Ratichius*, a szerint, a mint nevének fel- vagy alnémet alakját követik. Született Wüster holsteini községben, 1571-ben. Ifjú korában tanulta a héber és arab nyelvet és a matematikai tudományokat s e tanulmányok folytán fejtette ki új oktatási módszerét, melyet Frankfurtban a német diétának 1612. máj. 7. felajánlott, mint hathatós befolyású eszközt az emberiség javulásának. A következő évben alkalmat nyílt rendszerének megkísérlésére az Anhalt-Kötheni hercegség fővárosában; de élete, mint a legtöbb nevelési reformátoré, tele volt alkalmatlansággal és balesettel. Legfőbb reménye volt, hogy hasznos alkalmazást nyújt neki Oxienstiern, a nagy svéd kancellár, korának egyik legértelmesebb főfia, a ki semmi fáradságot nem kímélt, hogy növelje azt a csekély okosságot, melyről tudta, hogy dönteni szokott az emberek kormányzásában. Oxienstiern találkoztól kért tőle, azonban Ratich nagy negyedréti kötetet küldött neki helyében. Miután megbirkózott vele, azt találta, hogy szerzője csodálatos módon adja elő a létező iskolák hibáit, de semmi elégséges gyógyszer nem tud javításukra. Katich meghalt 64 éves korában, 1635-ben.

Reformjai, ha megvizsgáljuk, nem emelkednek azon

túl, hogy a nyelvtanításban jobb módszer alkalmaztasák. A gyermek előbb anyanyelvét tanulja meg; ez valóban nagy lépés volt előre. A kötheni iskolában német nyelv tanulással foglalkozott az első három osztály. A negyedikben fogott a tanuló a latinhoz és ennek tanításában Terentius szolgált alapkönyvül, oly helyet foglalva el, mint «Telemaque» Jacotot tervében. Ratich terjedelmesen leírja sajátos módszerét. Terentius német fordítása híjján, a tanító előbb német nyelven adjon számat az egész darab és minden felvonás tartalmáról, azután fordítsa le a művet kétszer végig szószerint, míg a fiúk figyelmesen ülnek és ügyelnek. Ez néhány heti munka. Most a fiúk kezdik a fordítást, mindig a tanító segítségével, és ha így végighaladtak a művön harmadizben, csak akkor juthat kezökbe a nyelvtan. A negyedik ismétléskor aztán mindenik fiú előtt ott van nyelvtana is és gondosan egybevetik a szabályokat a példákkal, a mint előfordulnak. Újabb ismétlésekben mind nagyobb teljességre törekszik a mű elemzése, mindaddig míg végig nem ismerik. Nem is fognak előbb, míg Terentius stílusával jól meg nem barátkoznak, a szerkesztéshez és akkor is csak szóval rövid mondatkákát alkotnak, előbb a mester és utána a növendékek. Látni való, hogy ez a módszer ép ellenkezője annak, a melyet Sturm követett. Itt a nyelvtan formális része, mesterségesen felosztva egyes évi részletekre, jelölte az utat és a művek olvasását alárendelt feladatnak tekintették. Ratich módszerében a szerző véleményének megállapítása, nagy vonásokban, volt az első dolog és a grammatikát minden egyes fiú saját maga vontta el az olvasmányból. A nyelvtanulás ezen módja számos védőre akadt Ratich óta, kik közül a legkiválóbbak Jacotot és Hamilton. Minden valószínűséggel a leghelyesebb és

a legrövidebb útja a tanulásnak, azonban két oly föltétel teljesülését követeli, mely nem egykönnyen található mindig – ügyességet a tanító és szorgalmat a tanítvány részéről.

Ezen rendszerén kívül, melyről teljesen számot adott, fennmaradt Ratichtól a tanításról szóló és messzebbre célzó néhány gondolat. Ezek azok: (1.) Minden tanításban a természet rendjét és menetét kövesd, mert minden erőszakos és természetellenes tanítás ártalmas és gyengíti a természetet. (2.) Csupán egy dolgot taníts egy időben, mert semmi sem hátráltatja a megértést annyira, mint ha egyszerre több dolgot akarunk tanulni; azért végezz egyet előbb jól és aztán fogj a másikkhoz. Bármely nyelvet egyetlen egy írón is megtanulhatni. Ez a szabály hasonló a Jacotot mondásához «tout est dans tout.» (B.) Ugyanazt gyakorta kell ismételni; a mit gyakran ismételsz, mélyen behat az elmébe, míg ha sok dolgot zavarosan tanulsz, az elme is megzavarodik és elkábul. (4.) Mindent előbb anyanyelven tanulj. Ennek az a jó oldala, hogy a növényeknek csupán a tárgyra kell gondolni, mit tanul, s nem kell tovább bajlódnia a nyelvvel. Az anyanyelvtől haladj a többi nyelvhez. (5.) Mindent kényszer nélkül. Kényszer és verés gyűlöltté teszi a tanulmányt az ifjúság előtt. Azonfelül természetellenes. Verni szokták a fiúkat, ha nem emlékeznek rá, mit tanultak, de ha helyesen tanítottad volna, a mint kell, meg is tartották volna emlékezetükben. Most a magad mulasztásért lakolnak. Tovább fűzve a gondolatot, azt ajánlja Ratic, hogy válaszszaak el a tanítás és a büntetés tisztét. A tanító ne tegyen egyebet, csak tanítson; a fegyelem a *scholarcha* dolga. A gyermek ne viseltessek ellen-szenvvel mestere iránt, hanem minél inkább szeresse.

(6.) Semmit se kell könyv nélkül tanulni. A ki a könyv nélkül tanuláshoz szokik, sokat vesz értelmében és elmeélben. Ha valami gyakori ismétléssel jól bevésődött elménkbe, minden nehézség nélkül megjön magától emlékezete is. Két tanítási óra ne következzen egymásután. A gyermeknek csendben kell ügyelni mestérére; lecke alatt se szólani, se kérdést tennie nem szabad, hogy társait ne zavarja. A mi kérdése van, tegye lecke után. (7.) Egyformaság legyen minden dologban; mind a tanítás módjában, mind a könyvekben és szabályokban, a mennyire csak lehet. A nyelvtanok egyezzenek meg egymással, a német a görög és héber nyelvtanokkal, a mennyire a nyelvek sajátossága megengedi. (8.) Előbb tanítsd a dolgot magát, aztán a dolog módját. Ne adj szabályt, mielőtt anyagot, auctort és nyelvet nem adtál. Regulák matéria nélkül megzavarják az elmét. (9.) Mindent tapasztalat és részenkénti vizsgálat után taníts. A tekintély nem ér semmit magában, ha nincs oka meg alapja. Se szabály, se fogalom nem érvényes, míg alaposan újra nem esett vizsgálat alá és igaznak nem bizonyult.

Comenius vagy Komenszky Arnos János bátrabb és erősebb jellemű újító volt. Született 1592-ben Nivnitzben, Morvaországban. Huszonhat éves volt, midőn a harmincz éves háború kiütött, és szerencsétlensége, hogy egész férfikora e végzetes időszakba esik. 1616-ban képitett egy rövid latin nyelvtant, hogy jobb módszert vezessen be a nyelvtanításba. 1627-ben írt egy rövid tanítástant, és Lissában, Sziléziában, 1631-ben adta ki első nevezetes könyvét «Janua Linguarum Reserata» címmel, a nyelvek föltárt ajtaját. Áll pedig mindennapi dolgokra és közönséges ismeretekre vonatkozó latin mondások-

ból meg észrevételekből, összesen 1000 mondat, a német fordítással az ellenkező oldalon. Csakhamar megtette útját Európában és tizenkét nyelvre fordították le. Hét évvel később meghívták Svédhonba, de visszatartotta a meghívást, legnagyobb műve a «Didactica magna» átdolgozásának szentelve idejét, melyet a nevelés minden feladatának teljes kézikönyvéül szánt és mely az első kísérlet az egész tárgy rendszeres feldolgozásában. A munka előszavának egy kivonata eljutott Angliába és 1641 őszén Comenius maga, a parlament felszólítására, Angliába jött. Minthogy a király Skóciában volt és a parlament három hónapig szünetelt, a telet Londonban tölte. Beszéli, hogy a parlament egy bizottságot szándékozott kiküldeni a kérdés tanulmányozására és hogy tervben volt némely collegiumot jövedelmestül kijelölni számára, a melyben néhány tanult és buzgó férfiú tisztességesen, néhány évre vagy örökre ellátását nyerhetné. «Úgy hogy semmi sem látszék biztosabbnak, mint hogy megvalósul a nagy Verulam terve, egy egyetemes nemzetközi collegiumnak megnyitását illetőleg, a tudományok haladásának előmozdítására. Azonban egy rémhír, hogy Irland lázadásban áll és hogy több mint 200,000 angolt egy éjjel lemészároltak, a királynak gyors elutazása Londonból és a nyilvánvaló jelek, hogy iszonyatos háború volt kitorőben, mind e tervezetést megzavarta és barátaimmal együtt visszatérésre siettetett.» Visszatérve Németországba, átalakította a «Janua Linguarum» című munkáját és közzétette 1648., a westphaliai béke évében. Majd 1650-ben Rákóczy hívta hazánkba, a sárospataki collegium vezetésére. Négy évig maradt itt, a collegium szervezésének élve. Egy egész iskolarendszert alkotott, hét osztályba, hét évre osztva a tanulást, a gyermek tizedik évétől a

tizenhetedik évig. Az első három évre tankönyvül a saját művei: a «Vestibulum», a «Janua» és az «Atrium» szolgáltak. A következő négy osztály ill. négy év fő tanulmányai voltak a *philosophia*, (természettudományt értve), *logica*, *politika* és *theologia* vagy *theosophia* s lehetőleg ezek köré csoportosult az osztály egyéb foglalkozása. Hazánkból Hollandiába tért; itt összegyűjtötte nevelési műveit s «Opera Didactica» czímen kiadta 1657-ben. Meghalt 1670-ben november 15-én.

Világos bizonyossága, mily kevésbe vették eddig a nevelés elméletét, hogy e hatalmas és rendszeres gondolkozó legjobb műveit annyira elhanyagolták. Megkísértjük a nevelésről szóló nagy műve alapján megállapítani, mik voltak neveléstani elvei. Az ember végcélja, mond Comenius, hogy elérje az örök üdvösséget Istenben és Isten által. Ez életünk csak előkészület az örökkévalósághoz. Az ember élete hármas – vegetatív (tenyésző), animális (állati) és intellectualis (eszés). Csúpn az utolsó a való élet. Természettől megvan az emberben az ösztön, hogy veleszületett képességeit fejlessze, hogy növekedjék ismeretben, erkölcsben és jámborságban. De e cél csak is nevelés által érheti el. Az iskola kötelessége és feladata, hogy segítségére legyen ez irányban, mert az ember ifjúságában sokkal könnyebben idomítható. Az iskolai nevelés azért általános legyen, még pedig ugyanaz mindkét nembeli ifjúság számára. Lelkünk hármas áldása: az észrevétel, az akarat és az emlékezet vagy eszmélet. Minden ember természettől szorgoskodik, hogy fejlessze ismeretét, észrevevő képességét, hogy összhangzást létesítsen akaratával erkölcsiségében és növekedjék Isten szeretetében. Mert minden ember természete alapján azo-

nos; az egyéni különbségeket csak egyes sajátságok túlzása vagy fogyatkozása okozza, megrontva a természet; összhangját; a nevelés problémája, miként kerülhetni el e bajt. Ha ez elmélet igaz, az ember emberré csakis nevelés által lesz. A nevelés igaz módszere pedig: a természet követése és minthogy minden ember természete beleplántált hajlandóságai értelmében fejlődik, csupán segíteni kell e hajlandóságokat és útjokból elhárítani az akadályokat. Ezekre az elvekre alapítja Comenius a biztos, könnyű és alapos tanítás rendszerét. Sorjában rákerül minden részlet és tárgyalását az iskolai szervezet teljes leírása tetőzi be. Módszere leírásában minden szabályt a természet tanulságából törekszik levezetni. Megesik, hogy ebben néha hamis analógiával él és valószínű, hogy e hiány útjában állott elméletei elterjedésének. Úgy szól, hogy ezt vagy azt a szabályt kell követned, mivel így tesz a madár is és mivel ekként meg ekként nő a fa. Azt látszik képzelni, hogy a szerves természet hasonlatossága mindenképen alkalmazható a lélek benső fejlődésére. Ez azonban nem teszi tönkre elveinek gyakorlati értékét. Van továbbá ígékezésében valami ál nagyhangúság. Van valami elűtő aránytalanság az egyetemes tanítás újjáalakításának terve és oly képeskönyv kiadása között, mint az «Orbis Pictus». Azonfelül pszichológiája igen hiányos, a mint korábban nem is lehetett egyébként. Mind e hiány azonban nem csökkenti rendszerének igaz érdemét.

Folytatjuk az elemzést. Az embernek természeténél fogva hármas a célja: (1.) eszes lény legyen; (2.) uralkodjék magán és másokon; (3.) képmása legyen teremtetőjének.

(1.) Mint eszes lénynek tudnia kell, mi van a világon; ismernie kell az elemek erejét, évszakok változá-

sát, csillagok járását, az állatok természetét, az emberek gondolkodásmódját, a növényeket, mind a mi nyilvánvaló és a mi rejlő dolog, bírnia kell a művész ismeretével és az ékesszólás mesterségével. (2.) Másodképesége tekintetében tudnia kell, mi sajátos célja mindegyik dolognak, hogy a maga javára felhasználhassa; királyuk gyanánt járnia a többi teremtmény közt, semmi teremtett valót nem uralva, még a maga testét sem; mindent a maga szolgálatjára hajtani képesnek lennie, hogy okos módon igazgathassa minden mozdulatát, külső és benső cselekvését, a magát meg másokét. (3.) Mint Isten képmása az isteni tökéletesség képét kell viselnie egész életében. Szóval ismernie kell minden dolgot, uralkodnia minden dolgon, önmagán is, és vonatkozásba hozni mindent, önmagát is, Istennel, minden dolog kútfejével.

Elérhető ez eredmény hármas után: (1.) nevelés és oktatás útján; (2.) erénnyel és erkölcsiséggel; (3.) vallás és kegyesség által. A nevelés és oktatás magában foglal minden tudományt és nyelvismeretet; az erkölcsiségben nemcsak a külső magaviselet foglaltatik, hanem érzelmeink külső és benső összhangja; a vallással együtt jár az istentisztelet. Ezek alkotják az egész embert. Minden egyéb, egészség, vagyon, jólét, barátság, szerencse és hosszú élet: életünknek csupán ékeségei. Mind ama dologra pedig, a mennyiben oktathatók, kora ifjúságban kell oktatni és a gyermekek együtt tanítandók nyilvános iskolákban. Az iskola feladata, hogy (1.) tanítson tudományra és mesterségekre; (2.) nemesítse a kifejezés módjait; (3.) neveljen erkölcsi tekintetben; (4.) biztosítsa az Isten félelmét szívében. Helyesen nevezték az iskolákat az emberiség műhelyeinek és megérdemlik e nevet, ha az embert (1.)bölcscsé

teszik szellemben; (2.) ügyessé cselekedeteiben; (3.) jámborral lelkében. Az iskola munkája két nagy szakba osztható: ismerni tanuljuk (1.) a tárgyakat, melyek környeznek, (2.) önmagunkat. Szembeötlő azonban, hogy a létező iskolák nem felelnek meg e feladatnak, de lehet oly rendszert vázolni, mely az egész ifjúságot, a menyinyiben nevelhető, felneveli, még pedig neveli mindenben, a mi által az ember bölcs, igazságos és jámbor lesz és befejezi e nevelést a serdülő korban kényszer, verés vagy szigorúság nélkül, alapos nem felszínes módon és megoldja feladatát oly úton, mely korántsem nehéz, hanem könnyű.

A fő elv, melyre mint alapra súlyt kell helyoznünk, hogy az emberi nem csalhatatlanul halad az irányban, melyre a természet ösztönzi, még pedig örömmel, míg kínosan érzi, ha visszatartják. Nincs más követelmény a nevelésben, mint ösztönzés és irányzás, meg az akadályok elhárítása, melyek létezését eltűri az Isten buzgalom ösztökélése végett. Az eszközök pedig, melyek által a nevelés feladata teljesíthető, a következők: (1.) életünk meghosszabbítása; (2.) a módszeres eljárás gyorsítása; (3.) az alkalmatosságok felhasználása; (4.) a felfogó képesség erősítése; (5.) a biztos és rendíthetetlen alapvetés. Ez úton lehetővé válik: (1.) hogy többet tanulunk; (2.) hogy gyorsabban tanulunk; (3.) hogy biztosabban tanulunk; (4.) hogy behatóbban tanulunk.

Az élet hossza elérhető vagy magának az életnek megnyújtásával, vagy hogy rövid életünkben nagy dolgot végzünk. Azt tartották, hogy az élet könnyen meghosszabbítható 120 évre is. Bizonyos, hogy kevés ember használja fel a leghelyesebb módon életét. Az iskola mindkét tekintetben segíthet. Gondosan számba veheti az egészség törvényeit, egészséges lelket teremthet az

egészséges testben és ránevelheti az embert, hogy mennél inkább hasznosítsa életét. Észrevehető, hogy Comenius nem tekinti az egészséget az élet fő tárgyának, hanem az egészséget kapcsolatban hasznos és tevékeny léttel. Mik a tanulás fő szabályai? (1.) A nevelés korán, az élet tavaszában kezdődjék; a reggeli órák legjobbak a tanuláshoz; minden tanulmány-tárgy gondosan mérve legyen a tanuló korához és képességéhez. (2.) Aztán gyorsan kéznél legyen a tanulmány minden segéd-eszköze – könyvek, minták és táblázatok. A tankönyvben gondoskodni kell, hogy az anyag megelőzze a formát, azaz, hogy az összevont, a konkrét, előbb jöjjön mint az elvont. Így előbb kell tanulni a dolgokat a szóknál és szókat előbb a nyelvtannál. Előbb kell tanulnunk egy tudomány vagy mesterség részleteit, semmint alapelveit, előbb a példát, mint a szabályt. (3.) Aztán az iskolalátogatás folytonos legyen, mert a félbeszakítás akadálya a tanulásnak és jól meg kell fontolni, hogy ne tanítsunk semmit, a mire növendékünk nincs előkészítve. (4.) Nem szabad tanítani igen sok dolgot egyszerre, kétséges zavarban. Különbözik úgy tenénk, mint a pék, ki folyvást nyitogatja kemenczét, hogy új meg új kenyeret tegyen belé, vagy mint a varga, ki egyszerre öt pár czipőt akarna készíteni. (5.) Ne terheljük meg az emlékezetet. Előbbrevaló a megértés, azután az emlékezés, aztán a beszéd vagy kézügyesség. (6.) A tanításban a leghelyesebb előbb az egész tárgy általános vázlatát, lényeges alapjait, legegyszerűbb elemeit adni, aztán a példákat és szabályokat, majd a rendszert a kivételekkel és eltérésekkel, és végre, ha kell, a részletező felvilágosításokat. (7.) Nem szabad haladnunk ugrásban, per saltum; a tanulmány tárgya fokozatokra osztandó be, úgy hogy az előbbi gondosan előkészítse

a következőnek útját. Úgy kell az anyagot elrendezni, hogy minden évről, minden hónapnak, minden napnak, minden órának meg legyen a maga alkalmas feladata. (8.) Az iskola nyugalmas helyen legyen, ment minden zajtól és kelletlen zavartól és a jelen-nemléti szigorúan számbaveendő. (9.) Meg kell őrizni a gyermeket könyvektől és társaktól egyaránt, hogy kárt ne tegyenek benne. Ilyenek a *biztos* tanuláshoz szabályai. Arra pedig, hogy *könnyen* tanuljanak és szívesen, a következőket kell figyelembe venni. (1.) A nevelés idején kezdődjék, mielőtt megromlott a lélek; ne zavarja meg a tanárok váltakozása s az erkölcsi nevelés álljon élén a többinek. (2.) Nem szabad a gyermeket akarata ellen kényszeríteni a tanulásra, hanem lehető lelkiesedést kell ébreszteni növendékünkben, helyes módszerrel minél könnyebbé téve a tanulást. E végből maga a tanító legyen nyájas és szíves; az iskola kedves és vonzó, képekkel feldíszítve, kerttel ellátva. A tanítás módja legyen minél természetesebb és a vetekedést ébressze nyilvános fellépéssel és jutalmakkal. (3.) A tanulmány alapjait rövid, világos szabályok fejezzék ki és minden szabály kevés, érthető szóból álljon és számos példa világosítsa fel. (4.) A haladás könnyebbről térjen a nehezebbre. Mily képtelenség a latin nyelv szabályait latinul vagy idegen ajkú embertől tanulni! Tanító és tanuló ugyanazon nyelven beszéljen és minden magyarázat és felvilágosítás a gyermek anyanyelvén történjék. Minden új nyelv tanulásában előbb való a megértés, aztán az írás, majd a beszéd. A példákat a köznap tárgyokról kell venni. A gyermekben előbb fejleszendő a szemlélete, aztán emlékezete, majd az értelme és végre ítélete. (5.) Elégedjél meg egy dologgal egy időben. (6.) Továbbá a tanulás ideje ne legyen igen hosszas – leg-

föllebb négy iskolai óra és ugyanannyi magántanulmány. (7.) Semmi sem tanulandó könyv nélkül, a mit előbb meg nem értettünk; és ne adjunk feladatot, a míg szabályát, végzése módját kellőképen ki nem fejtettük és be nem gyakoroltuk. (8.) Testi büntetést ne alkalmazzál a tanításban. Ha a gyermek nem tanul, kinek a hibája, a magáé vagy a tanítóé? Minden magyarázat világos legyen, mint a napfény. A szem segítségére legyen a fülnek, a kéz a nyelvnek. Használj képeket, mintákat és írd a falra (táblára) tanításod velejét. (9.) Ha lehet, lássa a gyermek hasznát is annak, a mit tanul. (10.) Legjobb, ha minden tárgyban egy a módszer s minden tankönyv ugyanaz a kiadású. Ugyanazt a módszert alkalmazva, minden tanulmány igaz és értékes lesz.

Az *alapos*, szolid tanulás feltételei közül kiemeljük a következőket; látnivaló, hogy sok az ismétlés is a szabályokban. (1.) Az iskolákban csak az tanítandó, a minek igaz hasznát vehetni ezen és a más világon. (2.) Azért ne csupán ismeretben, hanem erkölcsben és vallásosságban is gyarapodjék a növendék. (3.) Minden tanulást előzze meg a tanulmány eszméjének, körvonalainak, céljának megértése. (4.) Csupán derék alapvetésen épülhet fel a tanulmány teljes rendszere. (5.) Ugyanazért a gyermek, a mennyire lehet, ne könyvekből tanuljon, hanem a maga tapasztalásából, az égen és a földön, tölgyeken és bükkökön. Maga lásson mindent; ne tekintélynek higgyen, hanem a szemléleti vagy az észszerű bizonyításnak. Ne alkalmazzuk csak az analitikus módszert, hanem inkább a szintetikust. (6.) A hol különbség teendő, ott határozott és pontos taglalással történjék; ne legyen zavar a tanításban. (7.) Minden tanulás összefüggő legyen, a következő az

előbbin alapuljon. (8.) Az egész élet tanulmánya úgy szervezendő, hogy teljes ismereti encyklopaediát alkosson, a melyben minden közös gyökérből ered és mindegyiknek meg van a saját helye. (9.) Oly módon tanuljunk, hogy másokkal közölni tudjuk azt, a mit tanultunk. (10.) Legtöbbször tesd a folytonos gyakorlat. Sokat kérdezz, tartsd emlékezetedben, a mit tanultál és tanítsad azt, a mit megtartottál.

Multa rogare – rogata tenere – retenta docere:
Haec tria discipulum faciunt superare magistrum,

mond az ismeretes vers. A ki mást oktat, maga is okul.

A *rövid* és *gyors* tanulás elérhető pedig a következő eljárásommal. Mindenik osztályban egy tanító legyen; helyes módszerrel egy tanító nagy sokaságot taníthat. E végre Gomenius oly módszereket ajánl, melyek azóta meghonosodtak iskoláinkban. Az egész osztály felosztandó decuriákra, minden tíz tanuló élén egy felügyelővel. Úgy kell tanítanod, hogy mindenki halljon és megértsen. Oly helyen állj, a melyről az egész osztály áttekinthető és fegyelmezhető. Itt-ott félbe kell szakítanod a tanítást, váratlanul kérdezve, hogy mit tanítottál vagy mi utón jutottatok az eredményhez. Ha valamelyik nem tudja, sorban kérdezheted az egész osztályt, de a kérdés ismétlése nélkül. Olykor, ha egy-kettő nem tud felelni, czélszerű az egész osztályhoz intézni a kérdést, megdicsérve azt, a ki rá helyesen felel. A tanítás végével alkalmat kell adni a tanulóknak, hogy kérdést tehessenek mind az óra tárgyára, mind valami előzményére nézve. Ily módon a figyelem szokássá válik, még pedig nemcsak alkalmilag, hanem a növendék egész életére nézve. Jó azonfelül, ha egyforma iskolakönyvek vannak, kérdés meg felelet mód-

ján szerkesztve, valamint a tantárgy velejét tartalmazó falitáblák. Comenius oly nagy fontosságot helyezett a gondosan rendezett tantervbe, hogy Patakon csak egyszer egy évben vett fel növendékeket. Az elemi könyvek rövidek legyenek; az egyszerű nyelven írottak hasznosabbak. Mindig kapcsolatban álljon a szótanulás a tárgyak tanításával, a stílus a tartalommal, a tanulás a játékkal. A minnek haszna nincs, az kerülendő, általán minden, a mi nagyon speciális jellemű.

Comenius terjedelmesen leírja ezután a követendő módszert az ismeretszerzésben, külön tárgyalva a tudományos (természettudományi), művészeti (olvasás, írás, éneklés, stílus és ékesszólás, meg logika vagy gondolkodás mesterségére vonatkozó) és idegen nyelvi tanítást, valamint az erkölcsi és vallásos nevelésben. Azonban helyén lesz egyszerre teljes képét adni az iskola reformjának. Azt tervezgeti, ha rendszere teljesen sikerül, hogy egészen számkiveti a pogány írókat az iskolából. Fegyelmi tekintetben a napot állítja például, a mely világot és meleget ad mindig, esőt-szelet néha, vilámotdörgést ritkán. Négy-féle iskolát különböztet meg: (1.) anyaiskola legyen, a gyermek hatodik évéig tartó, minden házban; – (2.) nemzeti iskola minden községben; (3.) gymnasium vagy latin iskola minden megyében; (4.) egyetem minden tartományban. Az alsóbb fokú iskolában minden tárgy általános vonásokban és kivonatossan tanítandó, a felsőbbekben részletesebben és teljesebben. Az anyaiskola művelje a külső érzékeket; a nemzeti iskola a benső szemléletet, képzeletet és emlékezetet, kezet és nyelvet; a gymnasium az értelmet és ítéletet; az egyetem az akaratot. Mindkét nembeli ifjúság járja előbb végig a két első iskolát; a gymnasium

azoknak szól, a kik nem lesznek kézművesek, az egyetem készítse elő a tanítókat és a társadalom vezetőit. Az anyaiskola minden tárgynak első elemeit tanítsa, olj tárgyakat, melyek magokban igen egyszerűek, bár igen súlyos néven szoktuk őket elnevezni. Korán meg fogja tanulni a gyermek a methaphysikának legegyszerűbb fogalmait, hogy mit jelentenek e szók: valami-semmi, van-nincs, így-úgy, itt-ott, ekkor-akkor, ilyen, nem-ilyen, hasonló, nem-hasonló, stb. A physikából meg fogja ismerni mi a víz, föld, tűz, eső, hó, kő, vas, fa, fű, madár, hal stb., valamint saját testének részeit. Az optika elemeiként megtanulja mi a világosság, sötétség, árnyék, szín. Astronomiát kezd az ég, nap, hold, csillagok és mindennapi forgásuk ismeretével. Ugyanily módon tanul egy kis geograjhíát, mi a hegy, síkság, völgy, folyó, falu, város, ország. Chronologiát, mi egy óra, nap, hét, hónap, év; mit jelent a tegnapi, ma, holnap stb. Történelmet, megtanulva, mi történt minap és hogyan történt, hogy miként viselkedett az meg ez az ember. Arithmetikát, ha megismeri mi sok, mi kevés, ha tízig számolni tanul és egyszerű összeadást vagy kivonást végez. Geometriát, ha fölfedezi mi nagy, mi kicsiny, hosszú meg rövid, vastag meg vékony, mi a vonal, a kör, stb. és megtanulja a közönséges mórtekeket. Statikát, megfigyelve a könnyű és nehéz, valamint a mérlegelő, súlypont körül forgó tárgyakat. Mechanikát tanul, ha vitetünk vele tárgyakat egyik helyről a másikra, rendezgettünk vele némelyiket, megtanítjuk, hogyan építsen vagy szedjen szét, kössön össze vagy oldjon fel valamit. Mindez igen nagy örömlükre szokott lenni a gyermekeknek és csak bátorítani meg vezetni kell őket. Még a dialektika elemeit is megtanulja kérdés és felelet útján, egyes kérdésekre alkal-

mas, egyenes feleletet követelve tőle. Grammatikát tanul anyanyelve helyes kiejtésében, hangok, szótagok, szók pontos megkülönböztetésében. Rhetorikát, ha a közbeszédben használt szóképeket hallja és az érzelem emelkedő vagy ereszkedő kifejezését a hangban. A költői izlés alapjait vetjük kis versek tanításával, főleg erkölcsi tartalmuakkal. A házi ájtatosság mindennapi gyakorlatában, könnyű zsoltárok és himnuszok éneklésével megismeri a zene elemeit. Az oeconomia alapjait szerzi meg a családi élet viszonyaiban megfigyelve a cselédség állását, a ház részeit és felszerelését. A politikából igen kevés tanítható, de itt is megérthet valamit a községi kormányzásból, megismerheti az előjárók és tisztviselők neveit. Azonban szilárdan megvethetni az ethika alapjait – a gyermeket mérsékletre szoktatva mindenben, tisztaságra, feljebbvalók tiszteletére, kész szófogadásra, igazmondásra, szívességre, folytonos foglalatosságra, türelemre, szolgálatkészségre és Hiedelemre. A vallás és jámborság alapját is meg kell vetni; a keresztyén vallás elemeit könyv nélkül tanulja a gyermek és szoktassuk a gondolatban élni, hogy Isten mindenütt jelenvaló, mindennek ura, a ki megbünteti a gonoszt és megjutalmazza a jót. Egyszerű imákra tanítsuk, melyeket térdhajtva és kezet kulcsolva mondjon el. Comenius szándékában volt, hogy ír könyvet az anyák számára és képeskönyvet a gyermekek tanítására.

A nemzeti iskola az anyanyelv iskolája. Képtelen dolog idegen nyelvet tanulni, mielőtt az ember anyanyelvét jól nem ismeri. Ez iskolában tanuljon meg a gyermek olvasni nyomott meg írott betűket; írni előbb szépen, majd gyorsan, még pedig nyelvtani helyességgel; számolni szükség szerint; mérni a tárgyakat hosz-

szukban, széltökben és a távolságokat; énekelni a közönségesebb dalokat, a képesebbek a figurális muzsikát is; könyv nélkül a közönségesebb zsoltárok és egyházi énekeket, a katechismust és a szentírás fontosabb mondásait; erkölcstant, korához mérten példákából és gyakorlatban; oekonomiát és politikát, házi gazdaság- és államtudományt, szükség szerint, hogy megértse, mi a világ folyása körülötte; történetet, hogy ne maradjon járatlan a világ eseményeiben, tudja teremtését, bukását és megváltását és ismerje miként kormányozza az Isten bölcsességében; egyetemes földrajzt és hazája földrajzát részletesebben; és végre a főmestereket, kézimunkát, hogy a gyermek jobban értse a közélet ügyeit és alkalmat nyerjen a maga sajátos ügyességének fölismerésére. A tanfolyam hat évre és hat osztályra terjedjen. Könyvek irándók mindenik osztály számára, az alsóbbak tartalmazzák az általánosabb elveket, a felsőbbek a részleteket, haladva az egyszerűről az összetettebbekre. Gondosan a gyermek korához legyenek alkalmazva, egybekötve a hasznost a kellemmel. A könyveknek, minthogy az iskolát kerthez hasonlította, arra vonatkozó kedves neveket adott: *Violarium, Rosarium, Viridarium, Labyrinthus, Balsamentum, Paradisus Animae*. Iskolai óra ne legyen több négynél, kettő délelőtt, kettő délután; a reggeli órák az értelem és emlékezet munkájának, a délután a kéz és hang gyakorlásának legyenek szánva. Semmi újat ne kelljen délután tanulni.

A latin iskola vagy gymnasium, szintén hat osztályból áll, a tanuló tizenkét éves korától a tizennyolcadikig. A tantárgyak a következők: *Grammatika azsbz* alapos ismerete az anyanyelvnek és a latin nyelvnek, görögnek és hébernek, a mennyire szükséges; *Dialektika*

azaz gyakorlat a meghatározásban, felosztásban, okvetésben és bizonyításban: *Rhetorika*, a szép-stílus mestersége minden tárgyban; *Arithmetika*, *Geometria*, *Muzsika*, gyakorlati és elméleti, *Astronomia*. Ez a szokásos hét szabad művészet, a melyek a philosophia mesterévé tesznek. Azonfelül kívánja Comenius, hogy taníttassék: *Physika*, beleértve a természetrajzot és a természeti erők gyakorlati alkalmazását iparban és mesterségekben; *Geographia*, *Chronologia*, *História*, *Ethika*, t. i. az erények és bűnök ismerete különös vonatkozással az életre; végre *Theologia*, úgy hogy a tanuló ne csak ismerje alaposan hitvallását, hanem ennek bibliai alapvetését is. Mind a tárgyak korántsem tanítandók azonban egész terjedelmökben, hanem mindnyáj ok számára szilárd alap vetendő. Az egyes osztályoknak külön nevök van, a szerint a mint a fő tanulmányok követik egymást: (1.) Grammatika, (2.) Physika, (3.) Mathematika, (4.) Ethika, (5.) Dialektika, (6.) Ehetorika osztálya. A grammatika az első, mert a többinek kulcsa. A physika megelőzi a matematikát, mert a szám és mennyiség, mely amabban tárgyalatik, inkább esik az érzék körébe; a matematika általánosabb és elvontabb. Az ethika nem foglalkozik többé, mint a nemzeti iskolában, csupán az erkölcsi tényekkel, hanem inkább azok okával. A dialektika a természeti és erkölcsi kérdéseket tárgyalja, mérlegelve a pro- vagy contra-szólo érveket; magában foglal egy kis logikai kursust is, kiterjeszkedve a kutatás elveire és a tévedések forrásaira. A rhetorika mint az ügyes és csinos kifejezés mestersége végire marad, midőn az ifjúság rendelkezik anyaggal az íráshoz. Mindenik osztályban helyet lel azonfelül a történet, mint az élet szemefőnye, úgy hogy mind az, a mi emlékezetes a múltban,

szó és tett egyaránt, ismeretes legyen. Ez nem hogy megterhelné az ifjúságot, hanem könnyíteni fogja munkáját. Kis kézikönyvek készítenők, egy-egy a bibliai történetről; a természeti tárgyakról; a mesterségek- és találmányok történetéről; a legfényesebb erkölcsi példákrol; a nemzetek különféle szokásairól; és végre a világtörténet legfontosabb eseményeiről, különösen a hazai történetről. A gymnasiumi tanítás módszerének kérdését nem igen részletezi Comenius. Bízást úgy vehető, hogy midőn az egyes osztálynak kijelöli sajátos tárgyát, fölteszi, hogy a megkezdett tanulmány a többi osztályokban tovább folyik; különben hogyan volna pl. elegendő nyelvismeret elérhető? Az iskolai négy órát ismét úgy osztja be, hogy a délelőtti két óra azon tanulmánynak szentelendő, a melynek nevét az osztály viseli, a délután pedig a történetnek szól, meg ismétlésnek és írásbeli gyakorlatoknak.

Az egész rendszer koronája az egyetem, melyben minden tudomány taníttatik. Módszerét tekintve figyelembe veendő, hogy csupán kiszemelt elmék – az ifjúság virága jöjjön egyetemre, a többi mind a földmivelés körül, a műhelyben vagy kereskedésben forgó-lódjék. Minden tanuló azonfelül arra a tanulmányra szánja magát, melyre kiválóan képesített, úgy hogy semmit se tegyen *invita Minerva*. Helyén volna, ha az ifjak pályaválasztását egy elbocsátó vizsgálat határozná meg a gymnasiumban. Az egyetemi gyakorlatok közt fontosak a nyilvános vitatkozások: a deákság vitatkoz-zék a fölött délutáni gyülekezeteiben, a mit délelőtt tanáraitól hallott, a maguk olvasmányából merítvén okulást és kérdéseket téve, míg a tanár elnököl. Végre az utazás, nevelési célból, csak akkor volna megenged-hető, ha az ifjúság heve már alábbszállt és a fiatal

ember elég okosságot és tapintatot szerzett. Az egyetemhez, mint tanítótestülethez, járulna végre a *Schola scholarum* vagy *Collegium Didacticum*, vagy ha ily intézmény alapítása lehetetlen volna, úgy a tudós férfiak a világ minden részében, a kik csak buzgólkodnak Isten dicsősége terjesztésében, egyesüljenek a tudományos kutatás és új fölfedezések céljából, az emberi nem javítása érdekében. Nem egy ember, sem egy nemzedék nem elegendő e nagy munkára; számos férfiú és nemzedékek sora kell, hogy folytassa a megkezdett munkát. Az ily egyetemes iskola a többi iskolára nézve az volna, mi a gyomor a testnek – az élet műhelye. Mily tetszetős és mily hatalmas a nevelés újjáalakításának e tervezete! Mennyire inkább kellett annak lennie Comenius korában! Számos észrevétele mai nap közhelylyé vált, de sok még, ha olvassuk, új világot gyújt elménkben és oly eszmék kifejezését látjuk bennök, melyek igazságát régtől homályosan éreztük. Minél tovább elmélkedünk Comenius módszerén, annál jobban fogjuk látni, hogy tele van üdvös figyelmeztetéssel, s meglepetéssel tapasztaljuk, hogy ennyi bölcsesség feküdt kétszázötven év óta az iskolamesterek útjában, a nélkül, hogy érette lehajlottak és kincsházukba felvették volna.

Számadásunk e korok nevelési mozgalmait illetőleg hiányos volna August Herman *Franke* neve nélkül, ki alapítója a pietista iskolának és számos intézetnek, melyek mai nap külön külvárosát teszik Halle városának, a melynek munkássága javát szentelte. Tevékenységének színhelye előbb Lipcse és Drezda voltak, de 1692-ben, 29 éves korában, Halle melletti Glaucha község papja és az újonnan alapított egyetem tanára

lett. Három évvel később kezdi meg szegényiskoláját, hét frnyi tőkével, mely összeget háza gyűjtő-szekrényében talált. Halálakor, 1727-ben a következő intézetek maradtak utána: egy psedagogium vagy tanítóképző, melyben 82 tanuló és 70 tanító nyert nevelést és ellátást; az árvaház latin iskolája, melynek 8 felügyelője, 32 tanítványa és 10 szolgálja volt; a német városi iskolák, volt bennök 4 felügyelő, 98 tanító, 8 tanítónő, 1725 fiú- és lány-tanítvány. Az árvák intézetében 100 fiú, 34 leány és 10 vezető talált ellátást. Az olcsó közebéd 255 egyetemi hallgatót és 360 szegény tanulót látott el és mindazonfelül volt külön gyógyszerára, külön könyvkereskedése ez intézeteinek. Franke nevelési elvei, a miket az intézeti tanítók számára írt utasításokban fejt ki, szigorúan vallásosak. A héber helyet foglal a tantárgyak közt, míg a pogány klasszikusok iránt kevés tisztelettel viselkedik. Macarius *homüüái* szolgáltak olvasmányul Thukydides helyén. De várható, hogy a fegyelmi és erkölcsi nevelés szabályait mély szeretet és rokonszenv szelleme lengi át. Azonban Franke fő érdeme, hogy oly minta-intézeteket teremtett, a melyekben különböző rendű gyermekek helyzetükhöz mért nevelést nyerhettek. A Franke-féle alapítványok most is, az egyetem mellett, szellemi központ Halle városában és a különböző iskolák vagy 3500 gyermek tanításáról gondoskodnak.

VIII.

A VILÁGI NEVELÉS. MONTAIGNE.

A nevelésmódoknak, melyeket előbbi fejezeteink jellemeztek, azonfelül hogy kapcsolatban állanak az egyházi és vallási életfelfogással, még közös vonásuk, hogy túlságosan iskolaszerűek; céljuk tudóst nevelni, akár nyelvi és irodalmi, akár tárgyi, reális alapon. Mindezen módszerek ellen alapos kifogást tehet a világi élet embe-
re. Akár humanistikus, akár realistikus irányban nevelik a gyermeket, a gyakorlati férfinak mindig úgy tetszhetik, hogy a nevelés java munkájában az iskolát tekinti céljának, nem az életet; az eredmény inkább az, hogy tudóst képeznek, nem pedig embert, ki az élet küzdelmében megállhassa helyét. Várható volt tehát, hogy a nevelés e hagyományos irányai mellett egy új felfogás is jelentkezzen, mely feladatának azt veszi, hogy életrevaló egész embert neveljen, s a mely anélkül, hogy elhanyagolna irodalmat és tudományt, hajlandó azt hinni, hogy megtanulható mindez a tudákos pedanteria fitogtatása és az emberi természet szabad fejlődésének akadályozása nélkül. A nevelés elméletének ez irányát elnevezhetni természetszerűnek, nem ép azért, mert a természet követését vallja mint Comenius, hanem mert főcélja gyanánt tekinti az ember egész természetének, nem csupán értelmének vagy más részének kifejlését. Ez irány első jelentékeny képviselője: *Mon-*

taigne.^{*} Leghosszabb essai-egyikének (I. könyv, 25. feje) a címe «gyermeknevelésről» és Diana de Poix asszony, Guersoni grófnőhöz van intézve. Más essaikben is érinti a tárgyat, nevezetesen a «pedanteria», a «hagrag», a «könyvek» és az «apai szeretet» címűekben. Ámbár mondásai nem rendszeresek és inkább az elmékedés ébresztését célozzák, mégis kétségtelen, hogy igen nagy befolyással voltak mind Locke mind Rousseau elveire. A mi leginkább keltette Montaigne elégtelenségét, az korának pedanteriája. «Mi haszna a tanulás, ha az értelem elvesz benne.» Kora tudósairól mondja: «A ki közelebbről megfigyeli és szigorúan megvizsgálja ezt a népséget, mely a világot oly nyavalyássá teszi, azt fogja találni, mint magam, hogy többnyire nem ért meg se másokat, se önmagát és hogy emlékezetük, igaz, eléggé meg van töltve, de ítéletük egészen üres és sivár.» A korbéli dialektikus tanulmány megtöltötte a gyermekek fejét rosszul emésztett ismeret-tömeggel, mely elnyomta az elmét, nem hogy fejlesztette volna. A bölcsélet egy sor száraz formulává olvadt össze, miket könyv nélkül kellett megtanulni, pedig, a mint Montaigne mondja: «Sçavoir par coeur n'est pas sçavoir.» A könyv nélkül tudás nem igaz ismeret. Különösen érzi a haszontalan tanultság veszedelmét. «A sok ta-

^{*} Montaigne megelőzőjeként szerepel rendszeresen Rabelais, a XVI. század e hatalmas satirikusa. És ámbár az ideális nevelés, melyben Kabelais hőse, Gargantua, végre részesül és még inkább fiát, Pantagruelt, részesítteti, sok haszontalan tanulmánynyal van terhelve, kétségkívül mégis alapelvének a tökéletes elme és jellem kifejtését kell tekinteni. Azonban Kabelais nézeteiben, melyek a komolyság és bohóskodás sajátságos vegyülete, inkább a renaissance vajúdása nyilatkozik, semmint a réginek ama határozott elítélése és az újnak világos felfogása, mint Montaigne-nél.

nulás előli a lelket ép úgy, mint a növényeket a túlságos nedvesség és a lámpást a túlsók olaj. Pedánsaink könyvekből lopják ismereteiket és ajkuk hegyén hordják, mint a madarak a táplálékot kicsinyeiknek. Szüleink nem gondolnak és nem költenek egyébre nevelésünkben, minthogy megtöltsék fejünket tudománnyal; de szó sincs sem Ítéletről, sem jó erkölcsről. Fáradozunk és bajlódunk emlékezetünk tömésével, de lelki ismeretünk és értelmünk éktelen és pusztá marad.» A nevelés célja, Montaigne szemében, az ember kiképzése. Mielőtt törvénytudók, orvosok, kereskedők vagy tanárok leszünk, előbb embernek kell lennünk. Elmeséli, a mint egyszer Orleansba menve, két mesterrel találkozott, a kik Bordeaux felé utaztak vagy ötven lépésnyi távolban egymástól; jóval utánuk meg észrevett egy csapatot s élén egy nemes urat, nevezetesen Rochefoucauld grófot. Egy embere megkérdezte a tudós mesterek elsejét, ki az az úr, a ki utána jó; az társára gondolva, tréfásan feleli: «nem úr az, sire, hanem grammatikus, én meg logikus vagyok.» A mi feladatunk mond Montaigne, nem grammatikusokat képezni vagy logikusokat, hanem tökéletes úri embert.

E végre az első dolog jó tútort, nevelőt keresni, mert választásától függ a nevelés egész módja. Inkább ügyes, mint tudós elme legyen és több figyelmet érdemel jelleme és józan ítélete mint tudománya és olvasottsága. A nevelő kötelessége, hogy növendékének szellemi hajlandóságait tanulmányozza, azonban nem szabad ez irányban túlhajtani a dolgot: «járatos legyen növendékünk a legjobb és leghasznosabb tanulmányokban, a nélkül, hogy igen nagy súlyt helyeznénk arra vagy túlságos előítélettel viseltetnénk az iránt, a mire nézve gyenge korában fényes reményeket kelthetett.» A nevelő

«ne töltse a tudományt növendéke fülébe, mint tölcsérbe, hanem tegye próbára képességét; engedje, hogy maga vizsgálgassa, válassza és különböztesse meg a tárgyakat, néha megnyitva előtte az utat, máskor őt készítve, hogy törje meg a jeget. Nem szabad, úgy hiszem, csak magának kitalálni és szólani, hanem szólaltassa meg a növendékét is. «Ez nem történhetik nagy iskolákban, a hol a tanítók ugyanezen egy tárgyra oktatnak számos oly különböző és egyenlőtlen tehetségű tanulókat.» Ez okból nem csoda, hogy annyi tanuló közül alig találni kettőt-hármat, kiknek hosszas tanulmánya némi jó véget ér. Növendéke vizsgálásában haladását ne emlékezete alapján ítélje meg, hanem értelmi fejlettsége szerint. A mit a növendék tanult, száz más alakba öntéssé; sok más tárgyra alkalmaztassa vele, hogy lássa, megértette-e jól és magáévá tette-e. Bíráltasson és vizsgáltasson meg szigorúan mindent, a mit olvas s ne rójjon rá semmit pusztán hit és tekintély alapján. A mit az ember jól megért, avval teljes szabadsággal rendelkezhetik, a nélkül, hogy valaki szavára hivatkozni vagy folyton könyvbe pillantani kellene.»

A nevelés eszközei közt első helyen ajánlja Montaigne a társalgást az emberekkel és idegen országba utazást, nem azért, hogy «haszontalan aprólékos régiségteni ismeretet szerezzen az ember, hanem hogy számba vegye azon népek jellemét, életmódját, szokásait és törvényeit, a melyek közt járt.» A gyermeket igen korán küldjék el hazulról és azon szomszéd nemzetek közé, a kiknek nyelve igen elűt saját anyanyelvétől. Az a nyereség is meg van mellette, hogy a gyermek kissé keményebb bánásmódhoz szokik. Az anyák igen gyengék, sem nem eléggé javítják gyermekeik erőlköseit, sem nem engedik, hogy a szükséges testi fára-

dalmakat elviseljük. «Nem túrnék, hogy izzadtan és porosan térjen haza a gyakorlatokból, hogy igyék akár hidegen vagy melegen, el nem viselnék, ha száguldó lovon látnák ülni vagy karddal a kézben egy ügyes vívóval szemben állani, még kevésbé adnának maguk fegyvert a kezébe. Pedig nincs más módja. Ha azt akarjuk, hogy a gyerekekből derék férfiú váljék, nem szabad kímélni még ifjúságában sem, még ha olykor az orvos parancsa ellen történik is.» Nem elég lelkét erősíteni, izmait is edzeni kell. Testgyakorlás és játék – futás, torna, zena, táncz, vadászat, lovaglás és vívás – jó részét tegye a tanulmányoknak. «Akarnám, hogy külső magatartása és tekintete, ajkainak mozgása egyidőben neveltessék lelke művelésével. Nem lélek, se nem test az, a kit felnevelünk, hanem ember és nem szabad őt megosztanunk.» «A társalgásban a növendék ne váljék szájassá és szemtelenné, hanem szerény hallgatagsághoz szokjék. Tartózkodással okoskodjék és tudjon megnyugodni az igazságban s fogadja el, mihelyest fölhalálja akár ellenfele okoskodásában, akár a magáénak jobb megfontolásával. Plántálja lelkébe a tisztas kíváncsiságot is, mely minden felől tisztességes kérdést teszen; és a mi különös meg ritka van lakóhelye közelében, - szép ház, érdekes szökőkút, kitűnő férfiú, régi csatahely, Caesar vagy Nagy-Károly seregének útja – járjon utána és nézze meg.»

A fő tanulmány a történetnek értelmes tanulása: fejedelmek erkölcsői, jövedelmei, szövetségei, előbbi és jobb korok nagy, heroikus jellemei; «nem Carthago bukásának évszáma, hanem Hannibal és Scipio magatartása; nem ép az, hol halt meg Marcellus, hanem inkább hogy mért halt meg ott; nem annyira az elbeszélő rész, mint a történeti tények. Némelyeknek a történet pusztá

irodalmi tanulmány, másoknak valóságos bölcseleti anatómia, mely behat lelkünk legtitkosabb és legrejtettebb részeibe. A ki eltudja képzelni az anya-természetnek képét teljes fényében és fenségében, a ki föl ismerheti önmagát és nemcsak önmagát, hanem egy egész királyságot a kép egy-egy vonásában, csak az tudja a világ dolgait igaz értékek szerint megbecsülni. Ez a nagy világ a tükör, melyben önmagunkat nézegezzük, hogy magunk kellő ismeretéhez jussunk. Szóval: az emberiség egész nagy világa legyen tanítványunk könyve, melyet legnagyobb szorgalommal forgat.» Ha belőle megtanulta azt, a mi által bölcsebbé és jobbá válhatik, akkor foglalatzkodhatik a logika, physika, geometria és rhetorika elemeivel is és akármely tudományt fog választani, minthogy értelmessége már képzett, egész gyorsan végire fog jutni. «A tanítás majd megbeszélés legyen, majd olvasás. Olykor magát a szerzőt, a kinek művét növendéke számára alkalmasnak tartja, adja kezébe a nevelője; néha meg csak mondja el neki a munka tartalmát és velejét. És ha a nevelő maga nem volna elég járatos a könyvek körül, hogy feltalálhatná a sok szép alkalmas értekezést, egy tudós férfiú adható melléje, a ki szükség szerint szolgáltatssa a kellő táplálékot.» De mindenek fölött nyájas és örömteli legyen a nevelés. Növendékünk ne legyen rabja és szolgája a könyvnek. Nem szabad őt egy rossztermészetű, soványképű pedáns melancholikus mogorvaságának kitennünk. Nem szabad lelkét megtörnünk, odakötvé őt a jászolhoz napjában tizennégy-tizenöt órát gyötörve, hogy teherhordó állapot csináljunk belőle. «Hány ember nem állatiasodott el végkép a tudomány mértéktelen szomszúsága következtében.»

Valóságos borzalommal szól Montaigne a korabeli

iskolák szigorúságáról. «Fenyítő börtöne az iskola az ifjúságnak, melyet fajtalaná tesznek, mert büntetik érette, mielőtt az volna. Lépj be csak lecke közben és nem hallasz egyebet, mint fenyített gyermek kiáltozását és a dühös mester dörgő lármáját.» Buchanan György, Montaigne egyik tanítója, hasonló képet ad ez iskolákról. «Félre az erőszakkal, a kényszerítéssel. Bizonyynal semmi sem nyomja el annyira és rontja meg inkább nálánál az eredetében jó természetet. Ha megszegyenítést és büntetést éreztetni akarsz növendékeddel, ne tompítsd el őt kemény bánásmóddal. Szoktasd őt hideg és meleg, szél és nap elviselésére, ne nézzen bajt és fáradalmat; vessen meg minden puhultságot ételben-italban, ruházatban és fekvésben. Szoktasd mindenhez, ne váljék finnyás divathős belőle, hanem izmos, élénk, kemény ifjú. Ekként gondolkodtam már gyermeklétemre, így gondolkodom mai nap is, mint férfiú.»

Montaigne véleményének e vázlatából könnyen kivehető, mily befolyással voltak nézetei a következő korra. Különben nem szabad felednünk, hogy ő természetesen túlozza a nevelésnek azt az oldalát, mely korában leginkább el volt hanyagolva. Ha nem kívánja, hogy növendékéből pedáns tudós váljék, még kevésbé akarja, hogy tudatlan maradjon. Példaképen hozza fel, mily gonddal taníttatta őt atyja és fájlalja az időt, melyet a guienne-i collógiumban eredménytelenül töltött. Korunkban nem nagy bajjal követhetjük a gyakorlati nevelést illető szabályait, ha egyébként gondunk van rája, mily értelmi készültséget követel a jövőendő államférfiútól.

IX. LOCKE.

A nevelési elveket, melyeket Montaigne vezetett be az előkelő világba, *John Locke* tette népszerűvé Európaszerte «Gondolatok a nevelésről» (*Some Thoughts concerning Education*) című iratával. A hasonlóság Locke és Montaigne közt szembeötlő és helyén lesz tüzetesebb vizsgálat alá venni. Mindketten a magánkévelést^a tutor által, inkább ajánlják az iskolai köznevelésnél. Az iskolai és házi nevelés előnyeit egybevetve, Locke így szól: «Elismerem, hogy mindkét részen van elég keletlenség. Hazulról távol, igaz, bátrabb lesz a gyermek és ügyesebben fog forgolódni egykorú társai közt, s az iskolai versengés gyakran eleven buzgalmat kelt a fiatal gyerkőczen, Azonban míg oly iskolát nem találni, melyben a mesternek lehetséges tanítványai erkölcsére is figyelnie és mennél nagyobb gondot tanúsítania lelkök erkölcsi nevelésében és jó magaviseletök ápolásában, el kell ismerni, hogy nagy ára van a szóknak, ha ... anynyira becsüljük, hogy gyermekünk ártatlanságát és erkölcsét kockáztatjuk egy kis görög meg latin nyelvért. Mert az a bátorság és elmésség, melyre a gyermek játszótársai közt az iskolában szert tesz, rendszerint annyi vadsággal és rosszindulatú bizalmassággal párosult, hogy a magaviselet ez illetlen és szemtelen módjairól megint le kell szoknia, mintegy lemosnia a má-

zat, hogy hely jusson jobb elvek és oly erkölcsök számára, melyek az igaz jeles embert teszik.» Nagy gondot kell fordítani a nevelő választására és semmi költség nem kímélendő. «A ki bármi áron gyermekét jólelkűvé neveli, helyes elvekkal ellátja, erkölcsös és hasznos életre kaptja, illedelmes magaviseletre és diszes magatartásra szoktatja, jobb vásárt tett, mint ha pénzét arra költené, hogy szántóföldjeit újabb telekkel szaporítsa.» A költség tekintete ne riaszson vissza senkit, a ki teheti. A ki jó nevelőre szert tesz, soha nem bánja meg a költséget, hanem mindenkoron a legjobb módon elköltött pénznek fogja tekinteni. Sok szülő csupán arra néz, hogy a nevelő józan és tudós ember legyen. De «ha az ilyen betöltené növendékébe mind a latinságot és logikát, a mit az egyetemen szerzett, az ily fölszerelés művelt emberré fogja-e tenni?» «Hogy azzá nevelje az ifjút, a mivé kell, szükséges, hogy a nevelő maga jól nevelt, művelt lélek legyen. Ez a műveltség nem tanulható könyvekből. Semmi sem adhatja, hanem a jó társaság és megfigyelés együttesen.» «A nevelő tehát, első sorban, jó-nevelésű legyen; s a fiatal ember, a ki ez egy tulajdonságot megszerzi nevelőjétől, nagy elsőbbséget nyert és látni fogja, hogy ez egy tökéletessége nagyobb tért nyit meg előtte, több barátságot szerez neki és előbbre viszi őt a világban, mint mind a nehéz szó- vagy reális ismeret, a mit a szabad művészetekből vagy tótora tudós encyclopediájából megszerzett.»

Locke ennél többet is követel az ideális nevelőtől, de mindig Montaigne szellemében. «A jó neveltségen felül a nevelőnek jól kell ismernie a világot; korának és különösen az országnak, melyben él, szokásait, divatjait, balgatóságait, álnokságait, hibáit.» E körülmény

mellőzése szüli gyakran a félszeg túlzásokat, melyekbe az ifjú berohan, mihelyest maga ura lesz, minthogy teljes tudatlanságában nőtt fel annak, minő a világ valósággal és azt találja, hogy egészen más, ha belé kerül, mint a minőnek a tanítás szerint lennie kellene. «A ki nem hiszi, hogy ez fontosabb fiára nézve és hogy e végre nagyobb szüksége van nevelőre, mint a nyelvek és tudományok végett, feledi, mennyire hasznosabb dolog helyesen Ítélnie tudni emberek fölött és okosan végezni velők ügyeit, mint görögül vagy latinul tudni, vagy okvetést alakítani a különböző formák és módok szerint, vagy megtölteni a fejt mélységes természettudományi és metaphysikai elméletekkel.» «Nagy részében annak, a mit Európaszerte az iskolákban, tanulni szokás és a mi rendszerint járja a nevelésben, a művelt ember járatlan lehet a nélkül, hogy személyesen nagy kárát vallaná vagy hiányát érezné ügyei végzésében. De okosság és jó-neveltség az élet minden helyzetében és eshetőségében szükségesek.» «A latinság és tudósság nagy zajt csapnak és a fő súlyt oly tárgyakban való haladásra vetik, melyek nem illetik az ember hivatását, a mely tőle azt követeli, hogy értse dolgát, állásához illően viselkedjék és állásához képest kiváló hasznára legyen hazájának.» «A nevelő nagy feladata, tanítványa magaviseletét szabályozni és lelkét képezni, jó szokásokat és az erény és bölcsesség alapjait megvetni lelkében, lassan-lassan emberismeretet adni neki, felkölteni benne mindannak, a mi szép és dicső, szeretetét és az utána való törekvésében erős és buzgó tevékenységet fejtetni ki. A tanulmányok, melyeket elébe tesz, mintegy csak tehetségeinek gyakorlására szántak és időtöltésre, hogy tartóztassa a tunya lézengéstől, tanítsa alkalmoszerű munkára, szoktassa a fáradalom elviselésére és némikép

megízleltesse vele, hogy mit kell saját buzgalmával tökéletesebbé tennie.» Látnivaló e szavakból, hogy Locke ép úgy, mint Montaigne nagyobb fontosságot helyez a jellem és személyiség fejlesztésére, mint az értelem művelésére. «Minden erkölcs és érdem nagy alapelve abban rejlik, hogy az ember képes legyen önmagát megtagadni saját kívánságaiban, megakasztani saját hajlandóságait, hogy tisztán azt kövesse, a mit esze jónak ítél, bár vágyai más irányba terelnék.»

Locke és Montaigne abban is egyetértenek, hogy ajánlják a kora gyermekségben való utazást, de Locke elhalasztatná is, mint Rousseau, addig, míg a gyermek nevelése befejeződött és az ifjú maga is utazhatik. Szigorúan elítéli azt a gyakorlatot, mely korábban divott, hogy a fiúkat tizenöt-tizenhatéves korukban küldték útra, a mikor a legbájosabb kísértéseknek vannak kitéve és legkevésbé tudnak nekik ellentállani. «A legjobb idő idegen nyelv elsajátítására, helyes kiejtés és hangsúlyozás szerzésére, úgy hiszi, a hetedik évtől a tizennegyedikig vagy tizenhatodikig tart; s ekkor hasznos és szükséges az oly nevelő, a ki e nyelveken más tárgyra is taníthatja.» «Az idő pedig, melyben legjobb az ifjút útra küldeni, az volna, ha fiatalabb, a nevelőjével, a ki aztán jobban illik is hozzá, vagy ha néhány évvel idősebb, nevelő nélkül, mikor már önmagán uralkodni tud és ért annak megfigyeléséhez, a mi más országokban figyelemre méltó és hazatértével hasznára válhatik; és a mikor azonfelül, alaposan ismerve saját hazája törvényeit és szokásait, természetes és erkölcsi javait és hibáit, van mit közölnie azokkal, kiknek társalgásából maga tudomást meríthetni remél.» Locke sajnálkozik, hogy e tervének fő akadályá

a korai házasság szokása a jómódú és előkelő nép-nél. A maga tanítványa, a második Lord Shaftesbury, tizenhét éves korában házasodott meg.

Locke igen elterjedt művének további ismertetésében is a leghelyesebb mód, ha különösen azokat a pontokat emeljük ki, melyekben a naturalistikus iskola többi képviselőivel megegyezik. Legelőbb, a mi a tanítás mód-szereit illeti. A könyvek nem ép a legfontosabb tan-eszközök. Művelnünk kell az érzékeket és az érzékek útján fejleszteni az értelmet. A gyermek megtanítható az olvasásra, a mint csak helyesen beszólni tud, de a tanulást lehetőleg meg kell könnyíteni. Basedow betűalakú süteményt készíttetett, megengedve, hogy a gyermekek megegyék azt a betűt, melynek nevét tudják. Locke hasonlókép egy játékszert ajánl, melyben egy huszonnégy-huszonöt oldalú elefántcsont-labdafélének lassanként, négyen kezdve, mindenik oldalára egy-egy betűt ragasztanak. «A felnőttek játszanak vele és hogy a gyermek érdeke ébren maradjon, hagyjuk meg a hitben, hogy nálánál nagyobbaknak való játék. Ha így figyelve megtanulta a betűket, akkor a betűk helyébe szótagokat téve, olvasni tanulhat, a nélkül, hogy tudná és hogy szidalmat vagy bántódást szenvedne. A könyvekkel sem fog meghasonlani, a bajok és kínok miatt, melyeket okoznak.» Ha olvasni megtanult, egy könnyű, érdekes könyv való kezébe, minő «Aesopus meséi» képes kiadásban, vagy a «Bóka meséje» (Reynard the Fox). Mihelyest csak betűzni tud, annyiféle állatkép adandó neki, a mennyi csak található, alul a nevek nyomásával, a mi egyúttal olvasásra fogja készíteni és tanulásra meg vizsgálatra tárgyat is szolgáltatni.» Pestalozzi juthat itt eszünkbe, a mint szegény gyermekserégét a burgdorfi kastély régi kárpitjainak képein oktatja. A gyer-

mek tanuljon aztán írni, rajzolni és gyorsírást. Az első idegen nyelv a francia legyen, mielőtt a magát rendesen beszéli. Csak ha franciául beszélni és olvasni tud, fogjon a latinhoz. Locke is mint Montaigne azt tartja, hogy a latin nyelv tudása a művelt emberre nézve szükséges és oly módszert ajánl, mely megegyezik azzal, a mit Montaigne a maga gyermekkoráról elbeszél. Ne kezdjük a nyelvtannal. Ha lehet, oly férfit kell keresni, a ki jól beszél latinul és a ki soha más nyelven ne szóljon a gyermekhez, őt se engedje más nyelven sem beszélni, sem olvasni. Ez volna a nyelvtanulás igaz, természetes útja. Ekként a gyermek büntetés és szidalom nélkül megtanulna egy nyelvet, a melyért másokat az iskolában hat-hét évig verni szoktak. Egyúttal számos tudományban is oktatható; megtanulhat jó sok földrajzot, astronomiát, chronológiát, anatómiát és még több történetet, valamint mindenféle «oly tárgyismeretet, mely az érzékekhez szól és nem követel egyebet az emlékezetnél. Mert ha az igaz utat választjuk, ilyestől kellene ismeretünknek megindulni és ily tárgyakkal az alapot megvetni, nem pedig elvont logikai és metaphysikai fogalmakkal, melyek inkább tartóztatják az értelmet, semmint fejlesztenék első tudományos kísérletében.» Ha latinul jól beszélő tanítót nem találni, meg kell elégednünk a szószerinti fordítás módjával; egy mulatságos könyvet, pl. Aesopust véve, a melyben a fordítás szószerint és soronként alája van nyomva az eredeti alá. Ez a módszer Locke óta igen elterjedt, s most Hamilton-féle módnak szokás nevezni. Az érzékelő tanítás iránt más helyütt is nagy bizalommal viselkedik Locke. «A földgömböt, úgymond, szorgalmasan kell tanulni és azt hiszem jókor megkezdhetni, ha a nevelő gondosan különbséget tesz ab-

ban, mit képes a gyermek felfogni, mit nem; ez utóbira nézve pedig jó sokára illő szabály lehet, hogy gyermekek mindenre taníthatók, a mi érzékeik, különösen látásuk körébe esik, a mennyiben csak emlékezetök már gyakorlott. Így már egész ifjan megtanulhatja a gyermek, hogy mi az egyenlítő, mi a délkör, hol van Európa, hol Anglia a földgömbön, majdnem oly korán, mint lakóházának szobáit felismerni, ha gondosan nem tanítjuk egyszerre igen sokra, se nem térünk át valami új részre, míg azt, a mivel foglalatoskodik, pontosan meg nem tanulta és emlékezetébe nem véste.» A szemléltető tanítás e módja talán a legnagyobb szolgálat, melyet a naturalistikus iskola a nevelés ügyének tett. Tovább fejlesztve Rousseau által, századunkban szabatosabb és tudományosabb alakot öltött és valószínűleg egy új tanrendnek lesz alapja, a melyben az irodalom csak másodrendű helyet foglal el.

Az a cél, hogy a gondolkodás függetlenségére buzdítsa inkább, mint a tudomány felhalmozására, hogy a tanulást inkább elméleti tehetségeink fejlesztésére irányozza, semmint meg nem emészthető ismeretek szerzésére, főszempontja Locke «Az Értelem Vezetése» (Conduct of the Understanding) tárgyában adott utasításainak és egyike azon pontoknak, melyekre a naturalistikus iskola legtöbb súlyt helyezett. A tantárgyaknak ily felfogása legvilágosabban szól Locke azon észrevételeiben, melyeket e tárgyban csupán a maga használatára naplójába jegyzett. «Első nagy kötelességünk, úgymond, hogy tanulmányainkhoz és tudományos vizsgálódásainkhoz igazságszerető elmével fogjunk, a mely nem keres semmi más egyebet az igazságnál és elfogadja, bármí szegényes és jelentéktelen s bármí szokat-

Ian alakban jelenik is meg.» Ismét végül: «Csupán egyet mondanék a könyvekről, hogy bármennyire is annak nézik, mégis a könyvek forgatása, véleményem szerint, nem a fő módja a tanulásnak; van más két módja, melyeket egybe kell kötni vele, mert mindegyikének része van ismereteink tökéletesítésében, – és ezek: elmélkedés meg beszélgetés (meditation and discourse). Az olvasás, azt tartom, csak nyers anyaggyűjtés, a miből aztán nagy részt félre kell dobni mint hasznavetetlen. Az elmélkedés mintegy választja és idomítja az anyagot, megácsolja a gerendákat, faragja és elhelyezi a köveket és emeli az épületet; és a barátságos beszélgetés (mert a vitatkozó czivódás kevés haszonnal jár) olyan, mintha áttekintenők a szerkezetét, átjárnánk a szobákon és megfigyelnök a részek symmetriáját és összeillőségét, számba vennők a munka jéleségét vagy hiányait és a legjobb módja, megadni és javítani a hibákat; azonfelül gyakran új igazság felfedezésére is segít és ép úgy elménkbe vési azt, mint a másik két mód bármelyike.»

Locke egyetért a naturalistikus nézetek többi védőivel a gyakorlati nevelés követelésében is, a mely szerint ugyanis alvilág számára készítendő elő az ember és e pontban kétségkívül befolyással volt rá részben a gyakorlati jellem, mely többé-ke?ősbbe mindig kiváló vonása volt az angol nemzeti műveltségnek. «Míthogy nem remélhető, úgymond, hogy a növendéknek előgideje és képessége lesz minden dolgot megtanulni, legtöbb gond fordítandó arra, a mi leginkább szükséges és főkéntarra kell tekinteni, a mi legnagyobb és leggyakoribb hasznára válhatik a világban. Seneca panaszosan említi az ellenkező eljárást korában; pedig a Burgersdiciusok és Scheiblerek nem igen voltak akkortájt oly nagy raj,

mint korunkban. Miként vélekednék, ha mai nap élne, midőn a nevelők legfőbb feladatuknak veszik, hogy olyan írókkal töltsék el növendékeik fejét, mint ezek? Sokkal több oka volna ismétleni mondását: *Non viae, sed scholae discimus*; nem élni tanulunk, hanem vitatkozni s nevelésünk inkább az egyetemre készít elő, mint a világ számára. »

Egy másik jellemző vonása ugyanezen elméleti irány-
nak, hogy előbbre teszi a nyájas bánásmódot a szigo-
rúnak és keményen elítéli a kegyetlen durvaságot, mely
a középkor iskoláit oly ékteleenné tette. Mai nap álta-
lában elfogadott dolog, hogy a gyermeki figyelem föl-
keltésére és a tanuláshoz szoktatásra szolgáló két esz-
köz közül, a jó-kedv előbbre való a kinnál, azonban
Locke idejében ez igazság nem volt elismerve. Ő szigo-
rúan elítéli a botbüntetést, mely még most is kelletén
túl szokásos a nyilvános iskolákban. «A botozás és vesz-
szőzés tunya és rövid módja, mely az egyetlen fegyelmi
eszköz, mit a nevelők általán ismernek vagy mire gon-
dolnak, a nevelésben használhatók között a legalkal-
matlanabb.» «Nem képzelhetek üdvös fenyítést a gyer-
mekre nézve, kire a szégyen, melyet hibát elkövetve
szenvednie kell, nem hat inkább, mint a testi fájdalom
Ilyes szolgálati fegyelem szolgálhat teremt. Verés és
a szolgálai testi büntetés minden más módja nem a
helyes fegyelem azok nevelésében, kiket bölcs, jó és
lelkes emberré akarnánk képezni és azért igen gyéren
alkalmazandók, még pedig csak rendkívüli, nagy ese-
tekben.» Az erkölcsi fegyelmezés igaz ösztökei a becsü-
letre vágás és a kegyvesztés félelme. Mindenekelőtt
azonban a tanítás egyenes útja, hogy szeretetet és haj-
landóságot keltsünk az iránt, a mi tanulandó; ez
iparkodást és alkalmatosságot fog bennök fejleszteni.

Azt hiszem, ez nem oly nehéz dolog, ha a gyermekkel kellőképpen bánunk. «Semmiféle tárgy, melyet tanulniok kell, ne essék soha terhükre, ne rovassék rájuk kiszabott munka gyanánt.» Következésképen ritkán kell olyast is velök tétetni, a mi iránt hajlandóságot már keltettünk, ha kedvök nincsen hozzá. Itt eljutottunk némileg Herbert Spencer legújabb következtéseihez. «Szoktassuk őket csak úgy, hogy ők kérjék nevelőjüket, hogy tanítsa őket, a mint gyakran játszótársaikat szokták, a helyett, hogy a nevelő híjjá őket tanulni; és előgtételök lévén, hogy ebben is oly szabadon cselekednek, mint egyebekben, ép oly örömmel fognak majd hozzá és nem fog igen különbözni más játékuktól és mulatásuktól. Gondosan követve ez utakat rávehető a gyermek, hogy kívánja mindazt tanulni, amire tanítani szándékoznak.» Végre Locke ép úgy mint Montaigne és Rousseau, nagy fontosságot tulajdonít a testi nevelésnek. Ép oly fontos, mint a lélek nevelése. Mindjárt azzal kezdi értekezését: «Egészséges lélek egészséges testben: ez rövid, de teljes leírása a boldogságnak e világon. A ki e kettővel bír, nincs sok, a mit még kívánhatna; és a ki csak egyikök nélkül szükölködik, alig nyer javulást más valami által.» Locke utasítása a gyermek egészséges fölneveléséhez értekezésének első harmincz fejezetét foglalja el. Újabb jeles orvosok elismerték, hogy Locke intései megfelelnek a mai orvosi tudomány legjobb nézeteinek; csak egy fontos pontban mondható intése tévesnek, midőn ajánlja, hogy a gyermekek czipője lyukas legyen, hogy hozzászokják a lábuk a nedvesség elviselésére. A testi nevelést illető fő utasításai a következők: 1. A gyermekeket egyaránt szoktatni kell meleg és hideg elviselésére és nem szabad túlságos gonddal védeni a hófokozat túlságai ellen. 2. Mossák legalább

a lábukat, ha nem az egész testet hideg vízben. 3. Úszni tanuljanak és a mennyire lehet, szabad ég alatt tartózkodjanak. 4. Könnyű, bő legyen ruházatuk. 5. Húst keveset egyenek, legalább három vagy négy éves korukig, kevés czukort és semmi fűszert. Ha a gyermek megehül időközben, egyék egy darab barna kenyeret. 6. A gyermek étkezése ne legyen szabott időhöz kötve. 7. Ihatik egy kis sört – a mi Locke idejében víz helyett járta – de soha, mielőtt nem evett valamicskét; bor és szeszes ital mindenképen kerülendő. 8. Érett gyümölcs igen ajánlatos, különösen ebéd előtt vagy közben. 9. A gyermek korán feküdjék le és korán keljen. Nyolcz óra alvás elég a legtöbb gyermekre nézve. Ágya ne legyen nagyon puha és nyájasan kell őt felébreszteni. 10. Nagy gondot követel az emésztés rendes fenntartása. 11. Minél kevesebb orvosságot kell használni. «Ekként, mond Locke, elvégeztem a mi a testi egészség ügyét illeti, mindössze e néhány és könnyen következő szabályra szorítkozva: – jó, szabad levegő, testi gyakorlás, alvás, okos étrend, semmi bor és szeszes ital és igen kevés vagy éppen semmi orvosság, nem nagyon meleg, se szűk ruha, főleg a fej és a láb hidegen tartva és a lábat gyakran hideg vízben mosni és kitenni a nedvességnek.»

Ilyenek Locke nevelési elveinek jellemzőbb vonásai. Értekezése igen népszerű lett, nemcsak hazájában és számos utasítása azóta hagyományos szokássá vált a gyakorlatban. Józan értelmessége és Ítélete tették leginkább ajánlatossá. Mindamellett van művében egy pár részlet, még pedig különös értékes, oly tárgyat illető, melyről Locke jó alapon szólhatott, de a melyeket az iskolai gyakorlat sokáig, majd napjainkig figyelemre sem méltatott. Ezek közé tartozik a szigorú ítélet, melyet a latin értekezések és versek, valamint a könyv nélkül

tanulás felett kimond. «Mindenképen járj utána, hogy fiad ne foglalatoskodjék latin gyakorlatok és szónoklatok készítésével, legkevésbé pedig akármily vers-írással.» «Vedd csak fontolóra, milyennemű gyakorlat az, a mivel a fiatal embert foglalkoztatják; beszédet vagy értekezést írjon valami latin mondásról, mint *Omnia vincit amor* vagy *Non licet in hello bis peccare* stb. És a szegény fiúnak, a ki alig ismeri a tárgyat, melyről szóljon, minthogy idő és tapasztalat szükséges hozzá, találékony-ságát kell megfeszíteni, hogy mondjon valamit, a miről semmit sem tud, a mi az egyiptomi zsarnokság egy neme, megkövetelvén, hogy téglát vessen az ember, a nélkül, hogy meg volna a hozzávaló anyag. Azért szokás, hogy ily esetekben a szegény gyermekek a felsőbb osztályokhoz fordulnak, azzal a kéréssel: *Adj kérlek, egy kis gondolatot*, a mi vajjon esztelen-e inkább, vagy inkább nevetséges dolog, nehéz eldönteni. Másrészt észszerű és hasznos kérdések felett vitatkozni, rögtönzött beszéddel, igen érdemes egy foglalkozás. Ha azért készítenek gyakorlatokat, hogy latinul tanuljanak, nem ez az útja, mert «ha ily gyakorlatot készítenek, gondolatokat keresnek és űznek, nem szókat és nyelvet.» Ha a fiúk feltaláló képessége élesül ily gyakorlatokkal, készítsék anyanyelvükön, melyben járatosak és van szóbőségük és jobban is kitűnik, milyenek gondolataik, ha anyanyelvükön vannak fogalmazva. A versek ellen még szigorúbb a szava. «Ha ekként van némi okom az ellen, hogy a fiúk latin gyakorlatokat készítsenek az iskolában, sokkal több mondani valóm van és súlyosabba yerskészítés – még pedig mindenféle verskészítés ellen. Mert ha nincs költői tehetsége, a legesztelenebb dolog a világon, gyötörni a gyermeket és idejét vesztegetni olyannal, a mi soha nem sikerülhet;

és ha van költői ere, a legkülönösebb dolognak tűnnék fel a világon, ha apja kívánná vagy túrné annak dédelgetését vagy ápolását.» «Sőt ha valaki kívánatos tulajdonságnak is tartaná fiában a poezist és hinné, hogy tanulmánya fejleszthetné képzelődését és tehetségét, kénytelen lesz elismerni, hogy e végre kitűnő görög és római költők olvasása sokkal hasznosabb munka, mint rossz versek készítése oly nyelven, mely nem az övé. És a ki feladatának tekintené, hogy a nemzeti költészetben kiváljék, azt vélem, nem tarthatná azt az utjának, hogy első kísérleteit latin verselésben tegye meg.» Locke hasonló határozottsággal és erővel szól azon iskolai gyakorlat ellen, hogy a klasszikus írókból hosszas részleteket könyv nélkül mondatnak. «Nem fejleszti – úgymond – az emlékezetet. Az emlékező tehetség szerencsés szervezetnek köszönhető és nem gyakorlás útján szerzendő képesség. Igaz, hogy a mire az elme ügyel és a minek féltében, hogy eltéveszthetné, sokszoros ráeszmóléssel gyakorta megújítja hatását, azt megtartani is képes, de mindig eredeti emlékező erejéhez képest. Valóban, az emlékezet alapja az érdeklődés. A mi iránt a gyermek mélyen érdeklődik, soha nem feleli. Van fiú, a ki sohasem tudja a lecczét könyv nélkül, de minden részletére emlékezik a játéknak, a mire lelke valósággal hajlik. Azonfelül, legjobb esetben, e könyv nélkül tanulás nem más, mint tanulni valamit, hogy újra elfeledjük. Egy olasz pap elmond könyv nélkül egy hosszú beszédet, szókihagyás nélkül, de csak egy héttel később nem fog emlékezni egy szóra sem.» «A gyermekek olyast tanuljanak könyv nélkül, a mit soha em szabad feledniök és azért, úgymond Locke, azt izsem, hogy jó lesz naponként valamit feladni emlézésre, e semmit se mint a mi magában véve érdemes rá

és a mit soha sem akarnánk nélkülözni lelkében, bár-
mikor felszólítjuk őket vagy maguk kutatnak utána.

Locke értekezése nagybecsű a tanítóra nézve, bár számos komoly hiányai vannak. Ezek közé való a természettudományok különös elhanyagolása. Ámbár teljesen elfogadja Newton művét a naprendszer magyarázatát illetően, úgy látszik, kevés bizalma volt hozzá, hogy az inductio ugyanazon módja más körben is hasonló eredményhez vezethetne. A mint megjegyzi, nem érint több tárgyat, mint a mennyit szükségesnek tartott a művelt úri ember nevelésére. Egy fejedelem, főnemes vagy közember gyermekének nevelése tehát más utakat követne. Azért nem is tekinthető műve a nevelés általános tárgyalásának, mely alkalmazható volna a nópnevelésben vagy csak egy nagy iskola vezetésében is. Aztán műve némi terjedelemben polemikus jellemű, azaz a szerző élénk támadást intéz az elfogadott nevelésmód azon pontjai ellen, melyek változását kívánja. Különböző több súlyt helyezett volna az értelmi nevelésre, a mint például egyebütt – a «Gondolatok a művelt ember olvasását és tanulmányát illetően» ez. értekezésében – elismeri, hogy a művelt ember, a gentleman, tulajdonképi feladata hazája szolgálatának élni és azért különösen erkölcsi és politikai ismeretekre van szüksége és ezen tanulmányok közül hivatásának azok felelnek meg, melyek az erényekről és bűnökről, a polgári társadalomról és a kormányzás mesterségéről értekeznek és hozzáveszi még a törvénytudományt és történetet is. Azonban itt is óvatosan megjegyzi, a sokat olvasott emberek nagyon tanultak ugyan, de könnyen kevés lehet az igaz tudományuk.

Mindenesetre Locke értekezése megérdemli, hogy minden tanító gondosan tanulmányozza, annál inkább,

minthogy – ámbár bölcséleti rendszere tagadja a velünk született eszmék létét és a gyermeki elmét mint egy fehér lapnak veszi, vagy alakítható viasznak – ő mégsem hagyja figyelmen kívül, hogy különböző egyéni képességek léteznek. «Mindenik ember elméjének van valami sajátossága ép úgy, mint arcának, a mi őt mindenki mástól megkülönbözteti és talán nincs két gyermek sem, a kik pontosan ugyanazon mód szerint volnának nevelhetők.»

X.

ROUSSEAU.

Alig keltett nevelési munka valaha oly feltűnést, mint Rousseau ‚Émile‘ című könyve. 1762-ben jelent meg; gyorsan megtette útját Európában és a legtöbb európai nyelvre lefordították. Úgy vették, mint egy új kor hirdetőjét. Ez időtájt Nagy Frigyes trónra lépte, 1740-ben, új korszakot nyitott meg, melyben végre, úgy látszott, a társadalmi újjászületésről táplált bölcseleti elméletek gyakorlatban is érvényesülni fognak. A hétéves háború ép véget ért és Európára viszonylag békés egy időszak derült fel, melyet a legtöbb államokban arra használtak fel, hogy megkísérlették az önkényes törvényhozás szülte százados bajokat orvosolni. Könnyű volt elhinni, hogy a világ egy új rend küszöbén áll. A visszaéléseket, melyek később a francia forradalomhoz vezettek, mindenki elismerte, de lehetők tartották, hogy minden erőszakos forrongás nélkül megszüntethetők. Nem csoda, hogy sokat, nagyon is sokat vártak a neveléstől. Még Kant is, a königsbergi philosophus, ki sokkal rendesebb és szabályszerűbb volt szokásaiban a városháza toronyórájánál, abbahagyta az nap szokásos sétálását, a midőn Rousseau Émilejét megkapta és otthon maradt, hogy kíváncsiságát az emberiség ez új evangéliuma iránt kielégítse. Voltaire és Rousseau igen különböző módon hatottak a későbbi

forradalomra. Voltaire, ki természetében jóindulatú férfiú volt, mindig kész, önfeláldozással küzdeni az ártatlanok és gyengék érdekében, erejét romboló bírálatra fordította és hideg szivtelenség hírébe jött, a mit legkevésbé érdemelt. Rousseau, ki természettől gyenge, érzelmes és önző volt, munkáiban oly általános ember-szeretettől ömledezik, az emberi nem oly szeretetétől és oly részvétől szenvedései iránt, a minőt sohasem tanúsított élete egyetlen cselekedetében sem. Tgy hatása mélyebb volt és maradandóbb lett Voltairénéi. 'Émile' nem szervező, rendszeres munka. Nehéz belőle határozott nevelési elméletet meríteni, de belátása a gyermeki lélek gondjaiba és ez életkor fogyatkozásaiba, a lapjaiból sugárzó hő lelkesedés, ömlő stílusának szépsége nagy ösztönzésül szolgáltak, hogy a nevelés kérdései a gondolkodás tárgyaivá lettek. Rousseau szempontjai nem is egészen eredetiek; az elmélkedők azon iskolájához tartozik, melyet naturalistikusnak nevezünk. Könnyű feltüntetni a bölcseleti hagyomány útját Montaigne, Locke és Rousseau nézeteiben. De ő a nevelés fejlődése útjának ott áll kellő közepében. Senki sem következik utána, a ki nem állana hatása alatt. O igaz őse Kant, Basedow, Pestalozzi és Fröbel elméleteinek.

Legczélszerűbb lesz előbb általános elveit vázolni és aztán térni könyvének részletes vizsgálatára. Ez négy fő részre van osztva. Az első a kora gyermekéssel foglalkozik, a második elkíséri Émilet tizenkettedik évéig, a harmadik a tizenkettedik évtől a tizenötödikig terjedő kort tárgyalja, az utolsó Émile házasságával végződik. Rousseau első, fő alapelve, hogy az ember természettől fogva jó; a nevelés feladata tehát mindent eltávolítani a mi az emberi természet kifejtésének útját állhatja.

Azért a nevelés merőben negatív. Célja korántsem állampolgárt képezni, hanem embert. A szegény embernek nincs nevelésre szüksége; eléggé nevelik őt sorsa körülményei; de a gazdag embert az élet minden körülményei számára kell nevelni. Hármias hatás neveli az embert: a természet, az emberek és a tárgyak hatása; közülök egyedül a másodhelyen említett áll hatalmunkban.

A legkorábbi nevelés a testi és közvetlenül a születés után kezdődik. Ki kell elégítenünk a gyermek minden testi szükségletét, mert természetesek és tilos természetellenes kényszerrel, minő például a pólyázás vagy hasonló, a testi mozgás szabadságát megszorítani. Azonban egyúttal gondosan különbséget kell tenni természetes és képzelt szükségletek közt; azok közt például, melyek kielégítését a gyermek kiáltozással kívánja, meg a melyek alapja pusztá szeszély. Ezek semmi figyelemre nem méltók, különben szokássá válnak. Ez az erkölcsi nevelésnek is első kezdete. S ez okból fontos a gyermek beszédjét, magaviseletét és arczkifejezését tanulmány tárgyává tenni.

A gyermekség második időszaka a beszéddel kezdődik. Nem szabad mindjárt igen korán a gyermek jövő hivatására gondolni, hanem meg kell engedni, hogy gyermeki játékaival mulasson. Engedd, hogy a gyermek elégítse ki vágyait, a míg csak lehet, mert a természet megadta neki az erőt azon vágyainak kielégítésére, melyek korának megfelelők. Az ember földi boldogsága az akarat és tehetség egyensúlyától függ. Ezen alapul szabadsága is és a szabadság a legfőbb üdvösség. Ez alapelve a nevelésnek. Arra, hogy másoktól függetlenül legyünk, saját erőnk fejlesztendő kellőképen. Akár túlságosan vagy igen kevésbé fejlesztjük ez erőket, a gyer-

meket akaratossá tesszük. Legjobb lehető keveset parancsolgatni; a gyermeket a szükség bírja cselekvésre. Hadd érezze a dolgok és körülmények nyomását. Az engedetlenség így önmaga bosszulja meg magát és szükségtelen lesz minden egyéb büntetés. E korban a második időszakban, a legfontosabb feladat az érzékek ápolása, de egyúttal az erkölcsi érzelmek ébresztése szoros határok közt tartandó. Az első erkölcsi eszme, melyre a gyermek ráeszméljen, a tulajdon eszméje, különben könnyen hajlik csalásra és álnokságra. De még ez esetben is egyetlen büntetése a túlkapás elkerülhetetlen következményei legyenek. Meg kell védeni a gyermeket a rossz következményektől az által, hogy eltávolítunk köréből minden alkalmat gonosz tettek elkövetésére. Külső jutalmak a becsvágy magvát hintik el és azért mellőzendők. Az egész korszakon át a tanítás arra szorítkozzék, a mit a gyermek megérthet, azaz oly dolgokra, a mik érzékeivel felfoghatók. *Tárgyak* tanítása legyen az oktatás alakja. A legalkalmasabb tárgyak: mérés, rajzolás, geometria, beszélés és éneklés. Könyvek egyáltalán károsak.

Elértünk a harmadik időszakig, mely a tizenkettedik évtől a tizenötödikig tart. Ez a komoly munka ideje, melyhez a bensülött tudásvágy nyújt erőt és örömet. A tanítás tárgyai cselekedetek legyenek és semmi erkölcsi észrevétel nem alkalmazandó. A gyermek ismerete saját tapasztalatán alapuljon és nem a tekintélybe vetett hiten. Tanuljon mesterségeket és iparos ügyességet és minden gyermek tanuljon meg egy-egy kézimunkát.

A negyedik korszak a tizenötödik évvel veszi kezdetét. Most ébrednek a szenvedélyek. Nem szabad e kérdéseket rejtélyes titokba burkolni. Az erkölcsi elmél-

kedés lép most az előtérbe. Minden szenvedély forrása az önszeretet. Ez természetes érzés, de könnyen önzéssé fajul. A gyermek ismerkedjék meg a társadalmi étellel, hogy képes legyen kívánsága szerint állást választani. Bizonyynal fel fogja ismerni, hogy az emberek töreksenek megcsalni önmagukat és egymást. Így meg is fogja tanulni, hogy némelyek megvetendők, de egyszerűs mind rokonérzéssel fog viselkedni mások iránt. A történet tanulmánya igaz világitásba fogja helyezni az embereket. A vallást illetve csupán a főtények tanulandók és nem szabad a gyermeket valamely külön felekezet számára nevelni. Ízlése fejlesztendő az irodalom vagy a színpad tanulmányozása által.

Ilyenek az ‚Emile’ fejtegetéseiben található általános elvek. Itt, mint Rousseau egyéb műveiben, az a vezető eszme, hogy a természet önmagától eredetében jó, azonban hanyatlott az ember munkája által. Isten alkotta, rendelte a falusi, mezei életet és az ember alakította a várost. A művelődés és a társadalmi szervezet forrásai az emberiség minden nyomorának. E félszepségek egyedüli orvosszere: ismét visszatérni a természethez. A tévedés ez okoskodásban az, hogy a mit Rousseau *természet* néven ért, nem létezett és nem létezhetett soha. A dolgok oly ideális állapotát érti, oly paradicsomi létet, melyhez lehet, hogy az emberiség lassan, fokozatosan eljut, de melyet mindedig el nem ért.

De kísérjük ez elveket pontosabban a részleteken át. Első követelmény, hogy gyermekét maga az anya szoptassa; ez nagyfontosságú dolog. Az anya legjobb dajkája, az apa legjobb tanítója gyermekének. Jellemző Rousseaura nézve, hogy ámbár oly nagyra becsüli az apa kötelességét, ő maga, alig hogy gyermekei megszü-

lettek, őket a lelenczházba tétette, úgy hogy soha sem ismerhette meg őket, sem ők atyjukat, Az újjönszülött teljesen szabadon tartassák minden pólya, minden bélelt főkötő nélkül. Ügyelni kell a gyermek kiáltozására és könnyeire. E könnyek, melyekre oly kevés fontosságot szoktunk helyezni, első jelei az ember viszonyának környezetéhez. A gyermek első könnyei könnyörgések; ha nem veszed figyelembe, majd parancsolatok lesznek. Ha az apa, a mi igen valószínű, nem vállalkozhatnék gyermekei nevelésére, más valakire kell e kötelezettséget bízni. Mily szent vállalkozás ez! Az ember csak egy gyermek nevelésének adhat irányt. Maradjon vele huszonöt éven át; azért fiatal legyen, sőt oly fiatal, a milyen csak lehet. Valóban, jobb ha maga is gyermek volna, hogy növendéke társa lehetne és mulatságaiban résztvéve megnyerhetné bizalmát. A gyermek- és a férfikorban nincs elég közös vonás, hogy igen erős vonzódás alakulhatna ily távolságban köztük. A gyermekek gyakran hizelegnek az öregeknek, de sohasem szeretik őket.

Emile árva, nincs se apja, se anyja. Falusi magányba viszi az ily bizalmas jellemű nevelője. Locke utasítása akként szólt, hogy a gyermek lyukas cipőben járjon, hogy lába a nedvességhez szokjék. Émile egyáltalán nem hord cipőt, hanem mezítláb jár. Gyertyát se kap, ha sötétben kell valahová mennie, hanem ösztönét kövesse. Nem lesz soha beteg, nincs szüksége semmi orvosra, mely foglalkozásról Rousseau nagy megvetéssel nyilatkozik. Minden nap hideg vízben fürd-jék, sőt olykor jégvízben. Négy fő szabályt kell figyelembe venni az igen fiatal gyermekek ellátásában. 1. Meg kell engedni, hogy használjanak fel mindent, a mi kezökbe jut és a mit rossz célra nem használhatnak.

2. Minden testi dologban segítenünk kell őket, pártolva ismeretők vagy erejük hiányát. 3. De segítségünket merőben a szükségesre kell szorítani, nem ügyelve se szeszélyre, se balga kívánságokra. 4. Gondosan tanulmányozni kell a gyermek beszédét és jeleit, úgy hogy oly korban, midőn még nem képesek alakoskodni» különbséget tehessünk kívánságaik körül azok közt, a mik egyenest természettől erednek és a mik a képzelet szüleményei. Nem kell túlságosan siettetni, hogy a gyermek beszéljen. Legjobb ha csupán kis szókincscsel rendelkezik. Hátrányos dolog, ha a szók száma meghaladja képzeteink számát, ha többre van kifejezésünk, mint gondolatunk. A paraszt emberek józan esze nagyobbbrészt szókincsök szűkkörűségéből ered. Kevesebb képzeteik vannak, de világosabb fogalmuk van jelentősökről.

A gyermek megtanul, körülbelül egy időben, enni, beszélni és maga lábán járni. Ekkor kezdődik a nevelés második korszaka. A gyermeknek meg kell tanulnia: tünni. Ismerje meg természete határait, elszenvedve a fájdalmat, mely azok túllépéséből származik. Ily módon kell engedelmességre oktatni, nem mint erkölcsi kötelességre. Nem szabad ily korbéli gyermekekkel okoskodni; meg kell gondolnunk, hogy gyermekek és nem kicsiny emberek. Az első nevelés tisztán negatív legyen. Nem abban áll, hogy megtanítsuk az erény és bűn különbségére, hanem hogy biztosítsuk szívet minden hiba, értelmét minden tévedés ellen. A nevelő tétlen szemlélője legyen a természet munkájának. Kötelessége a gyermeket a felfedezések útjára terelni, a hol maga tegye meg azokat. Csak kevés, féltlénk és tartózkodó magyarázattal lépjen közbe, segítve a gyermeket a természet tanításának megértésében. Az

értelmi foglalkozások közül, melyeket e korban alkalmazni szokás, egyik sem lel kegyelmet Rousseau szemében. Egyedül tárgyakon tanít. Eltiltja a nyelvtanulást. Tizenöt éves koráig Emile csak egy nyelvet ismerjen. Ha többet tudna, oly eszméket kellene összehasonlítani, melyek felfogására képtelen. Ismeretlen országok térképének ily korbéli gyermek előtt nincs semmi értelme. A történet is tilos, mert a gyermek nem értheti a történeti események vonatkozásait. Az összes irodalom számkivételre van a tanulmányok sorából. Emile tizenkét éves korában ne is tudja, mi a könyv. Egész nevelése testi és érzéki. Erős legyen és egészséges, hogy bölcs és érzékeny emberré váljék. Folytonos mozgásban éljen. Ruháztatja bő, hogy teste szabadon növekedhessen. Feje fedetlen vagy csak könnyen fedve legyen. Aludjék jó sokat, mert szüksége van rá. Igyék hideg vizet, ha melege is van. Legyen honos vízén úgy mint szárazon. A tehetségek, melyek e korban fejlesztést követelnek, az érzékek. Tanuljon mérni, számolni, súlyt meghatározni és összehasonlítani. E tekintetben Rousseau valóban megelőzte korát. Basedow és Pestalozzi és a legtöbb újabb nevelő, egyetértenek abban, hogy érzékeink nem fejlődhetnek tervszerű nevelés nélkül. Nem tanulhatunk helyesen látni, hallani vagy tapintani, ha nem tanítanak rá.

Ily nevelés mellett éri el Emile tizenkettedik évét. Lássuk, a fejlődés mely fokáig jutott. Magaviselete bizalommal teljes, természete szabad és nyílt, de nem dőlyfős vagy képzelgős, beszéde egyszerű és mindig célhoz mért képzetei szűk körre szorítkozók, de világosak, nem tud semmit könyv nélkül, de sokat tapasztalásból. Az egyetlen könyv, melyből tanult, a természet könyve. Emlékezete nem oly jó, mint ítélete; nem tud többet

egy nyelvnél, de érti azt, a mit beszél. Nem szolgálja a szokásnak, a ma nem ismétli a tegnapot. Nem igen törődik tekintélylyel vagy példával; azt tesz és mond, a mi neki tetszik. Eszméi megfelelnek korának. Parancsolj neki valamit, aligha fog megérteni; kérd meg, hogy lekötelezzen, sietni fog teljesíteni kívánságodat. Ismeri ereje határát annyira, hogy soha sem fog valamire vállalkozni, a mit végre nem hajthat. Legelül áll futásban, ugrásban és távolságok megítélésében. Tehetsége és tapasztalata társai vezérévé avatja. Élükre áll, a nélkül, hogy parancsolni akarna; s engedelmeskednek neki, a nélkül, hogy észrevennék. Igaz gyermekéletemet élt. Tökéletességre jutott, de nem boldogsága árán. Ha a halál elragadná e korban, nem kellene egyszerre siratnunk életet is meg halálát. Elmondhatnók: «Nem veszett el önhibánk miatt benne semmi, a mivel a természet megáldotta.»

A tizenkettedik és tizenötödik év közti időszak a tervszerű oktatásnak legyen szánva. A szenvedélyek zajongása aggodalmat kelt. Törekednünk kell hatásukat elhárítani észbeli munkássággal. Rousseau elismeri, hogy most nincs már veszteni való idő, de nem védekezik az ellen, hogy már annyi elveszett. A tervbe vett oktatás különben nem igen terjedelmes. A vitában, mely meg-megújul folyvást, vajjon a nevelés terjedelmes, extensiv legyen-e, vagy intenziv, mélyreható; vajjon arra iparkodjék e, hogy sokat karoljon fel egy tárgyból vagy valamit sokból, Rousseau a mélyreható tanítás mellett fog pártot. Keveset taníts, de ezt a keveset jól. Még tanítása is azonban a mennyire lehetséges, a természet útját követi s telhetőleg kerüli a könyv használatát. «Gyűlölöm a könyveket» – kiált fel Rousseau: «belőlük tanul a nép szólni olyan dolgokról, a mikhez

nem ért. A gyermek természetes kíváncsiságában, ismeretszomjában kell bízunk. Az értelmi világ még ismeretlen a gyermek előtt, gondolatai nem járnak tovább, mint szeméi, értelme annyira terjed, mint a tér, melyet megmérni tud. Az értelem első munkájában az érzékeket illeti a vezetés. A gyermek könyve a világ és tények a tanítás tárgyai. Növendéked figyelmét a természet jelenségei felé irányozd és csakhamar fölfeled benne a tudnivágyás, de ha élénkíteni, növelni akarsz a vágyat, egyhamar ne elégitssz ki. Tégy kérdéseket, melyek növendéked felfogó képességének színvonalán vannak, hadd feleljen önmaga rájuk. Mert csak úgy tesz szert ismeretekre, ha nem magad rakod mintegy elméjébe, hanem ha maga szerzi meg önerejéből. Ne tanuljon tudományt, hanem fedezze fel maga erején. Ha megengeded, hogy szemében a tekintély foglalja el az ész helyét, soha nem fogja hasznát venni eszének, hanem folyton bábja lesz mások vélekedéseinek.»

Ily módszereket alkalmazva, melyek tökéletesen megfelelnek a napjainkban divó helyesebb eljárásnak, mely Pestalozzi és Fröbel által vált népszerűvé, ad Rousseau utasítást a geometria, astronomia, geographia és physika tanítására. A csillagászat az ég megfigyelése útján tanítandó; hasonló módon a geometria. A geographiában Emil gyakorlati tanítást nyer, midőn egy sűrű erdőből haza megtalálja az utat ebéd idejére. Érdeklődni kezd a physika iránt, midőn a vásáron egy mesterséges kacsát úszni lát egy vízmedenczében. Chemiát kezd tanulni a jó és rossz bor egybehasonlításával. Mindez könyv nélkül is elvégezhető. «Azonban, mond Rousseau, ha föltétlenül szükséges volna könyvre, van egy, mely nézetem szerint a természetes nevelés legjobb kézikönyve. Ez a könyv az első, melyet Emile olvasson.

Ez egy fogja tenni hosszú időre könyvtárát és mindenkor kiváló helye legyen benne. Az lesz a szöveg, melynek a természettudományi beszélgetéseink adják majd a magyarázatját. A mint haladunk, ítéletünk állapotának lesz próbája s mindaddig míg ízlésünk meg nem romlott, mindig tetszeni fog. Melyik hát ez a csodálatos könyv? Aristoteles tán, vagy Plinius, vagy Buffon. Korántsem; ez a könyv: Kobinson Crusoe. Robinson a magános szigeten, embertársai segítsége nélkül, minden szükséges szerszám híjján, de mindamellert megszerelve élelmét, sőt némi kényelmet is hozzá: ez mindenkorra nézve érdekes egy tárgy, mely tetszetőssé tehető a gyermek előtt ezer módon.»

Eobinson olvasása tiszteletet keltsen Émile lelkében a munka és az emberi társadalom sokféle foglalkozása iránt. Azonfelül valami mesterség tanulása élelmi forrást teremtsen neki a szükség idejére, ha valami forradalom megfosztja rendes jövedelmétől. «Közeledik, mond Rousseau, a forradalmak kora, ki mondhatja, mi lesz majd belőled? Mind azt, a mit ember alkotott, lerombolhatja is az ember; ki nem irtható vonások egyedül azok, miket a természet vésett be, és a természet nem alkotott sem fejedelmeket, sem gazdag embereket, sem főurakat. Mi válik majd a megalázás e korában a sarrapból, a kit csak e tisztségre növeltél? Mivé lesz a szegénység ez állapotában a publikánus, a ki nem élhet meg aranya nélkül? Boldog az ember, a ki túlradhat az álláson, mely cserben hagyta, és ember maradhat a sors ellenére.» Rousseau hozzá teszi, hogy véleménye szerint Európa nagy királyságainak csak kis ideig van még fennmaradásuk.

Miként osztályozandók ezen foglalatosságok? A leg-tisztességesebb munka a földművelés, utána jő a ko-

vács mesterség, majd az ácsolás és így tovább. A munka szent kötelesség a társadalomban élő emberre nézve. Legyen gazdag vagy szegény, erős vagy gyenge – minden tunya polgár haszontalan. A munka ismerete azon előnnyel is fog járni, hogy megszünteti a gazdagok előítéletét a szegények iránt. Azonban nehéz dolog alkalmas mesterséget találni. Emile ne legyen takács, se kőműves, mik korlátolt mest'erségek; se fodrász, a ki a művelődés szolgája. Ne legyen lakatos sem, hanem ács. Ezzel végződik a nevelés harmadik korszaka. Kevés még Emile tudománya, de mind maga szerzeménye; a mit tud, nem tudja csak félig-meddig, s fontos dolog hogy még sok van, a miről nem tud semmit; de nyílt, értelmes, tanulékony elme. Nem ismeri még nevét sem a történelemnek, sem azt, mi a metaphysika vagy erkölcsstan feladata. Ismeri a lényeges kapcsolatokat ember és dolgok közt, de nem tud semmit az erkölcsi kapcsolat dolgában ember és ember között. Munkás, mértékletes, türelmes, erős és bátor. Képezelete nem túlozza a veszedelmet. Tudja, mi a halál és ha meg kell hálnia, aggodás és sóhajtozás nélkül fog meghalni. Meg van benne minden erény, mely személyét illeti. Egyedül a társadalmi erényekben fogyatékos. Annyiban megelégedve, boldogan és szabadon élt, a mennyiben a természet azt megengedte.

De tizenötödik évétől a huszadikáig Emile a legnagyobbasabb, legérzelmesebb és legvallásosabb emberré váljék. Az ő helyzetében különös akadályok nehezítik e feladatot. Nincsenek rokonai, se barátjai; nincs fogalma róla, mi a szeretet. A legtöbb ember azt hinné, hogy a gyermek legelőbb is szeretetre tanítandó. Rousseau megengedi, hogy Émile üres szívvel növekedjék fel. Itt kezdődik a valóságos nevelés. A szenvedélyek ébredése se-

gítségünkre jó, csak kellő ellenőrzés alatt tartandók. A bölcsesség veleje: tudni, miként történjék az ellenőrzés, és mindenekelőtt e két dologra kell őt tanítani iparkodnunk: 1. Mik az igaz viszonyok az emberekben, nemcsak a fajban, hanem az egyénben? 2. Miként szabályozandók a lélek indulatai e viszonyaik körülményei szerint? – A következő elvi tételek segíteni fognak:

Az emberi szív természetből nem hajlandó arra, hogy magát azon személyek állapotába helyezze, a kik boldogabbak nála, hanem csak azok helyébe, a kik szerencsétlenebbek. Ebből folyik, hogy ha a fiatal embert a humanitás elveire kívánjuk oktatni, nem szabad csudálatot kelteni benne mások fényes sorsa iránt, hanem az élet sötét oldalát mutassuk neki, melytől tartania kell. Ő azután utat fog törni magának a boldogság felé, a maga sorát fogja követni és nem valami mást.

Az ember csak akkor könyörül mások baján, ha magát nem tartja tőle mentnek. Azért ne szoktasd növendéked rá, hogy saját dicsősége magaslatáról bámulva tekintsen a szerencsétlenek szenvedéseire és a szegények fáradalmára, s ne várd, hogy megtanul a szegény ember iránt részvételt viseltetni, ha egészen idegennek szokta tekinteni. Érted meg vele, hogy e szerencsétlen nép sorsa a magáé is lehet, hogy minden bajuk az ő útjában is lappang és hogy ezer véletlen és kikerülhetetlen esemény egy percben az ő állapotjukba sodorhatja. 3. A harmadik elv ez: A szájalom, melyet mások szerencsétlensége iránt érzünk, nem a baj nagysága szerint fokozódik, hanem a szeretet mértéke szerint, melylyel a szenvedő iránt viseltetünk. Természetesen kevés súlyt helyez az ember azok boldogságára, a kiket megvet. Tanítsd tehát növendéked, hogy minden embert szeressen, még azt is, ki az emberséget

nem becsüli. Vezesd úgy, hogy magát semmiféle rendbe ne helyezze, de fölhalálja viszonyát minden rend iránt. Jelenlétében érzellemmel, sőt lelkes részvétellel szólj az emberi nemről, soha sem megvetéssel. Ember létedre, gondoldj rá, hogy meg ne becsstelenítsd a fajt, melyhez tartozol.

Ily és hasonló eljárással hatni fogsz a fiatal ember szívére, hogy megalakuljanak első természetes indulatai és gondosan kifejlődve szíve felebarátjaiért dobogjon. Azonban nagyon óvakodjál, hogy személyes érdek ne vegyüljön ez érzelmek közé; és mindenekelőtt tarts távol minden hiúságot, dicsvágyat, mind azon érzelmeket, melyek arra visznek, hogy magunkat másokkal összehasonlítgassuk. Minden szenvedély alapja, az egyetlen, mely az emberrel született és egész élete folytán el nem hagyja, az önszeretet. Ez eredeti, velünk-születött szenvedély, mely minden mást megelőz, s melynek a többi szenvedély mind csupán módosulása. Az önszeretet jó, ha szabálynak van alávetve. Minden embernek természettől nagy érdekében áll önfenntartása. Szeretnünk kell önmagunkat minden egyéb fölött és ez érzet közvetlen következményeként szeretünk mindent, a mi önfenntartásunkra szolgál. Keressük azt, a mi hasznos, de szeretjük az embert, a ki hasznunkra van; kerüljük azt, a mi bajt okoz, de gyűlöljük az embert, a ki bajba sodor. Émile mind e pillanatig csupán önmagára gondolt. Legelőször ha szomszédjára tekint, össze fogja hasonlítani magát vele és ez összehasonlítás vágyat fog kelteni benne, hogy első helyre jusson. E ponton az önszeretet önzéssé változott és a vele kapcsolatos szenvedély mind megjelen csirában. Arra, hogy e bajok ellen küzdeni tudjon, fejtsd ki Émile előtt a társadalomnak, mint egésznek, képét. Tanulja

meg, hogy az ember természettől jó, de a társadalom megrontja. Találja fel az emberek balítéletében minden hibáik forrását. Soha se vessen meg egyeseket, de engedj lenézni a sokaságot. Tanítsd meg, hogy majdnem minden ember ugyanazon álarczot viseli, de vannak arczok, melyek sokkal szebbek az álarcznál, mely mögött rejlenek. Ez emberismeret legjobban tanulható a történetből, mert az embert cselekedni kell látnunk. Az életben csak szólni halljuk őket, mert föltárják beszédüket, de tetteiket rejtegetik. A történet levonja róluk a fátyolt és az embereket megítélhetni tetteik szerint. Azonban a legveszedelmesebb történetírók az ifjúságra nézve azok, kik ítéletet mondanak. Az ifjú a tényeket tanulja és önmaga ítéljen. Ily úton fogja megérteni tanulni az embert. Hogy növendéked magát se tartsa jobbnak másoknál, tüntesd fel, miként van maga is alávetve ugyanazon gyengeségeknek és balgaságoknak, mint az emberek, a kik iránt rokonérzettel viseltetik.

Rousseau ez után elmondja, hogy sok talán csodálkozott már rajta, miért hagyta növendéke egész ifjúságát lefolyni a nélkül, hogy vallásról szólott volna neki. Tizenöt éves korában nem tudta még, hogy lelke van, talán még tizennyolczadik évében is korán tanulja meg, mert ha kelleténél előbb megtudja, az a veszedelem, hogy soha nem ismeri el. Azonban, minthogy a vallás szenvedélyeink szabályozója, most kell őt rá tanítanunk. Mely felekezethez vezessük a természet e gyermekét? Ne csatlakozzék egy külön felekezethez sem, de abba a helyzetbe akarjuk juttatni, hogy azt az egyet válassza, melyhez észé legjobb használata utasítja. Emile nevelésének ez utolsó szaka az olvasmányoknak van szánva és a szépízlés kifejlesztésének. Tanul történe-

tet és eloquentiát és gyakran eljár a színházba. Helyre kell ütni, a mit időben vesztett, könyvek tanulmányozásával.

Emile, az ideális férfi, nevelése után következik Sophie, az ideális nő, nevelése. Azonban Rousseau fel fogása szerint nincs a nő nevelésének más célja, mint hogy férjhez menjen. Minden nőnevelés, úgymond, tekintettel legyen a férfúra. Hogy neki tessen, használhasson, szeretetét megnyerje, fölnevelje, míg kicsiny, gondját viselje, ha megnőtt, tanácsosa legyen, vigasztalója, életét kedvessé és kellemessé tegye: im ez volt minden korban a nő kötelessége. Ha nem fogadjuk el ez elvet, nem jutunk egyenest célunkhoz. Sophie válást tanuljon édes anyjától. Különös figyelmet fordítson a háztartás kötelességeire, de mind ebben legelőbb kedves legyen. Foglalkozék csipkekészítéssel, mert jól áll neki; inkább ejtse az ételt a tűzbe, semhogy bemocskolja kötőjét vagy inge vállát. Émile látja Sophiet, szerelmes lesz, majd két évet utazásban töltve visszatér és nőül veszi.

Látni fogjuk a további fejezetekben, hogy Rousseau nézetei nem voltak befolyás nélkül. Rousseau megkísérelte, hogy kora mesterkéltségére paradox módon feleljen. Erőszakosan ellenezte a szokott eljárás módokat a nevelésben, oly tervet vázolva, mely maga teli ellenmondásokkal és ép oly elégtelen eredményeiben.

Rousseau tanításai részben gyakorlati alkalmazást nyertek a Dessau *Philanthropinban*, melyet Basedow alapított, Goethe és Lavater barátja, egyike a két prófétának, kik közt a világfi foglalt helyet amaz emlékezetes posta-kocsizásban, melyről Goethe megemlékezik. A tanítás alapelvei ez intézetben nagyobbára Come-

niuséi, a szó- és tárgytonulás kapcsolata. Érdekes képét adja a tudósítás, mely az intézetbeli egyik vizsgálatot vázolja, azon időből, midőn még csak harmincz tanítvány volt benne. A kicsinyek igen különös és sajátos előkészületen estek át. Van egy játékuk: a »parancsszó«. Nyolcz vagy tíz fiú áll sorban, mint a katonák és Wolke úr a tisz. Ő mondja a parancsszót latinul s nekik meg kell tenniök, a mit mond. Például azt mondja: ‚claudite oculos’ s mindnyájan szemet hunynak; ha szól: »circumspicite’, körültekintenek; majd meg ‚imitamini sutorem’ s húzzák a szurkos fonalat, mint a varga. Wolke még ezer ily bohózos parancsot oszt. Egy másik játék ‚a rejtő játék’ így jár. Valaki titkon felír egy szót, a test egy részének nevét, vagy növény- vagy állat- vagy ásvány-nevet és a gyermekeknek ki kell találniok, micsoda név. A ki feltalálja, almát kap vagy kalácsot. Egyik látogató e szót írta: ‚intestina’ és megmondta, hogy test-rész. Megkezdődött a találom; egyik rá kezdi: caput, a másik: nasus, egy harmadik: os, mások: manus, pes, digiti, pectus és így tovább hosszú ideig, míg végre egyikök feltalálta. Wolke vadállat nevet írt fel s rá kezdődött a találás: leo, ursus, camelus, elephas és így tovább, míg egyik rábukkant, hogy mus. Majd várost írtak fel és sorra rá került Lissabon, Madrid, Paris, London, míg megnyerte az egyik, a ki Szent-Pétervárt mondott. Egy harmadik játékuk ilyenmű volt. Wolke latinul mondta a parancsszót s ők a legkülönbözőbb állatok hangját utánozták, a látogatók nagy multságára, míg végre rá nem untak. Ordítottak, mint az oroszlán, kukorikoltak, mint a kakas, nyávogtak, mint a macska, a hogy ép parancsolták. Mégis Kant sok dicsérni valót talált ez intézetben s befolyásáról úgy szól, mint a jövő legszebb reményé-

ről minthogy az egyetlen iskola, hol a tanítóknak szabadságukban áll saját módszereik és terveik szerint eljárhatni és a melyben szabadon érintkezhetnek mind egymással mind pedig egész Németország tudós férfaiival.

Jobb sikerrel működött ugyanez irányban Salzmann, a ki 1874-ben Gotha mellett Schnepfenthalt megszerelve, ott egy intézetet alapított, mely mai napig virágzó állapotban van. Ez iskola teljesen feltünteti a philanthropisták elveit. A tanulmányok köre bővült; a tanulás örömmé vált, kínlódás helyett; nagy gondot fordítottak a testi gyakorlásra; az iskola maga tágas, világos, jó levegőjű kellemes hely volt. A tanításuk ellen később a felületesség és könnyelműség vádját emelték; azonban korunk nevelői hálásan emlékezhetnek e férfiak határtalan szeretetére és hitére, melylyel a nevelés ügyének éltek. A XVIII. század vége felé ismét nagyobb fejlődésnek indultak a klasszikus tanulmányok. Azonban Cellarius, Gesner, Ernesti, Heyne talán nagyobb tiszteletben részesültek, mint tudósok, sem mint tanítók. Nekik köszönhető, hogy századunk még kiváló fontosságot tulajdonít a klasszikus tanulmányoknak. Ők honosították meg az iskolában a philológiát, melyet Friedrich August Wolf tudományosan szervezett az egyetemen.

XI. PESTALOZZI.

Pestalozzi (Johann Heinrich) született 1746 január 12-én. Atyját elvesztette öt éves korában. «A legjobb anyja oldala mellett – úgymond – növekedtem, mint anyás gyermek. Év-év után múlt, hogy nem jöttem ki a kemence mellől. Szóval hiányában voltam minden eszköznek és ösztönzésnek, mely bennem fejlesztette volna a férfiúi tapasztalást, férfiúi gondolkodásmódot és férfiúi gyakorlatot, ép oly arányban, a minőben egyéni jellemem sajátos gyengesége miatt rajok szükségem volt. A világot csak anyám szobája szűk határaitban ismertem, meg az iskolaterem hasonló nagyságú határaitban; a való emberi élet oly idegen volt előttem, mintha nem éltem volna a világban, melyben tartozok. Minden játékban én voltam társaim közt a legügyefogyottabb és leggyámoltalanabb, pedig igen kívántam volna kitűnni a többi felett. Ez gyakran szolgáltatott alkalmat rá, hogy nevensenek rajtam. Egyikük azt a csúfnevet adta nekem: «Csodás Henrik, Bolondvárából.» A legtöbbnek tetszett jó indulatom és szolgálatkészségem, de ismerték egyoldalúságomat és ügyetlenségemet, valamint gondatlanságomat mindenben, a mi nem igen érdekelt.» Panasolja, hogy a tanítás, melyben részesült, túlságosan foglalkodott szókkal és képzetekkel. «Ez annyira ment, úgymond, hogy gyer-

mekészszel azt képzeltük, hogy a görög és római polgári élet felszínes iskolás-ismeretével elkészülhetünk egy svájci kanton polgárának megszabott életéhez. Midőn Rousseau Emileje megjelent, impraktikus képzelődésemet elragadta ezen valóban impraktikus könyv. Összehasonlítotam a nevelést, melyet anyám szobája kuczkójában és az iskolában kaptam, avval, melyet Rousseau növendéke nevelésére követel. A házi nevelés ép úgy, mint a köznevelés korcs teremtéseknek látszottak, melyek tényleges helyzetök nyomorúságából csakis Rousseau ábrándos eszméi által gyógyíthatók ki. Rousseau-nak a szabadságot illető eszméi vágyat keltettek bennem, hogy nagyobb komolysággal szolgáljam a nép ügyét. Elhatároztam, hogy feladom az egyházi pályát és jogot tanulok, a mi nagyobb tért látszott nyitni arra, hogy szülőföldemnek hasznára legyek.» A Pestalozziék egyik barátja, Bluntschli nevű, ez idő tájt haldokolván, halálos ágyán elhivatta őt és így szólt hozzá: «Meghalok és magadra maradsz. Legyen gondod rá, hogy soha se vegyen életed oly irányt, mely jó természeted és könnyen-hivóséged által veszedelmessé válhatik. Válassz nyugalmas életpályát, s ne fogj semmi vállalatba, ha nincs melletted egy oly hideg-fejű férfiú, a ki ismeri az embereket és a világot és a kiben megbízhatói.»

Soha sem volt intés sürgősebb ennél. Nem sokára Pestalozzi beteg lett; felgyógyulván félre tette könyveit és elhatározta, hogy földműves életnek szenteli magát. Éjszaki Svájcban, nem messze Brugg városától és a habsburgi vártól, vett néhány hold terméketlen földet és elnevezte Neuhoftnak. Építettett is házat olasz stílusban, drágábban, mint győzhette. Itt megházasodott 1769-ben. A gazdaságra szükséges pénzt egy zürichi

kereskedőház előlegezte. De terve egészen dugába dőlt. Pestalozzi szavaival mondvá, életének álma, egy fontos és jótékony munkatért illető reménye, mely nyugalmas, békés házi körben összpontosult, teljesen meg hiúsult; de lelke azért korántsem volt megtörve. Nemeslelkű neje segítségével szegény-intézetet alapított, a hová Zürich, Bern és Basel városaiból is küldtek gyermekeket. Nemsokára ötven gyermek gondját kellett viselnie, nagyobbára hontalan semmirekellőknek. Terve volt, hogy nyáron mezei munkára használja, télen meg fonással és más kézi munkával foglalkodtatja őket. Megkísérlette tanításukat is és nagy súlyt helyezett a beszédgyakorlásra; de ez a terve sem sikerült. A gyermekek nem szoktak a fegyelemhez, nem vergődtek semmi jóra és többnyire megszöktek, mihelyest új ruhát kaptak. Pestalozzi azonban megosztotta inkább az utolsó kenyérhéjat gyermekeivel, sem hogy túl adott volna intézetén. «Élt mint a koldus, hogy tanítsa meg a koldusokat embermódon élni.» De végre hiányzott pénz, kenyér, fa és minden s szándékát fel kellett adni. Barátjai azt hitték, hogy végére jutott és hogy nem lehet rajta többé segíteniök. A koldusbottal kezében és minden segedelem nélkül állva a világban, határozta el magában: «Iskolamester akarok lenni.» Annak akart élni, hogy másokat kimentsen az örvényből, melybe maga beléesett. Felesége mellette állott minden bajában. Menedéket Iselinnél keresett, ki némi tekintélyű svájci író volt. Eljutott házába czipő nélkül, mert ezüst csatjait az úton egy koldusnak adta.

Pestalozzi első műve Iselin «Ephemeriden» nevű vállalatában jelent meg. Címe: «Die Abendstunden eines Einsiedlers» (Egy remete esti órái). Az egész szaggatott gondolatok sorozata a nevelés elveiről. Első váz-

lata az épületnek, melynek emelésére Pestalozzi életét szentelte. A családbeli nevelés, a szeretet, mint a ház napja, szükséges föltételei minden sikernek a nevelésben. A dolgok ismerete és teljes készütség az élet ügyeiben, minden pusztá szótanulás mellőzése, gyermeki ártatlanság és hit az istenben, mint a ki az emberi élet leghatásosabb tényezője és a nevelés alphája meg ómegája – ilyenek a fő elvek, melyekre súlyt helyez. Egy évvel később Pestalozzi egy másik művet írt, mely gyorsan ismeretessé tette nevét egész Európában. A berni gazdasági egyesület arany érmét adta neki, Bonstetten meghívta jószágára papnak, Zinzendorf, a morva gróf, Bécsbe kérette, II. Lipót, még mint Toscana nagyhercege, fölkérte, hogy jöjjön hozzá és legyen segédje Florenzben. Ilyen volt ez időkből az új eszmék iránt a világ kormányzóinak lelkesedése. Ez új mű címe: «Lénárd és Gertrud – egy könyv a nép számára.» Pestalozzi néhány hét alatt írta meg, a nélkül, hogy, a mint mondja, tudta volna, mit teszen. «Ereztem értékét, de csak mint egy ember, a ki érzi a boldogság becsét álmában.» A könyv célja, hogy jobb népnevelést teremtsen, mely a népnek valóságos helyzetéből indul ki és természetes viszonyain alapul. «Ez a könyv, úgymond, volt első szóm a föld szegényei és elhagyottjai szívéhez. Első szóm a hon anyáihoz és a szívükhöz, melyet Isten adott nekik, hogy családjaiknak azzá legyenek, a mivé soha a világ egy férfija sem lehet helyettök. A nevelés, mint Rousseau tervében, a bölcsönél kezdődik, Gertrud, a jó-lelkű, de gyengeeszű Lénárd felesége, az anyák mintaképe. Pestalozzi leírja, miként viseli háza gondját, miként ápolja és neveli gyermekeit. Kívánsága mindenekelőtt, hogy jó elemi oktatással megalapítsunk a gyermekekben minden

szükséges ismeretet. Ha ezt kellőképp meglehetne kezdeni és kellőképp folytatni, egy egész új emberfaj keletkezne, független jellemű, belátással és ügyességgel teljes. Az ekként nevelt nép minden elnyomás ellen fenn tudná magát tartani. De szükség van elemi tanítókra, a kik tudnának és akarnának ily módon nevelni. Nem voltak még képző intézetek, a hol ily növendékeket nevelni lehetett volna. «Azért, mond Pestalozzi, leteszem a népnevelést az anyák kezébe. Át akarom plántálni az iskolából a házba.» Ám, hogyan tanítson az anya olyast, a mihez maga nem ért? Pestalozzi megkísérelte pótolni az ismeret és gyakorlat e hiányát. Az anya, a ki szigorúan követi könyvének elveit, gyermekeit oly jól fogja nevelni, mint ha minden tudomány birtokában volna.

Lénárd és Gertrud megjelenése után még tizenhét évet töltött Pestalozzi Neuhofban, egészben harmincz évet, számos könyvet írt és a «Schweizer Blatt» ezimű hetilapot alapította. Egy időben az illuminatus rendhez is csatlakozott, de csakhamar elhagyta őket, mert úgy találta, hogy nem igen bízhatni Ígéreteik teljesítésében. Azonban zavaros idők voltak ezek Európában. A francia forradalomnak Svájcban is komoly következményei lettek. Helvét köztársaság alakult, öt igazgatóval az élén; egyikök Legrand lett, Pestalozzi barátja. Nyolczvan éves öreg ember volt, teli lelkesedéssel a nép ügyének javítása iránt, és egy ideig Oberlinnek is barátja és munkatársa volt. Pestalozzi maga lelkesen az új elvekhez csatlakozott. Elhatározta, hogy iskolamester lesz és már intézetet volt alapítandó Aargauban. Azonban 1798 szeptember 9-én Stanz városát, a luzerni tó partján, elégették a francziák; az egész Unterwalden-Kanton elpusztult és számos elhagyott árva barangolt me-

nedék nélkül a szabad ég alatt. Pestalozzit küldte ki a directorium, hogy legyen ez árváknak atyja. Ő elindult, csak egy gazdasszony kíséretében., A Szt. Orsolyazárdába gyűjtött vagy nyolczvan koldus-gyermeket, négytől egész tíz éveseket. Állapotuk borzasztó volt. Néhányat mindenféle betegség gyötört; némelyik tele volt gyanakodással, másik meg túlságos szemtelenséggel, a harmadik csoportot végkép megtörte a balsors; az egy-néhány szelídebb nevelésű gyermek megromlott a vadabb társakkal érintkezve.

Kevés alap volt itt, se testi, se lelki, a munkához. Tudatlanok voltak a végletekig; tíz közül alig egy ismerte a betűket. Pestalozzi megkísérlette, hogy a tanulást egybekösse a kézimunkával. Egyik gyermekre bízta a másik tanítását, azon módszert követve, melyet később Bell és Lancaster szerveztek. Fegyelmet kellett legelőbb meghonosítani a neveletlen tömegben. Látta, hogy fel kell használni az eszközöket, melylyel a házi nevelés inkább rendelkezik, mint a közoktatás. Pusztán a szeretet hatása alatt látta átalakulni a gyermek lelki állapotát, «a mint a tél válik tavasszá a nap hatása alatt.» Reggeltől estig buzgólkodott, fáradhatatlanul, tisztében. «Minden segedelmet, úgymond, mindent a mire szükségük volt, minden tanítást közvetlenül tőlem nyertek; kezem vezette kezöket, szemem ügyelt szemökre. Velök együtt könnyeztem, velök mosolyogtam. Eledelök volt az enyim is, italunk közös volt. Nem volt senkim egyéb, se gazdasszonyom, se barátaim, se szolgálaim; csak ök voltak enyéim. Közöttük háltam; legutóbb mentem feküdni és reggel legelőbb keltem. Imádkoztam velök és tanítgattam öket az ágyban fekve, mielőtt elaludtak.» Ekként befolyást szerevezve lelkökre, megkísérlé fejleszteni bennök a jobb érzés csiráit. Azon-

ban úgy találta, hogy nem élhet pusztán szóval, hanem testi büntetést is kell alkalmazni. «Célom volt, úgymond, annyira vinni a tanítás eszközeinek egyszerűsítését, hogy minden közember szerintök taníthassa gyermekeit és hogy az iskola lassankint fölöslegessé váljék az első elemekre nézve.» «Tökéletességre kívántam vinni a legcsekélyebb dolgot, a mint a gyermek tanul, hogy semmiben se essék vissza, úgy hogy el ne felejthessen egy szót sem abból, a mit tanult, se ne írjon egy betűt sem rosszul, a mit jól írt.» Ez iskolában szerezte Pestalozzi a gyermeki lélek ama mély ismeretét, melyet kívülről senki nem bírt ily terjedelemben.

E munkája váratlan véget ért. 1799-ben a francziák visszatértek és a stanzi konvent épületeit katonai kórházzá alakították át. Pestalozzi elköltözött és Gurnigel halmain keresett üdülést a fáradalomtól, melylyel kilenc hónapon át a koldus-gyerekek nevelése körül bajlódott. De majd folytatta a tanítást. Burgdorfbán, Bern mellett, vállalt állomást és az alsóbb nép tanításában alkalmazta az elveket, melyekre Stanzban jutott. Itt tovább időzött egy évnél; azután, három társa segítségével, a burgdorfi régi kastélyban nyitott intézetet, hova néhány szegény appenzelli fiú jött növendéknek, köztük kettő, kik később jó nevet szereztek: Ramsauer és Egger. Nem volt itt se könyv, se taneszköz; a kastély régi kárpitjai szolgáltak a szemléltető tanításban. Itt kezdte Pestalozzi 1801 január 1-én új művét: «Wie Gertrud ihre Kinder lehrte» (Miként tanítja Gertrud gyermekeit). E könyvben a következő feladat megoldására vállalkozik: «Mi a teendő, ha a gyermeket azon ismeretek és gyakorlati ügyességek egész körével el akarjuk látni, melyekre szüksége van azért, hogy tehetőségi gondos használata által önmagával megegyezően

fejlődjék?») vagy más szóval, minő ismeret és gyakorlati ügyességek szükségesek a gyermekek számára és miként szerezhetők meg? Minden ismeret kezdete a szemlélet és fő érdeme a tiszta felfogás. Pestalozzi mondása szerint a legnagyobb szolgálat, melyet a nevelés ügyének tett, az a felfedezés, hogy a szemlélet, az érzékek fejlesztése minden oktatás alapja.

Halljuk, miként írja le a burgdorfi iskolát Ramsauer, Pestalozzinak egyik kiváló növendéke: «Minden tanítás alapja a beszéd, szám és alak volt. Nem volt semmi rendes tanulmányi terv, se meghatározott tanórák, hanem egy ugyanazon tárgy általában két vagy három órán át tanított. Voltunk együtt vagy hatvanan, fiúk és leányok, nyolcz egész tizenöt évesek és tanultunk nyolcz órától tizenegyig délelőtt, meg kettőtől négyig délután. Minden tanítás rajzolásra, számvetésre és beszédre szorítkozott. Nem olvastunk, se nem írtunk semmit, nem is volt semminemű könyvünk. Nem tanultunk semmit sem emlézve. A rajzoláshoz nem voltak mintáink, csakis vörös krétánk meg táblánk és míg Pestalozzi ismételte természetrajzi tételeit, rajzoltunk azt, a mi tetszett. Pestalozzi sohasem nézte, miket rajzoltunk; ruhánk tele volt mázolja vörös krétával. A számtanban jó volt a módszer, de kevés vizsgálatot tartott. Pestalozzi sokkal türelmetlenebb volt, semhogy ismételtetett vagy kérdéseket tett volna és oly sietős volt, hogy nem igen látszott törődni az egyes gyermekekkel. A szemléltető tanítása jó volt, de nem igen tartott rendszert benne. Hangosan beszélt és határozatlanul és nem várt a feleletre. Egész rekedté vált a kiáltozásban. A lecke nyolczkor kezdődött és eltartott tizenegyig, a midőn, hallva az utcán a más gyerekeket, mindnyájan elfutottunk búcsú nélkül. Ámbár

Pestalozzi elvben ellenezte a testi büntetést, néha-néha mégis pofon ütött bennünket jobbra-balra. A gyermekek nagyon boszantották. Én megsajnáltam és csendes voltam, azért nagyon nyájas volt irántam. Első alkalommal, a mint Pestalozzi iskolájába jöttem, megcsókolt és szívesen fogadott, aztán helyet jelölt ki és nem szólt hozzám többé az egész délelőtt, hanem járkált föl s alá, folyton beszélve, szünet nélkül. Minthogy nem értettem meg belőle semmit, kivéve az «Affe», «Affe» szót minden mondat végén, és mivel Pestalozzi maga oly rút volt magatartásában, nyakravaló és kabát nélkül, hosszú ingujjban, melyek lelőgtak a hanyagon szabdaló karjain, a mint vadul ide-oda futott a szobában: valóban igen elborzadtam és majd hogy el nem hittem, hogy ő maga is majom. És annál inkább féltem tőle ez első napokban, mert jöttékor erős, szúrós szakállával megcsókolt, a mi tudtommal legelőször őrtént meg velem életemben.» Semmi 'sem múlhatja föl a tiszteletet, melylyel Kamsauer mestere iránt viseltetett. Ez a kép korántsem akarta bírálni Pestalozzi tanítói tehetségeit, hanem csak eleven rajzát adni az embernek és bizonyosságul szolgálni annak, minő nagy hatást gyakorolhat szeretet és belátás még akkor is, ha oly szembeötlő különösséggel párosult.

1802-ben Pestalozzit megválasztották, hogy követségben menjen Parisba az első consul, Napoleon elé. Ez őt igen közömbösen fogadta és Pestalozzinak nem sikerült benne érdekeltséget kelteni tervei iránt. Visszavértékor a berni kormány a Buchsee-i kolostorban adott intézetének helyet, de midőn ez intézetet Fellenberg igazgatása alá helyezték, a ki közel Hofwylban lakott, Pestalozzi oda hagyta és Iffertenbe költözött, hol ezután intézete európai hírnévre tett szert. Ebbe a kis-

városba zarándokoltak Európa minden részéből azok, kik a nevelés javításáért lelkesedtek. 1809-ben tizenöt tanító és 165 növendék állott Pestalozzi vezetése alatt Európa és Amerika minden részéből és harminczkét kész tanító tartózkodott nála, hogy módszerét tanulmányozza. E módszerének talán legjobb oldala a családi élet szoros közössége. Tanítók és növendékek együtt étkeztek és aludtak; igen nehéz körülmények között együttesen éltek. 1810 után hanyatlani kezdett az intézet, főleg a tanítók egyenetlensége miatt. Kitűnt, hogy az iskola nem készíti elő növendékeit az életre, a melyre őket alkalmassá nevelni akarta. Pestalozzi remélte, hogy áttelepítheti iskoláját újra Neuhoftba, de lehetetlennek mutatkozott. 1825-ben kénytelen volt abbahagyni intézetét és nyolczvanéves korában tért meg eredeti otthonába, Neuhoftba, a hol unokái laktak. Itt írta meg «Schwanengesang» czímen utolsó művét, melyben a világ elé tárta életének vázlatát és kifejté végső nevelési elveit. Meghalt 1827. február 17-én. Végső szavai voltak: «Megbocsátok ellenségeimnek; leljenek békességet, a midőn magam megyek az örök béke elé. Szerettem volna még egy hóval tovább élni utolsó műveimért, de köszönöm a gondviselésnek, hogy elhi e világi életből. És ti, gyermekeim, maradjatok nyugodtan együtt és keressétek boldogságtokat a családi élet nyugalmas körében.»

Lássuk most, mik voltak Pestalozzi nevelési elvei. Alapjuk teljesen a természet követése. A nevelés vég-czéljának minden természeti erőnek összehangzó fejlődését tekintette; ha ezen összehangzó fejlődésről gondoskodunk, megadjuk a kívánt nevelést. Van bizonyos meghatározott rendje e fejlődésnek, melyet követni kell,

vannak törvényei, melyeket figyelembe kell vennünk, vannak belénk oltott hajlandóságok és ösztönök, melyeket lehetetlen kiirtani vagy fékezni. Fejlődésünk természetszerű menete ez ösztönökből ered. Az ember mindazt kíván cselekedni, a miről érzi, hogy van elég ereje hozzá és ezen bennszülött ösztön következtében akarja is cselekedni. A benső erő ez érzete kifejezése amaz örök, kiirthatatlan, másíthatatlan törvényeknek, melyeken az ember természete alapul. Ezen törvények különbözők a különböző egyéniségek szerint, de van köztük bizonyos összehangzás és folytonosság az emberfajt tekintve. Tehát csakis az tekinthető nevelő hatásúnak, a mi kapcsolatban van az ember minden természeti képességével, a mi megragadja szívért, eszét és kezét. Másrészt az egyoldalú hatás, mely csupán egyik tehetségét foglalkoztatja, aláássa és megrontja képességeink ez egyensúlyát és természetellenes nevelést szül. Ha fejleszteni és nemesíteni kívánjuk fajunkat, törekvéseink igaz alapjául el kell fogadnunk minden emberi képességeink egységes voltát. A mit isten egyesített, nem szabad embernek szétválasztani.

Pestalozzi elmondja, mint fáradozott hosszú ideig, hogy feltalálja módját, miként tehetők világossá és érthetőkké a tárgyak, melyek az ember szeme elé kerülnek. Erre az eredményre jutott. Három szempontra kell ügyelni: 1. Hány tárgy forog szeme előtt és hányféle? 2. Milyen az alakjuk és keretük? 3. Mi a nevök, miként idézhető fel képzetök hang vagy szó segítségével. A ki e hármas fokon elhaladt, három képességre tett szert: 1. képes különböző tárgyakat elképzelni alakjuk szerint és tartalmuk szerint; 2. képes a tárgyakat különválasztani és elképzelni őket szám szerint, mint egyet és sokat; 3. képes az alak és szám szerint

már meghatározott tárgynak képzetét élnékiteni, a nyelv (beszéd) eszközeivel s így megakadályozni elfeledését. E szerint tehát a tanítás elemi eszközei e három: szám, alak és beszéd. Készletezzük kissé tovább. A tanítás első eszköze a nyelv. Ez háromféle lehet: 1. hangtanítás, a beszédszervek idomítása a különféle hangok kiejtésére; 2. szó-tanítás, az egyes tárgyak felismerése külön nevek szerint; és 3. beszéd-tanítás, miként fejezzük ki pontosan a tárgyakra vonatkozó ismereteinket. A hangtanítás maga kétféle: szó-hangé meg ének-hangé. A szótanítás névsorból áll, mely a fontosabb tárgyakat a természet minden országából és az embernek minden viszonyát a világhoz magában foglalja. E névsor idejekorán közlendő a gyermekkel, mihelyt csak elvégezte az A-bé-czét. A beszéd-tanítás nagy feladata a kifejezés szabatosága, hogy képesítsen pontosan megkülönböztetni a különböző tárgyakat egymástól. Ha ez első alapvetés megtörtént, könnyen alkalmazhatni az emberi vizsgálódás legfontosabb tárgyaira: földleírásra, történetre és természettudományra. A tanítás második eszköze az alak. Az ebbeli ismeretek szemlélet alapján szerzendők s három fokozat van bennök, a mint mérés, rajzolás meg írás útján nyerik. A mit Pestalozzi mérésnek mond, tulajdonképp geometriai rajzolás, mely azóta fontos helyet foglal el a tanítás új módszerei közt. Kiindul a négyzet felosztásából és halad egész a kör felosztásáig. Eleinte maga a gyermek nem rajzol, hanem csak követi a tanítást, hogy megértse a felosztások mérését; a rajzolás csak később kezdődik, ha a gyermek a geometriai elemeket megérteni és alkalmazni tanulta; azután jó az írás. írni is fokozatosan kell tanítani, előbb betűrészeket, majd egyes betűket, csak azután betűcsoportokból álló szokat. Az elemi tanítás

harmadik ága a szám. Felsőbbsége abban áll, hogy hang és alak gyakran határozatlan és téves felfogásra vezet, míg a szám soha nem téveszt. A számvetés eredményei mindig biztosak és kétségbe nem vonhatók és azért a nevelés egyik legfontosabb eszköze. A legegyszerűbb számvetés, a számlálás, egységek összeadása vagy levonása: egy meg egy az kettő, kettőből egy marad egy. Ez természeti tárgyakon, köveken vagy borsón tanítandó. Lehet különben alakot és számot összeegyeztetni, a számvetési táblázatok használatában. Az oktatás ez egyszerű elemein túl nem terjeszkedik ki Pestalozzi; mindazonáltal kétségtelen, hogy kiváló hatással volt a nevelés egész körére. Szegény és tanulatlan létére megkísérlette a tanítás reformját. Lelkesedéssel fogadták egyrészt, de ép annyi gúnnyal illették másrészt. De helyét kivívta a nagy nevelők sorában és az elismerés fokozódott évről-évre halála óta. Módszere mindenütt meghonosodott: a beszéd szemlélet alapján, képeken tanítatják, a számvetés tanítása észszerűen átalakult; a geometria, természetrajz, földrajz, rajzolás és ének módszerei javításában Pestalozzi példáját követték. Még nagyobb a hatás, melyet a nevelés általános elméletére gyakorolt. Neki köszönhető az igazság elismerése, hogy a nevelés alapja az egyéni képességek kifejtésében rejlik. A módszer, mely az érzékek nevelésén kezdi és általuk hat az értelemre, tanításából eredtnek tekinthető. Pröbel gyermekkertje csak az ő általános tervezete egyik részletének tüzetesebb kifejtése. Példája szintén hathatós lendületet adott a szegények és árvák nevelése ügyének és a vakok és siketnémák intézetei is követték roformjait. Nagyobb gond fordított a szegényiskolákra és kisdédóvókra; esti tanfolyamok, vasárnapi iskolák, ipar- és kereskedelmi iskolák kelet-

keztek e kezdemény nyomában. A népiskolában javult a fegyelem és az egyes gyermekek figyelembevételé, külön képességük szerint, szabály lett, nem kivétel. Egy új irodalom, a gyermek olvasmány, keletkezett Európszerte.

Oly teljesen benne élünk a rendszerben, melynek létesítésére Pestalozzi befolyt, hogy nehéz kifejtetni, mily nagy férfiú volt. Számos hibája lehetett, mint szervezőnek és tanítónak, de életét adta a nyáj bárányaiért. Ő az első tanító, ki határtalan bizalmat helyezett az emberi szeretet hatalmába. Mindenétől megfosztotta magát és egész hosszú életét a szegények és nyomorultak szolgálatának szentelte, alárendelve magát azoknak, kiket tanított, és behatolva szívök és elméjük rejtekébe. Sokat szeretett és sok félszegség megbocsátható neki.

XII.

KANT, FICHTE ÉS HERBART.

A paedagogiai elmélkedésnek még egy irányáról kell megemlékeznünk, a tudományos vagy philosophiai iskoláról. Ez teljesen korunk vívmánya. Némi nevelési elmélet nélkül el nem lehet egy philosophiai rendszer sem. Bármely úton kísértjük meg a lelki tehetségek elemzését, akár physiologiai vagy psychologiai oldaláról, készítve vagyunk egyik vagy másik tudomány alapján elméletet alkotni magunknak fejlődésokról és a rajok ható tényezőkről. Korunk meggyőződése e tárgyban talán inkább függnek physiologiai ismereteinktől. Azonban a három bölcsele, kiknek neve a fejezet élén áll, a nevelés tudományát a psychologia tanulmányára alapította. Kant és Fichte elméletében a lélektannak csekélyebb és alárendeltebb ugyan a szerepe, de Herbart kutatásainak fő tárgyát tette. Számára a philosophiai elmélkedés fő haszna, megalapítani a nevelés helyes elméletét. Kant nem írt külön neveléstani művet. A königsbergi egyetemen előadást tartott, akkori szokás szerint, a paedagógiáról is, úgy mint sok egyéb tárgyról; és kevéssel halála előtt adta csak ki egyik tanítványa az előadásokra vonatkozó jegyzeteit. Később megjelentek újra a jegyzetek összefüggőbb alakban, bővítve más műveiből vett szemelvényekkel. Megkíséreljük

számot adni nézeteiről, tekintve töredékes voltukat, lehető rendszeres alakban.

Az ember az egyedüli lény, melynek nevelésre szüksége van. A nevelés alatt értve a táplálást, fegyelmezést (disciplinat) és oktatást. Egyikére sincs szüksége ugyanazon mértékben egy állatnak sem; míg az ember csupán nevelés által válik emberré. Ő az lesz, a mivé a nevelés alakítja. Baj, hogy az embert gyakran nálánál rosszabb népség neveli. Ha valamely magasabb rendű lény nevelhetne bennünket, sokkal nagyobb tökéletességre jutnánk. Nagy okulásunkra szolgálna, ha a nevelés terén kísérleteket tennénk. Különös, mily kevés érdeklődéssel viseltetnek e kérdések iránt, noha mindenki beláthatja, mennyire elhanyagolták ifjú korában. A ki hisz az emberi természet tökéletesülésében, fényes reménynyel töltheti el a nevelés javítása. Minden nemzedék jobb lesz elődénél, míg az emberiség oly fokot nem ér, a mit elképzelni sem tudott. Az emberben igen különböző tehetségek csirája rejlik. Ezeket kell fejleszteni iparkodnunk, kellő irányban és összhangban, úgy hogy minden ember elérhesse a tökéletességet, melyre képes. Azonban nem szabad mellőznünk az igazságot, hogy a végső tökéletesség elérése nem lehet az egyénnek, hanem csak a fajnak hivatása. A nevelés oly mesterség, melyet csak nemzedékek fáradozása emelhet tökéletességre; mindenik nemzedék okulhat elődeinek tapasztalataiból. A nevelés vagy mechanikus (tapasztalati) azaz tervezet nélkül csupán felhasználja a körülményeket, vagy értelmes, tudományos elméleten alapuló. A tudományos nevelés sokkal előbbvaló a másik módnál. Egyik legfontosabb alapelve a nevelésnek, hogy a gyermekek nem nevelendők jelen állapotukhoz képest, hanem az emberiség jövőjére nézve, mely lehetőleg jobb

lesz a jelennél. Nevelnünk kell őket az emberiség eszméje, az egész faj végcélja értelmében. Ezen elv fontossága mellett mégsem törődnek se fejedelmek, se szülők e követelmény teljesítésével. A szülők csupán a jelen idők előnyeit, a fejedelmek csupán kormányuk szükségleteit veszik tekintetbe. Azért nem szabad rájuk bízni az iskolákat, hanem felvilágosult szakférfiak vezetése alá kell helyezni. Oly iskolák, melyekben kísérletek tétetnek a nevelés új módszereivel, sokkal fontosabbak, mint tanítóképző intézetek. A neveléstudomány minde- nek előtt gyakorlati, experimentális tudomány.

A nevelésben különböző feladatok vannak befoglalva. Egy szempontból benne foglalhatjuk: 1. a fegyelem, a nyers természetnek mintegy szelidítése; 2. a művelődés, mind a tanítást, mind az elmefejlesztést érte rajta; 3. a civilizatio, mely a társadalmi életre alkalmassá képezi az egyént; és 4. az erkölcsiség, moralitás, mely jóvá teszi. Más tekintetben a nevelés vagy köz- vagy magán-nevelés. Az előbbi sokkal jótékonyabb. Az otthon nevelkedő gyermek előbb eltanulja, majd fokozza szüleinek hibáit. A nevelés mindkét alakjának nagy problémája különben, miként egyesíthetni a kényszerrel a szabadsággal. Majd ismét lehet a nevelés vagy testi (fizikai), vagy gyakorlati, praktikus. A testi arra vonatkozik, a mi ember és állatban közös; a gyakorlati nevelés az életre készíti elő az embert. Ez utóbbi feladat három részre osztható: 1. az iskolai vagy a tisztán didaktikai; 2. a pragmatikus, mely okos körültekintésre; 3. az erkölcsi, mely erényes életre tanít. A felsorolt rendben következnek egymás után. A korai testi nevelést illetőleg Kant a főpontokban egyetért Locke és Rousseau tanácsaival. Ellenzi a gyermeknek gépies gyámolítását, mint a járőszalagot és hasonlót. Megront-

juk, úgymond, természetes képességeinket a szerszámok használatával; mérővesszőt alkalmazunk, a hol a szem-mértéke volna helyén, az órát nézzük, mikor a napon számlálhatnók az időt, az irányzótűt, midőn a csillagok állása után is eligazodhatnánk. Művelnünk kell a gyermek természetes képességeit lehető korán; Kant teljesen egyetért erre nézve Pestalozzi és Pröbel nézeteivel. Az elme művelésére térve, ez kétféle: 1. physikai vagy gyakorlati; 2. pragmatikus vagy erkölcsi. Az elme physikai nevelése vagy szabad vagy iskolaszerű (scholastikus). Szabad művelése a játék, az iskolaszerű a munka útján történik. Vannak sokan, kik úgy vélekednek, hogy mindent meg lehet játszva tanulni. De az ember természeténél fogva renyhe és kell őt a munkához szoktatni. A munka magában véve nem kellemes és különös, magánkívül álló czélja van; a játék magában kellemes és czélját is magában leli. Az ember az egyedüli állat, a kinek dolgozni kell; annyiféle tárgyra van szüksége, a melyeket csak fáradtságos, nehéz munka árán szerezhet meg. De a munka szüksége nagy áldása sorsunknak. Ha Ádám és Éva megmaradnak a paradicsomban, hamar beleuntak volna. A gyermeket szoktatni kell, hogy ne vegyen minden dolgot játékba; még ha nem is látja be a munka hasznát, sok tekintetben javára fog válni. Az elme művelésében előbb kell fejlesztenünk a magasabb képességeket, az alsóbbakat csak rájuk való tekintettel; például az akarat és a képzelet alárendelendő az értelemnek. Az emlékezetnek kevés a bece egymagában; olyan mint a teherhordó állat, viszi az árút, a mit más készített. Az értelem az általános fogalmak és elvek ismerete, az Ítéloképesség az egyetemesnek alkalmazása egyes esetekre. Sok dolgot nem lehet másként tanulni, mint az emlékezet útján.

A történet azonban nem tartozik közéjük; fő haszna, hogy az értelmet fejleszti, ítéletmondásra készítve.

A tanításban iparkodnunk kell fokozatosan egybekapcsolni a tudást és a gyakorlati ügyességet (Wissen und Können). A tudományok közt a matematika legalkalmasabb e célra. Ép úgy egybe kell kapcsolni tudást és beszédet; ezt elérjük az ékesszólás tanításával és szóbőség szerzésével. Azonban tanulja meg a gyermek a különbséget a tudás meg a gondolás vagy hívés közi. Ily módon kifejtjük benne a józan értelmet és szert tesz józan, ha nem is finom ízlésre.

Az erkölcsi nevelés nem függ a fegyelmezéstől, hanem az elvektől (maximáktól). Minden veszve van, ha büntetésre vagy könnyekre alapítjuk. A gyermeknek hozzá kell szoknia, hogy bizonyos szabályok értelmében cselekedjék. Ha a gyermek hazudik, ne büntesd, hanem fogadd megvetéssel: mondd meg neki, hogy nem hiszel neki többé. Ha bünteted a gyermeket, mert rosszat tett és jutalmazod, ha jót tesz, nem fog cselekedni magáért a jóért, hanem a jutalomért. Az erkölcsiség oly valami szent és magasztos, hogy nem szabad lealacsonyítani és ugyanegy rangba helyezni a fegyelmezéssel. Az erkölcsi nevelés első kötelessége a jellemképzés és a jellem nem egyéb, mint készség elvek szerint cselekedni. Az elvek (maximák) az emberi értelemből eredő szubjektív törvények. Ha kívánod, hogy gyermeked jellemes legyen, szoktasd az elvszerű cselekvésre. Oly emberben, ki nem cselekszik szabályszerűen, nem bízhatni.

A legfontosabb dolog a fiú, főképp az iskolás fiú jellemében: az engedelmisség. Ez kétféle, a mint a tanítónak vagy föltétlen, absolut vagy érthető, jól felfogott akaratára vonatkozik. Föltétlen engedelmisséget a kényszer szül, a viszonylagos a szabad akaratból és bizalom-

ból ered. Ez utóbbi a jobbik, azonban a gyermeknek általában sok dologban föltétlenül is kell engedelmeskednie. A tanítónak nem szabad előszeretettel tanúsítani egyik vagy másik gyermek iránt. A gyermekeket lehet rábírní, hogy hajlandóságuk szerint cselekedjenek, de gyakran megkövetelendő, hogy dolgozzanak kötelességből is. A férfiúnak később kötelességszerű az élete és ifjúkorában kell hozzászoknia. A büntetés szintén kétféle: testi és erkölcsi. Az erkölcsi büntetést alkalmazzuk, ha a gyermek természetes vágyódását, hogy szeressék és becsüljék, éri büntetésünk, ha például megvetéssel, hidegen fogadjuk vagy visszautasítjuk, hogy nem beszélünk vele. A testi büntetés vagy megvon a gyermektől valami kívánságot, vagy valami kellemetlent ró rája. A büntetés sohase járjon az erkölcsi érzet felháborodásának tanúsága nélkül; ne alkalmazzassék gépies módon, különben elvesz minden hatása. A gyermek jellemének alakításában a második fővonás: az igazságszeretet, őszinteség; ez azonban nem biztosítható büntetés által. A gyermeket úgy kell szoktatni, hogy szegye élje a hazugmondást, azért a megvetés az egyetlen alkalmas büntetése a hazugságnak. Harmadik vonása legyen a gyermeki jellemnek: a társas hajlam; éljen barátságban másokkal és ne kívánczók sokat egyedül lenni. A tanítók gyakran ellenzik, de helytelenül. A gyermekeket elő kell készíteni életünk ezen legtisztább élvezetére. Nyíltak legyenek és oly vidám a tekintetök, mint a nap; csakis a vidám lélek találhatja kedvét a jóban. Sokan azt hiszik, hogy gyermekkoruk volt életük legjobb és legkedvesebb kora. De nincs úgy. Gyermekéveink a legterhesebb évek, mert nagy fegyelem alatt állva, ritkán van az embernek igaz barátja és még gyéribben szabadsága. Már Horatius mondja: *Multa tulit fecitque puer, sudavit et alsit.*

Néhány kitűnő észrevételt tesz Kant a tanítás módszerét illetően. Szabály és példa mindig együtt járjon, még pedig a példa kevésbé megelőzőleg. Az elme legjobban művelődik, ha az ember maga végez el valami munkát, például, ha alkalmazzuk a tanult nyelvtani szabályt vagy ha magunk készítünk térképet. Az autodidaxis a tanulás legjobb módja, csak hogy kevés ember győzi. Az ész nevelését elérjük Sokrates módját követve. Ő magát az elme bábájának mondta; valóban segítenünk kell az észnek, hogy napfényre szülessék. E végre alkalmazzuk a kérdés meg felelés módját. Lassú módszer, de hatékony. A logika kézikönyvében Kant a tanítás módszereit három csoportra osztja: 1. az akroamatikus, midőn maga a tanító egyszerűen előad; 2. az erotetikus, midőn mind a tanító, mind a tanítvány kérdést teszen; 3. a katechetikus, midőn egyedül a tanító kérdez. Kant a másodikat ajánlja.

A végső tulajdonság, melyre az ember szert teszen, a világismereten alapuló okosság (Weltklugheit), de ez becsére nézve mögötte áll az erkölcsiségnek. Abban áll, hogy magunk el tudunk rejtőzni, míg mások lelkén átlátunk. Első, hogy legyen illő magaviseletünk; ez igen hasznos képesség. A tettetés is hasznos, azaz hibáink eltitkolása, de csak bizonyos esetekben lehet megengedve, mert igen közel jár a hazugsághoz és igen kelletlen eszköz. Az okosság a vérmérsékletet illeti, az erkölcsiség a jellem dolga. *Substine et obstine*; tűrj és tartózkodjál! Az első lépés szenvedélyeink leküzdése. Fel kell ébreszteniünk a gyermekben a rokonszenvet, de ne tegyük érzélgőssé, mert gyengítjük vele jellemét. Jó elv a jellem vezetésében: *Festina lente*. Festina: siess, oly tevékenységre utal, melyben sietni kell, hogy sokat tanuljunk; de alaposan is kell tanulnunk, tehát

lassan, lente. Kötelességeiről is fel kell világosítanunk a gyermeket, de lehetőleg példa útján. E kötelességek kétfélék: vannak kötelességei önmaga és mások iránt. Önmaga iránti kötelességei a gyermeknek: a tisztaság, mértékletesség és a legfontosabb, hogy megőrizze önmagában az emberi méltóságot. Önmagunk iránti kötelességeinket gyakran elhanyagoljuk a felebarátaink iránti kötelességek mellett, azonban válságos percekben egyedül azok teljesítése nyújt erőt és támaszt. Kérdésbe vették, vajjon az ember természettől fogva jó-e vagy rossz; azt kell felelnünk, hogy sem ez, sem az, mert természettől fogva az ember egyáltalán nem erkölcsi lény. Azzá válik, ha esze fölemelkedik a kötelesség és törvény eszméihez. Másrészt mondható, hogy lappang benne sok kísértés mindenféle rosszra, ösztönök és hajlamok, melyek csábítják, midőn az ész ellenkező irányba utalja. Erkölcsi jóvá csupán erény által válhatik – azaz önuralom által. A társadalmi kötelességekről gondos oktatást kell adni a gyermekeknek; fontosabb, hogy a kötelesség eszméje vezesse cselekedeteiket, mint az érzelem, a pusztá jó szív.

Nagy kérdés, mily korán kell megkezdeni a vallás-tanítást. Igen előnyös volna, ha fokozatosan vezethetnők a gyermeket a természet szemléléséből az Isten eszméjéhez. De ez lehetetlen. Ha magad nem szólasz neki Istenről, hallani fog róla mások beszéde után. Gondoskodnunk kell róla, hogy a vallás ne legyen pusztá utánzás. Az Isten eszméje leghelyesebben tanítható az atyaság hasonlatossága szerint; hozzá kell szoknunk, hogy az emberiséget egységes családnak tekintjük. Mi a vallás? Azt mondhatni, hogy a törvény kebelünkben, lelkiismeretünk, a mennyiben egy felső törvényhozó és bíró léte által szentesítést nyer; az er-

kölcsiség alkalmazása az istenség ismeretére. A vallás semmi sem erkölcsiség nélkül. A gyermekeknek eleinte nem szabad tanítanunk semmiféle theológiát. A theologian alapuló vallás nem foglalhat magában semmiféle erkölcsi elemet. Előbb jön az erkölcsiség, aztán következik a theologia. A gyermek tisztelje Istent, 1. mint az élet és az egész világ Urát; 2. mint gondviselő atyját és 3. mint az emberiség ítélő bíróját. – Kant elmékedéseit ama komoly gondra való intéssel végzi, melyben akkor kell részesítenünk az ifjút, ha férfikorba lép; ajánlatos, hogy e részt mindenki olvassa és fontolóra vegye, a kinek az ifjúság oktatása kezére van bízva.

Fichte neveléstani elméletét nem tárgyalhatni teljesen a nélkül, hogy terjedelmesebben ne kellene számot adnunk általános philosophiai rendszeréről, mint e hely feladatunkhoz képest megengedhető. Valósággal nem is mondhatni, hogy határozott elméletet megállapított volna és követői abbéli kísérleteikben, hogy elveit kifejtésék, kénytelenek voltak eltérni mes ter ök tételeitől. Az erkölcsi oktatástant illetőleg főképen Kant nézeteit fogadta el; a gyakorlati módszerekre nézve lelkes tanítványa Pestalozzinak, kit második Luthernek tekintett. Még több súlyt fektetett az egyéni jellem, egyéni élet kifejtésére. Az ember, úgymond, természetében jó és a nevelés feladata fejleszteni a jóság e csiráját és független, önmagában elégséges egyéniséggé alakítani. Azonban a legnagyobb szolgálatot tette a nevelés ügyének a német nemzethez intézett beszédeivel (Reden an die deutsche Nation) mint a nemzeti nevelésnek lelkesült szószólója. A német nemzetiséget szétdarabolva látta, lábbal taposva az idegen támadás alatt és megértette, hogy a nép újjászületése csupán az igaz nemzeti szel-

lemű nevelési rendszertől várható. E rendszer köznevelés legyen, egyenlő mindenkire nézve – gazdagra és szegényre, férfi és nőnemre nézve egyaránt. Vezetése az államnak tiszte; és feladata nem csupán értelmi, hanem erkölcsi, nem csak vallásos, hanem esztétikai is. Fichte sokkal inkább általánosságok közt forog, sem hogy összefüggő munkatervet alkothatt volna és nézeteit más sem részletezte soha teljesebben. De kétségtelen, hogy az erélyességnek, mely]yel minden néposztály köznevelésének szükségét, valamint az államnak ebbeli kötelezettségét hirdette, része van a közoktatás ama nagyszerű rendszerének szervezésében, melynek példáját Németország nyújtja a világnak.

Herbart azonban úgy tekinthető, mint a modern tudományos pedagógiának megalapítója. A német filozófusok sorában ő az újabb német lélektan alapvetője. Bölcséleti elméletének méltatását másokra kell bízunk; de ő az első, a ki belátta, hogy minden ágában teljes nevelési rendszer nem alkotható, míg az etikának és pszichológiának biztos alapjait meg nem vetik. A neveléstudomány, ezen szempontból tekintve, minden egyéb tudományosságnak koronája. – A nevelés alapvető elve a gyermek fejleszthetősége, alakíthatósága. Nem mintha megtaníthatnók a gyermeket mindenre. Képességének meg vannak határai egyéniségében, valamint élete térbeli és időszerű körülményeiben. De habár a nevelő meg nem valósíthat mindent, a mit kivan, törekvésének és buzgalmának célját lehető magasan kell kitűznie. A nevelés végcélja: az erkölcsiség, az erény. Ez pedig a benső szabadságnak megvalósítása minden egyes személyben; e benső szabadság meg két lelki mozzanatnak, a belátásnak és akaratnak meg-

egyező viszonya. A tanító kötelessége mindkét tényezőnek fejlesztése, a végből, hogy állandó megegyezés létesüljön közöttük. A psychologia mutatja, minő sorban fejlődnek a gyermek tehetségei. Első az érzés, utána az emlékezet, mely megőrzi annak nyomait s visszaidézi e nyomokat. A kis gyermek folytonos kérdőzködése az Ítélet képességének ébredését jelzi; megkísérli képzeit általánosabb képzetek alá sorolni és nevet adni nekik. Majd személyes érzelmeiben, tetszésben és nemtetszésben, az erősödő akarat nyilvánul, mely eleitől fogva ellenőrzés alá veendő, hogy kárát ne valljuk. Az aesthetikai ítélet, mely Herbart philosophiája szerint nem csupán a művészeti élvezetnek, hanem egyszersmind az erkölcsiség forrása, fejlődik legutoljára. Csakhamar kevesebb kérdést tesz a gyermek, hanem cselekszik, mindinkább korabeli gyermekek társaságát keresve. Egyénisége határozottabb kifejezést nyer. A gyermekek képességeinek megértésében egy nagy nehézséggel találkozunk, hogy ugyanis a környezet, melyben ép forgolódnak, rendkívül befolyással bír érzelmeikre s azok nyilatkozatára. Más jellemök van a család, más az iskola körében és megint más társaik közt a játszó-helyen. Mindenik, bizonyos körülmények közt, döntő hatással lehet jellemök határozott alakulására. – Herbart a nevelés munkáját három ágra osztja, – különbséget téve *igazgatás* (Regierung), *oktatás* (Unterricht) és *fegyelmezés* (Zucht) közt.

1. *Igazgatás* (Regierung). – A gyermeknek, a mint világra jó, nincs még akaratja, képtelen tehát erkölcsi cselekvésre. Természetes ösztönei készítik cselekvésre, mi által másoknak és önmagának is árthat, alkalmatlanságot okozhat. Ezen cselekvését szabályozni, rendbe szedni kell, de egyúttal kerülnünk kell az összeütközést.

Csupán azt kell szem előtt tartanunk, hogy a rendet biztossítsuk és a gyenge lelket erősbitjük. A fő segítség e cél elérésére, ha a gyermeket foglalkoztatjuk. Erre törekszik az igazgatás; minők pedig eszközei? Legelső a fenyegetés; de ez aligha lesz hatással a kemény természetű gyermekekre és kártékonyan hatna, bénítaná a gyengét. Azért csak nagy óvatossággal alkalmazható. Második a felügyelet; de ez terhes mindkét félre; a gyermekekre azonfelül szintén károsan hathat, mert megölhet benne minden önállóságot és tartóztatja, hogy maga erején okuljon, s mert minél szigorúbb, annál inkább gyengíti vagy megrontja jellemét. A folytonos felügyelet csupán a legfiatalabb korban járhatja vagy különös veszedelem idején. Fenmarad tehát az igazgatás két főeszköze: a tekintély és szeretet. A tekintélynek a nevelő nemesebb jelleméből kell folyni, a szeretetnek kölcsönös rokonszenven kell alapulni és nem szabad gyengességgé fajulnia.

2. *Oktatás* (Unterricht). – Az ember érdeme nem ismeretén, hanem akaratán alapul. Azonban az akaratnak gyökerei az értelemben rejlenek és azért az értelmi műveltség nagy fontosságú a jellemre nézve. Az oktatás tehát megelőzi a fegyelmezést; mindkettő megegyezik abban, hogy a jövőre vannak irányozva, míg az igazgatás csupán a jelent tekinti. Az oktatás végcélja az erkölcsiség, az erény, közelebbi célja a sokoldalú érdeklődés fölkeltése. A teljesen műveletlen ember nem lehet erényes; legelőbb is az elmét kell ébreszteni. Az oktatás legelőbb is erős hatást tegyen, hogy érdeklődést keltsen; aztán széles körre terjedjen, hogy az érdekeltség sokoldalú legyen és végre egységes célra törekedjék, hogy az értelem szórakoztató ne váljék. Az egyéni egység ne szenvedjen kárt

a nyert műveltség sokoldalúságától. Elménk képes behatóan foglalkozni egy tárggyal a másik után; csak gondot kell rá fordítani, hogy a különböző tanulmány ne heverjen pusztán egymás mellett, hanem hogy az egyéni eszméletben egységgé szövődjék. Az öntudatos eszmélet a kapocs, mely a sokféle ismeretet szorosán együvé tartja; a középpont, melyben minden oktató munkásságnak egybe kell folynia. Az egyes ismeret akkor vált birtokunkká, ha világosan értjük; elhomályosul pedig, ha oly ismeretanyaggal van kapcsolatban, mely nem tartozik hozzá. Azért a világosság érdekében a tanulmányozás fonalait külön kell tartani. A teljes öntudatosság viszont szintén világos és zavaratlan. Ily tiszta öntudatosság, sokoldalú ismerettel kapcsolatban, a rendszerezés eredménye és elérhető methodikus gyakorlással.

Herbart részletesen tárgyalja, még pedig philosphiája nyelvén, hogy minden tanításnak, hogy czélt érjen, szabad, független mozgalmasságban kell tartani a növendék elméjét. Nem elégséges a tanítás anyagának perceptiója: kell hogy apperceptio járuljon hozzá, azaz a tanulónak föl kell ismernie és régibb tapasztalata körébe elhelyeznie a tanítás tárgyát. A magáéból kell valamit hozzá adnia a képzetekhez, melyeket tanítója előtte föltár. Az érdeklődés, iránya szerint, hat csoportba osztható. 1. Az empirikus érdek, mely a világ sokféle tüneményeinek felfogására, a tapasztalat tarka változatosságára vonatkozik. 2. A spekulatív érdek, mely viszont azon általános törvényekre irányul, melyek ama változatosságban uralkodók, s melyekhez a tapasztalati ismeret fölötti elmélkedés útján juthatni; ez vezet bennünket az egyes tudományokhoz; 3. az aesthetikai érdek, mely a művészeti ízlésben, de egyszersmind a

tapasztalat erkölcsi megítélésében nyilvánul. E három együttvéve teszi a tisztán elméleti, értelmi érdekeltséget. Velőök szemben állanak a részvét érdekei, nevezetesen: 4. a sympathikus és 5. a társadalmi érdek, a szerint, a mint a részvét vagy egyes személyekre, atyafiakra, barátokra, vagy az emberi társadalom különböző ágaira, osztályokra, pártokra irányulhat; s végre 6. a vallásos érdek, mely az egyeseken és társadalmon túl az emberiséget öleli fel és az emberi erő gyöngeségének érzetében vallásos elmélyedéshez vezet. Mindennemű érdekelttség, bár önmagában jogosult, könnyen szűk-körűvé és egyoldalúvá tehet. Az oktatás feladata megakadályozni e lelki fogyatkozást. A tanítás menete analitikus vagy synthetikus és fel kell használnunk mindkét módját. Pusztá elemzéssel nem szerezhethető a növendék oly ismeretkincset, minőhöz a tanító rendezett közlése juttatja. Másrészt a pusztá közlés útján nem válhatik az ismeret az egyén eszméletes birtokává, egynéhány kiváló tehetséget kivéve, ha csak nem kíséri folyton az elemzés gyakorlása.

3. *Fegyelmzés.* (Zucht). – A fegyelem szintén a növendék jövőjét tekinti. Eemény az alapja és türelemben nyilatkozik. Módosítja az igazgatás eszközeit, a mely talán nagyobb szigorral hamarább elérné czólját; módosítja a tanító eljárását oly esetekben, hol túlságos követeléssel terheli az egyesek erejét. Alkalmazása tapintatot és természetes jó indulatot tételez fel. Az oktatás meg a fegyelmzés együttvéve teszik a nevelést. A fegyelmzés feladata a jellem edzése az erkölcsiség czéljában. A jellem külömbiségei az akarat külömbiségeitől függnek. Midőn az ember lelkét vizsgálni kezdi, talál már benne bizonyos indulatokat, a gyengeség és erő némi jeleit, melyek természetes hajlandóságokból

erednek. Ez a jellem objektív része. Azonban e saját-ságainak megfigyeléséből benne új akarat ébred, melyet, hogy a másiktól megkülönböztessük, jelleme szubjektív részének nevezhetni. Objektív részökben a jellemek rendkívül különbözök, és nemesítésök érdekében mind ösztönzésre, mind fékezésre lesz szükség. Nehéz dolog ezt helyesen alkalmazni és azért a jellem objektív része egymaga csak bajjal érhet összehangzó alakot. Az ily összhangzás az által létesül, a mit Herbart akarati emlékezetnek mond. Az akarat ezen szubjektív része fokozatosan alakul az által, hogy az ember hozzászokik hasonló körülmények közt hasonló módon cselekedni; s a mint akaratának e része fejlődik, bizonyos elvekhez és maximákhoz jut az ember, melyek indító okul szolgálnak. Ez indító okoknak súlyt adni, gyakran küzdelembe kerül és a jellemereje vagy gyöngesége abban nyilatkozik, hogy az összhangzás az akarat objektív és szubjektív része között többé vagy kevésbé tökéletes. Az erkölcsiség mindkettőjükön alapul. Bárminők a gyermek hajlamai és bármely jó indulatokkal telt is objektív akarata: nincs biztosítva ezek hatása, ki sincsenek zárva a rossz hajlamok, melyek mindenikünkben található, míg nem támogatjuk helyes, jó elvekkel, melyek az akarat szubjektív oldalához tartoznak. Ez elveket az esztetikai ítéletek szolgáltatják, melyek szerint a gyermek különbséget tesz jó és rossz között. Míg ez Ítéletei nem kellőképen világosak, szabatosak és tökéletesek, az elveknek nincs biztos alapjuk a gyermek lelkében és alig jobbak mint értelmetlenül tanult szavak. Másrészt, ha esztetikai Ítéletei átszövődnek minden érdekein, melyeket a tapasztalat, a tanító közreműködése és az oktatás benne keltettek: ez természetesen erkölcsi lelkesedést szül, a mely folyton fokozódik elveinek logikai mű-

velése, valamint az élet folyamán való rendszeres alkalmazása által.

A fegyelmezésnek hármias a feladata – tartóztatni, meghatározni és szabályozni. A tartóztató fegyelemnek az akarati emlékezet a forrása, mely egyenes ellentéte a könnyelműségnek, melyet az ifjúságnak rendszerint tulajdonítani szokás. A tartóztatás első nyilatkozata az igazgatás és az engedelmesség, melyet megkövetel. A meghatározó fegyelmezés célja biztosítani, hogy a gyermek önmaga válasszon és nem nevelője az ő nevében. A szabályozó fegyelmezés megkezdődik, mihelyt a szubjektív jellem nyilatkozni kezd. A gyermek értelméhez fordul és állhatatosságot iparkodik létesíteni cselekedeteiben. Ezen eljárással előbb akaratára vonatkozó esztétikai (erkölcsi) ítéleteket keltünk lelkében, azaz a megszokást, hogy ízlésszerűen a jót többrebecsülje a rossznál; és végre értelmes erkölcsiséget, mely a nevelés végcélja.

E rövid fejtegetésünkből kitetszik, hogy Herbart nevelési elvének helyessége vagy hibás volta összefüggésben áll lélektani nézeteinek helyességével vagy hibás voltával. Azonban bárminő lesz is végre befolyásuk a nevelés tudomány fejlődésében, Herbart érdeme marad, hogy bizonyosságot tett róla, hogy a nevelés helyes elmélete csupán helyes lélektani és etnikai rendszer alapján épülhet fel.

Könyvészeti és életrajzi jegyzetek.

Általános művek.

A főbb általános természetű művek, melyeket a szerző munkája készítésében felhasznált, a következők:

Karl Schmidt, Geschichte der Pädagogik, dargestellt in weltgeschichtlicher Entwicklung und im organischen Zusammenhang mit dem Culturleben der Völker. Cöthen, 1868. (Négy kötet, 3. kiad. u. o. 1873-1876.)

K. A. Schmid, Encyklopaedie des gesammten Erziehungs- und Unterrichts wesens, bearbeitet von einer Anzahl Schulmänner und Gelehrten. Gotha (12 kötet, 2. kiad. 1878-1883.) Általános cikkét: Geschichte der Pädagogik, V. köt. 592-683. 1. *G. Bauer* írta; figyelemre méltók azonfelül az egyes pädagogusokról írt cikkeik.

Gabriel Compayré, Histoire critique des Doctrines de l'Éducation en France (depuis le seizième siècle.) Két kötet, Paris, 1879. E jeles munka bevezetéképen tárgyalja az ó- és középkor neveléstani elméleteit és általán kiterjeszkedik más népek paedagogiai munkásságára is, a mennyiben a francia nevelésügyre befolyást gyakoroltak.

August Vogel, Geschichte der Pädagogik als Wissenschaft. Nach den Quellen dargestellt. Gütersloh, 1877.

Figyelemre méltó, az oktatásügy történetét egészében áttekinthető tanulmányok azonfelül: *Lorenz v. Stein*, Das Bildungswesen (Verwaltungslehre 5. Theil.) Stuttgart, 1883-84. Három kötet, mely az ó-, közép- és újkor nevelésügyének fejlődését tárgyalja a 18. század végéig. – *Otto Willmann*, Didaktik als Bildungslehre. Erster Band: Die geschichtlichen Typen des Bildungswesens. Braunschweig, 1882. – Geschichte der Erziehung

von Anfang an bis auf unsere Zeit, bearbeitet in Gemeinschaft mit einer Anzahl von Gelehrten und Schulmännern, von *K. A. Schmid*; az egész öt kötet tíz részben. Az első: Die vorchristliche Erziehung: Einleitung. – Die Naturvölker. – Die Kulturvölker des Orients. "Von *Gustav Baur*. – Geschichte der Erziehung bei den klassischen Völkern. Von *K. A. Schmid*. – Das Volk der vorbereitenden Offenbarung. Von *Gustav Baur*.

Második kötet, első része: Die christliche Erziehung in ihrem Verhältnisse zum Judentum u. zur antiken Welt. Von *Gustav Baur*. – Die Erziehung im Mittelalter. Von *Hermann Masius*. – Die Universitäten im Mittelalter. Von *Otto Kaemmel*. – Jüdische u. mohammedanische Erziehung. Von *Gustav Baur*.

Második kötet második része: Erziehung und Unterricht im Zeitalter des Humanismus. Von *Karl Hartfelder*. Italien-Frankreich-Deutschland-Spanien-England. Die Reformation. Von *Ernst Gundert*. – Die Vorbereitung der Reformation. Die deutsche Reformation: Luther, Johann Bugenhagen, Johannes Brenz, Melancthon. – Die schweizerische Reformation: Zwingli, Calvin. – Die vier grossen protestantischen Rectoren des XVI. Jahrhunderts und ihre Schulen. Von *Georg Schmid*. – Valentin Friedland (Trotzendorf) in Goldberg, Johannes Sturm in Strassburg, M. Neander in Ilfeld, Hieronymus Wolf in Augsburg.

Harmadik kötet, első része: Unterricht u. Erziehung in der Gesellschaft Jesu während des XVI. Jahrhunderts. Von *Georg Müller*. Bildung u. Bildungswesen in Frankreich während des XVI. Jahrhunderts. Von *Ernst v. Salwurck*. – Die neue Wissenschaft u. der höhere Unterricht. Petrus Ramus. Das Collège de France. Die Jesuitenschulen in Frankreich bis 1609. Die Studienreform Heinrichs IV. – Die pädagogischen Theoretiker Frankreichs in XVI. Jahrhundert: François Rabelais, Jacobus Sadoletus, Claude Baduel. Erasmusübersetzungen von Pierre Saliat, die neue Cyropaedie, Scävole von Sainthe-Marthe, Michel de Montaigne. Von *Georg Schmid*. – Das Schulwesen in England im XVI. u. XVII. Jahrhundert. Von *Georg Schmid*. – Universitäten, Grammatikschulen, Roger Asham, Richard Mulcaster, John Milton, Francis Bacon. Von *Karl Sandberger*.

Harmadik kötet, második része: Wolfgang Ratke. Von *August Israel*. – Johann Arnos Comenius mit seinen Vorgängern J. H. Aisted u. J. V. Andreae, Von *Julius Brügel*. u. *Georg Schmid*,

Negyedik kötet, első része: Bildungsbestrebungen in Deutschland während des 30-jährigen Krieges. Von *Julius Brügel*. – Die Reform im Herzogtum Gotha. Veit Ludwig v. Seckendorff, Johann Michael Dilhem, Johann Michael Moschorosch, Johann Balthasar Schupp. Der Pietismus (A. H. Franckej, seine Pädagogik u. seine Schulen. Von J.V. – Johann Albrecht Bengel. Von *Georg Schmid*. – Friedrich Christoph Öttinger, Johann Friedrich Hattisch. Von *Ernst Gunder t.* – John Locke. Von *Georg Schmid* u. *J. Brügel*. – Bildung u. Bildungswesen in Frankreich während des XVII. u. XVIII. Jahrhundert. Von *Ernst v. Sallwürck*.

Negyedik kötet, második része: Das Zeitalter der Aufklärung u. Erziehung und Unterricht in Deutschland. Von *Georg Schmid*. – Der Philanthropinismus: Johann Bernhard Basedow u. das Philanthropinum in Dessau; Christian Heinrich Wolke. Von *Georg Schmid*. – D. Karl Friedrich Bahrdt u. die Philanthropine zu Marschlins u. Hildesheim. Von *August Israel*. – Christian Gotthilf Salzmann in Schnepfenthal. Von *Ernst Gunder t.* Johann Heinrich Campe. Ernst Christian Trapp. Pierre Villaume. Von *Julius Brügel*. Andere Vertreter der Aufklärung: Eberhard v. Rochow. Moses Mendelssohn u. die jüdischen Schulen. Johann Heinrich Pestalozzi. Von *E. Gunder t.* – Friedrich Schleiermacher. Von *J. Eitle*. – Johann Friedrich Herbart. Von *Ernst v. Sallwürck*,

Ötödik kötet, első része: Geschichte des Gelehrtenschulwesens in Deutschland seit der Reformation bis 1890. Von *Hermann Bender* u. *Georg Schmid*.

Ötödik kötet, második része: Geschichte des Realschulwesens in Deutschland. Von *Rudolf Hoffmann*. – Das höhere Bildungswesen in Frankreich von 1789-1899. Das höhere Bildungswesen in Grossbritannien im XIX. Jahrhundert. Das Bildungswesen der Jesuiten seit 1600. Von *Ernst v. Sallwürck*. – Geschichte des höheren Mädchenschulwesens in Deutschland u. Frankreich. Von *J. Wychgram*. – Das Mädchenschulwesen in England. Von *A. Hamann*. Nachtrag zur Geschichte der preussischen Gymnasien u. Realgymnasien (bis 1901). Von *Georg Schmid*.

Ötödik kötet, harmadik része: Geschichte der Volksschule besonders in Deutschland. Von *F. Sander*. – Überblick über das Volksschulwesen des Auslandes. – Das technische Schulwesen. Von *H. Holzmüller*. Anhang: Das kaufmännische Schul-

wesen. – Geschichte des Taubstummenbildungswesens, der Kleinkinderschule u. des Kindergartens, der Blindenbildung. Von *I. Kopp*.

Kisebb tankönyvek közül főlemlítendők, mint önálló dolgozatok: *Karl Schmidt*, Geschichte der Erziehung und des Unterrichts. Köthen, (3. kiad. 1876.); *Hermann Schiller*. Lehrbuch der Geschichte der Pädagogik. Leipzig (1887 1891.); *I. Paroz*, Histoire universelle de la Pédagogie. Paris, 1881.; *Gabriel Gompayrèc*, Histoire de la Pédagogie. Paris 1884. – *G Issaurat*, La Pédagogie, son évolution et son histoire, Paris, 1886. (Positiv philosophiai alapon). – Ch. Letourneau, L'Evolution de l'Education dans les diverses Eaces humaines, Paris, 1898. (Anthropologiai alapon). – *Thomas Davidson*, A History of Education, Westminster, 1901. – *Paul Monroe*, A Textbook in the History of Education, New-York, 1905. – *F. V. N. Painter*, A History of Education, New-York, 1903 és hozzá szemelvények életrajzi vázlatokkal: Great Pedagogical Essays Plato to Spencer by F. V. N. Painter. *Levi Seelt*, History of Education, New-York. Az ókori népek nevelését tárgyalja, kül. tekintettel közművelődésükre: »*S. S. Laurie*, Historical Survey of Pre-Christian Education, London, 1895. Magyar neveléstörténeti művek közül az egyetlen, mely komoly tanulmány alapján készült és használható okulást nyújt: *Fináczy Ernő*, Az ókori nevelés története, Budapest, 1906.

I. A görög nevelés.

1. A görög nevelésről pontos és szabatos adatokat nyújtanak a nevezetesebb régiség-tani művek; köztük első helyen áll: *K. F. Hermann*, Lehrbuch der Gr. Antiquitäten. Vierter Band. Die Griech. Privatalterthümer, 3. Aufl. von Hugo Blümner. Freiburg, 1882. 286-351. 1. §. 33. Von der Wartung u. den Spielen der Kinder. §. 34. Grundsätze der griech. Erziehung. §. 35. Von den Gegenständen des Unterrichts. §. 36. Von den Unterrichts-anstalten §. 36. Von den Leibesübungen. – Az ott 286. lapon³ alatt felsorolt művek közül külön figyelmet érdemelnek: *Lorenz Grasberg er*, Erziehung und Unterricht im klassischen Alterthum. Würzburg, 1864-81. 3 kötet, mint a görög és római nevelésre vonatkozó adatok valóságos tárháza; – *G. Bemhardy*, Grund-

riss der griech. Litteratur. 4. kiad. Halle, 60. laptól §. 16-21. Von der Erziehung der Griechen, mint a görög nevelés szellemes méltatása; *J. P. Mahaffy*, Old Greek education. London, 1881., a gyakorlati nevelés világos rajza és értelmes bírálata; végre *Alexandre Martin*, Les doctrines pédagogiques des Grecs. Páris, 1879., mely különösen a görög nevelési elméleteket tárgyalja. (Ez utóbbiból fordítva: Sokrates és Xenophon paedag. eszméi I. Magyar Tanügy, VIII. 363. 1. *Platon* paedagogiai eszméi, u. o. IX, 93., 210., 313. L). Újabb földolgozásban adja összefoglaló kópét a görög nevelésnek: Die griechischen Privataltertümer von dr. *Ivan v. Müller* (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft IV. Bd. 1 Hälfte, Nördlingen, 1887): Körpern¹ ege 444 a-458 b lap; Kindererziehung 448 d-455 b, Jünglingszeit 455 b-458 b lap. – Az athéni nevelést ismerteti fénykorában: *Paul Girard*, L'éducation athénienne au Ve et au IVe siècle avant J. G., Paris, 1889. Aristoteles elméletek ismertetése körül csoportosítva tárgyalja a görög nevelést egészben: Aristotle and Ancient Educational Ideals, by *Thomas Davidson* (The Great Education I), London, 1892. – Régibb feldolgozások közül megemlíthetők: Geschichte der Erziehung, des Unterrichts u. der Bildung bei den Griechen, Etruskern und Römer, aus den Quellen dargestellt von dr. Joh. Heinrich *Krause*, Halle, 1851; – Darstellung des Erziehungs- u. Unterrichtswesens bis den Griechen und Römer von J. L. *Ussing*, Altona, 1870. – A forrásokat igen tanulságos felvilágosítással állítja egybe fordításban: *Paul Monroe*, Source Book of the History of Education for the Greek and Roman Period. New-York, 1902

2. *Platon* szül. 427. Kr. e., athéni nemes szülőtől. Családjának társadalmi és politikai állása, míg egyrészt gondos nevelésben részesíté a tehetséges ifjút, másrészt eleitől fogva meggyökerezteté fenkölt szellemében az aristokratikus hajlandóságokat. Művészi tehetsége, melyet philosophiai műveiben is csodálunk, ifjúkorában költői kísérleteiben nyilvánult. Huszadik évében ismerkedett meg Sokratessal, a kinek szellemébe nyolcz évi bizalmas közlekedés folytán mélyebben be-

hatolt, mint bárki. Sokrates halála után előbb Megaraban tartózkodott (a sokratikus Euklidesnél); de úgy látszik, nem sokáig, hanem útra kelve Egyiptomba és Cyrenébe is eljutott. Útjából valószínűleg Athénbe tért vissza, hol 8 éven át nem csak irodalmi úton, hanem legalább kisebb körben tanítva is hirdette elveit. Majd 40 éves korában Alsó-Itáliába és Sziciliába ment. Így került az idősb Dionysios udvarába; de ez őt bosszúból kiszolgáltatta a spártai követnek, a ki aztán Aeginában rabszolgának eladta. Egyik barátja által kiváltatván, visszatért Athénbe; s most alapítá iskoláját az Akademos-gymnasiumban és a vele kapcsolatos kertben. A philosophián kívül matematikát is tanított. A dialektikus tanítás mellett, legalább később, összefüggő előadásokat is tartott. A tudományos szövetkezet, az iskola személyes kapcsolata havonkénti közebedben is nyilvánult. A politikai tevékenységtől folyton távol maradt, minthogy az akkori Athént nem találta ahhoz alkalmasnak. Azonban politikai ideáljainak megvalósítását remélve, kétszer is engedett Dio felszólításának, a ki sógora, az idősb Dionysios halála után, ennek utódjához meghívta; de mindkét ízben sikertelenül járt, sőt utóbb a tyrannus gyanakodása újra veszélybe is juttatta, melyből csak barátai mentették meg. Athénbe visszatérve, egészen a philosophiai tanításnak élt, mind haláláig. Meghalt 80 éves korában, 347. Kr. e. – Platon irodalmi munkássága igen kiterjedt volt. Minden műve, melyet maga nyilvánosságra szánt, fennmaradt; de a neve alatt járó gyűjteményben számos oly munka foglaltatik, melyhez kétség fér, hogy valóban Platon műve.

Paedagogiai tekintetből ép későbbi és terjedelmesebb művei fontosak: » *Az Állam*« és » *A Törvények*« című dialógusok. (Az

elsőnek használható fordítása: Platon Állama, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Simon József Sándor*, Budapest, 1904; terjedelmes kivonatát I. Hunfalvy Pál, Tanulmányok, Budapest, 1873. Azonfelül tanulságosak még a következők: *Protagoras* (a politikai erény taníthatóságáról), *Menon* (az erény tanulhatóságáról; a tanulás megemlékezés] és *Gorgias* (a szónoklat hasznáról, vajjon a retorika vagy philosophia az élet igaz feladata.) Ez utóbbiak fordítását I. Platon munkái, ford. *Hunfalvy Pál*. Pest, 1854. *Gorgias* újabb fordításban is olvasható: Platon válogatott művei L, fordította és bevezetéssel ellátta *Péterfy Jenő* (Filozófiai írók Tára, 10. füz.). Platon összes műveiből a nevelés elméletére vonatkozó részeket rendszeresen egybeállítja: *Alexander Kapp*, Platon's Erziehungslehre, als Pädagogik für die Einzelnen und als Staatspädagogik Leipzig, 1883. – A platóni paadagogia méltatását illetőleg I. Martin fennemlített művén kívül főleg: *Ludwig Strümpell*, Die Geschichte der praktischen Philosophie der Griechen von Aristoteles. Leipzig, 1881. II. Abschnitt, 2. Gap.: Piatos Gegensatz gegen seine Zeit in Bezug auf Erziehungs- und Unterrichtswesen (370. 1.) *C. V. Sloy*, De auctoritate in rebus paadagogicis Platonice civitatis principibus tributa. Jena, 1843.; *R. L. Netteis hip*, The Theory of Education in Piatos Republic (ily című gyűjteményes munkában *Hellenica* ed. by *E. Abbot*. London, 1880.) *P. [tannery*, L'éducation platonicienne (Revue philosophique 1880., 1881. évfolyamában). Részletesebb újabb ismertetése Platon elméletének: *The Theory of Education in Platon «Republic»*, by *John E. Adamson*, London, 1903; – a fontosabb helyek fordításával együtt: *The Education of the Young in The Republic of Plato*, translated into English with notes and introduction by *Bernard Bosanquet*, Cambridge, 1901.

3. *Aristoteles* szül. 384. Kr. e. Stagira városában, Thraciában. Atyja a makedoni királyi ház udvari orvososa volt, Tizennyolcz éves korában jutott Athénbe és húsz éven át Platon tanítványai közé tartozott. Mestere halála után Atarneusba ment (Mysiában), mely város fejedelme, Hermias, barátja és tanulótlarsa volt; három év múlva azonban, midőn az ország perzsa ura-

lom alá került, Mitylinébe költözött. Innen, úgy látszik, előbb Athénbe tért vissza, hol Isokratossal vetélkedve retorikai iskolát nyitott; majd 342. a makedoni udvarban találjuk, hova Philippos hívta meg fia, Sándor, (szül. 356.) nevelésére; itt maradt, míg tanítványa ázsiai hadjáratát meg nem kezdte. (A philosophusnak jótékony hatását langeszű növendékére, valamint ennek háladatos tiszteletét mestere iránt méltán dicséri Plutarchos, Nagy Sándor életrajzában 8. fej.) 334. (vagy már 335.) Kr. e. Aristoteles visszatért Athénbe s a Lykeionban (Apollon Lykeios gymnasiumában) iskolát alapított, melyet *peripatetikus* iskolának neveztek, valószínűleg a sétára szolgáló fasor görög neve (peripatos) után, vagy mert a fasorokban fel-alá sétálgatva szokott taníttatni. Előadásai a philosophián kívül a retorikára is kiterjedtek; az összefüggő előadás mellett a párbeszédes formát sem kerülte és az iskola, mint a platóni, egyúttal tudományos egyesület is volt, időszerű barátságos közebéddel összekötve. Mint gazdag ember, a kit ha kellett királya is gyámolított, Aristoteles a kutatás minden segédeszközével élhetett, melyet kora ismert s bizonyára ő az első tudós, ki nagyobb könyvtárral rendelkezett. Mily terjedelemben használta e segédeszközeit, mindenik műve mutatja. Tizenkét évig állt iskolája élén. Nagy Sándor halála után a makedonellenes párt pörbe fogatta állítólagos vallástalansága miatt; ő Chalcisba menekült, Euboea szigetére, de ott már a Kr. e. 322. év nyarán meghalt (kevés hóval Demosthenes előtt).

Aristotelestől *a*) több logikai, *b*) több physikai, *c*) egy rueta-physikai (τα αετα τα φυσικά), *d*) egy-egy ethikai és politikai (utóbbi töredék), *e*) egy retorikai és egy töredékes poétikai mű maradt fenn. Mindnyája nyilván tankönyvszerű munka, melyeket Aristoteles tanítványai számára készített, de egyébként, úgy

látszik, közzé nem tett. – Pedagógiai nézeteit a «Politika» című munkában tárgyalta, a VIII. könyvben, de ép e részlet töredék; azonkívül figyelembe veendő az Ethika és Bhetorika címűek. Mind a három meg van magyar fordításban: Haberern Jonathántól, az Ethika (Budapest, 1873.) és Politika (Budapest, 1869.); Kis Jánostól a Bhetorika (Pest, 1846. Kisf. Társ. Évk. VII. k.) Aristoteles paedagogiai nézeteit műveiből hasonlóképp rendszerbe foglalta: *Alex. Kapp*, Aristoteles Staatspaedagogik als Erziehungslehre für den Staat und die Einzelnen. Hamm, 1837. – Az Ethika és Politika paedagogiai vonatkozású főbb részeit közli kellő felvilágosítással: Aristotle on Education, being extract from the *Ethics* and *Politics*, translated and edited by *John Burnet*. Cambridge, 1903.

II. A római nevelés.

1. A rómaiak nevelése módját pontosan vázolja: *J. Marquardt*, Das Privatleben der Römer, Leipzig, 1879. (Erster theil, 3. Abschnitt: Die Kinder und die Erziehung); újabb egybeállításban ismerteti a római nevelést Moritz Voigt, Bömische Privataltertümer (a Müller Iván-féle Handbuch IV. köt. 2. felében) hármás felosztásban, ó-római kor, hellen befolyás, császári kor szerint, mindig das Individuum, Lebensentwicklung cz. fejezetben, 790-796, 865-873 és 921-925. lapokon. Terjedelmesebben részletezi a göröggel együtt Grasberger fennemlített műve; méltató fejtegetését adja *G. Bernhardt*, Grundriss der röm. Litteratur. 5. Aufl. Halle, 1872. (Drittes Capitel: Erziehung, Unterricht u. Cultur der Römer.) Azonfelül a császárkori oktatást illetőleg figyelemre méltó: *W. Adolf Schmidt*, Geschichte der Denk- u. Glaubensfreiheit im ersten Jahrhundert der Kaiserherrschaft u. des Christenthums. Berlin, 1847. (Cap. XL Die Monarchie im Conflict mit der Erziehung.) A későbbi császárkori közoktatásügy (Vespasianus óta) nincs még kellő részletességgel feltüntetve v. ö. *Boissier*, Bévüe des deux mondes 1884 és La Fin du Paganisme, Paris, 1891. Livre second, chap. I. L'instruction publique dans l'empire romain 171-231. 1. Továbbá: *L. Friedländer*, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine, 6. kiad. Leipzig, 1888-1890. III, r. III. Wirkungen der Jugendunter-

richts, 375-398. 1. és V. Die Philosophie als Erzieherin zur Sittlichkeit 059-734. 1.; a nők neveléséről és életéről ugyan-csak a császári korban, u. o. I. r. 450-577. 1.

A. M. Fabius Quintilianus az egyetlen római író, a ki rendszeresebben és behatóbban tárgyal neveléstani kérdéseket. Művének «Institutionis oratoriae libri duodecim» azon részeit, melyek paedagogiai tekintetből fontosak, jó német fordításban közli bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva *Gustav Lindner*, Marcus Fabius Quintilianus, Rednerische Unterweisungen, Wien, 1881. – Szenczy Imre magyar fordítása: Quintilian utasítása az ékesszólásra. Pest, 1856. rhetorikai célból készült és számos neveléstani részletet mellőz.

? A császári kor görög műveltségű köreiből figyelemre méltó dolgozatok a Plutarchos ethikai művei közé foglalt kisebb értekezések «a nevelésről» (L. Télyf Iván, Családi Lapok, 1854. 2. félév) és «a költészeti olvasmányokról» (L. Télyf Iván, Családi Lapok 1855. 1. félév.) Az elsőt közli teljes fordításban, jó bevezetéssel és jegyzetekkel: Heinr. *Deinhardt*, Plutarch's Abhandlung über die Erziehung der Kinder. Wien, 1879. (Quintilian művével együtt a Gustav Adolf Lindner szerkesztése alatt megjelenő Pädagogische Klassiker VIII. kötete.) Lásd különben *Martin*, Les doctrines pédagogiques des Grecs VI. és VII. fejezetét, a hol azonfelül még Plutarchos egy, harmadik értekezése (Miként kell előadásokat hallgatni?) szintén kellő figyelemben részesül. V. ö. *Octave Gréard*, De la Morale de Plutarque. Paris, 1874.

III. A középkori nevelés.

1. Az irodalmi tanulmányok állásáról az egyházatyák korában értekezik: H. J. *Leblanc*, Sur l'étude et l'enseignement des lettres profanes dans les premiers siècles de l'église. Paris, 1852. A görög egyházatyák álláspontjának jellemzésére szolgál Sz. Basilius (mh. 379.) sokat idézett homiliája: a haszonról, melyet a világi írók olvasásából meríthetni v. ö. G. *Doergens*, der heilige Basilius und die klassischen Studien. Leipzig, 1857. A latin egyházatyák szigorúbb elveit védi s korunkban is alkalmazandóknak tartja: J. *Gaume*, Le ver rongeur des sociétés modernes ou le paganisme dans l'éducation, Bruxelles, 1851. Magyarul: A tár-

sadalom testén rágódó féreg vagy a pogányság a nevelésben, ford. Gyurits Antal, Eger, 1852.

A görög egyházatyák közül philosophiai tekintetből a legkiválóbb *Origenes* (szül. Alexandriában 185., mártírhalt 254. Kr. u. Tyrusban) már tizennyolcz éves korában lett az alexandriai katacheta-iskola feje. Ez iskola a második század közepe táján keletkezett a philosophus-iskolák mintájára, s történeti jelentősége főleg abban áll, hogy a görög tudományt a keresztyénység ügyének tudta szolgájává tenni. (L. erről *H. E. F. Guericke*, *De schola quae Alexandrine floruit catechetica*, 1824.). *Origenes* a kis gyermekek vallásitanítását egyik segédére bizván, tanítványait bevezette a görög műveltség egész körébe, felhasználva azt a szentírás magyarázatára és egy új keresztyén philosophia megalapítására. A későbbi kiválóbb görög egyházatyák paedagogiai elveit és jelentőségét ismerteti: *Karl Weiss*, *Die Erziehungslehre der drei Kappadocier, Ein Beitrag zur Patristischen Pädagogik*, Freiburg im Breisgau, 1903. A három kappadóci: Nagy Basilius (f. 379), barátja Nazianzi Gergely († 390) és öcsöce Nyssai Gergely (t. 394.) – A latin egyházatyák közt történeti jelentőség tekintetében még magasabban áll *Augustinus* (született 354-ben, meghalt 430-ban.) Sajat fejlődését megírta a paedagogiai szempontból is tanulságos, *Confessionum libri XIII.* című művének első tíz könyvében. Philosophiai főműve: *de civitate dei*, isten országának viszonyát tárgyalja a földi államhoz és némikép a világtörténet philosophiája. Használható magyar fordítása: Szent Ágoston Hippói püspöknek az Isten városáról írt XXII. könyve. (Munkálatok, kiadja a pesti növendékpapság magyar egyházirodalmi iskolája 23-25. folyam). 3 köt. Pest, 1859. 60. 61. – Számos művei közül a tanítás és nevelés

szempontjából kiemelendők: *a)* De ordine, (két könyvben). Tulaj donképi tárgya a világ rendje volna, különösen a mennyiben a jó mellett a gonoszt is magában foglalja; de a megoldás nehézsége elejteti vele a főkérdést s helyette a tanulmányok rendjét adja elő, röviden tárgyalva minden tudománynak fogalmát és lényegét. (A tudományok sora: Grammatika, dialektika, rhetorika, zene a metrikát is beleértve, geometria, astronomia; az arithmetika nincs külön főlemlítve), *b)* De magistro. Augustinus fiával értekezik: a szellemi dolgok igaz tanítója az örök bölcsesség (Christus), mely az ember lelkében honol; mások szavai csak arra szolgálnak, hogy magunk bensej éhez intézünk kérdést, de nem nyújthatnak való ismeretet, *c)* De doctrina Christiana (négy könyv), a szentírás tárgyalásmódját adja elő, a hermeneutika és egyházi szónoklat elveit; harmadik könyvében tárgyalja a kérdést, mennyiben lehetnek a világi tudományok a keresztyén theologusnak is hasznára. *d)* De catechizandis rudibus; vezérkönyv az első vallásoktatás számára. Augustinus pädagogiai jelentőségét alaposan méltatja: *F. D. Eggendorfer*, Der heilige Augustinus als Pädagoge und seine Bedeutung für die Geschichte der Bildung. Frei bürg im Breisgau, 1907. Fordításban adja neveléstani szempontból a latin egyházatyák műveiből: *Hieronymus*, Brief an Lata u. an Gaudentius. *Augustinus*, Buch über die Unterweisung der Unwissenden. Übersetzt und erläutert zunächst für Geistliche u. Lehrer von *Conrad Ernesti*. Paderborn, 1889.

A latin egyházatyák irodalmi munkásságának méltatását 1. különben: *Adolf Ebért*, Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters im Abendlande. I. B. Gesch. der christl. Literatur bis zum Zeitalter Karls d. G. Leipzig, 1874.

2. A benediktinus rend történeti jelentőségéről I. O. *Brandes*, der Bened. Orden nach seiner welthistor. Bedeutung (Tübinger Quartalschrift für Theologie 1851.); a püspöki és monostori iskolákról általában *L. Maître*, Des écoles episcopales et monastiques de l'Occident depuis Charlemagne jusqu'à Philippe Auguste (768-1180) Paris, 1868.; Nagy Károly korának iskolaügyéről: T. Bass *Mulling er*, The Schools of Charles the Great and the restoration of education in the ninth century. London, 1877. A kiválóbb monostori iskolák belső életét s tanulmányi rendjét érdekesen mutatja: Jahresbericht über die Erziehgs-Schulanstalt des Benediktinerstiftes Mariae-Einsiedeln (a Schweizban) 1856-57, melyben azt kísérelték meg, hogy Walfried *Strabus* tanuló korát vele mintegy napló alakjában részletesen leírják: (v. ö. Wattenbach, Geschichtsquellen I, 229. 3. jegyzet). Czime: Wie man vor tausend Jahren lehrte und lernte, szerzője *P. Marty*, később elhagyva Svájcot az Egyesült-Államokban nagy egyházi méltóságra jutott. Hasonló munka: *G. R. Zimmermann*, Ratpert, der erste Zürcher Gelehrte, Basel, 1878.; ez St.-Gallent választja, míg Marty művében Reichenau szerepel. – Pasdagógiai jellemzését adja az egész kornak: *A. F. West*, Alcuin and the Rise of the Christian Schools. London, 1893. – A scholastikus kor nevelési elveiről pontos felvilágosítást nyújt: F. Chr. *Schlosser*, Vincent von Beauvais Hand- und Lehrbuch für königliche Prinzen und ihre Lehrer als vollständiger Beleg zu drei Abhandlungen über Gang und Zustand der sittlichen und gelehrten Bildung in Frankreich bis zum 13. Jahrhundert und im Laufe derselben. 2. kötet, Frankfurt, 1819. – E kor közműveltségének tartalmáról és forrásairól tanulságosan értekezik: R. v. *Lilienkron*, Über den Inhalt der allgemeinen Bildung in der Zeit der Scholastik (Akad. Festrede). München, 1876. V. ö. *J. B. Bourgeat*, Études sur Vincent de Beauvais, Théologien, Philosophe, Encyclopédiste, ou Specimen des études theologiques, philosophiques et scientifiques au moyen âge XII siècle. Paris, 1856. – A középkori paedagogia általánosabb ismertetését czélozza a következő vállalat *H. Schütze*, Auslese aus den Werken berühmter Lehrer u. Pädagogen des Mittelalters (Alcuin, Rabanus Maurus, Joh. Gerson u. a.); megjelent eddig két füzet: 1. Joh. *Gerson* (1363-1429.), Traktat von der christlichen Kindererziehung, Güters-

loh, 1879. 2. *Rabanus Maurus* (756-856), die sieben freien Künste, u. o. 1879. – A «Sammlung der bedeutendsten pädagogischen Schriften», mely főkép kath. szemponból méltatja a felvett írókat, 4. és 5. kötetében találhatók: Alkuins paedagogische Schriften, übersetzt, bearbeitet u. mit einer Einleitung versehen von J. Freundgen, Paderborn, 1889. – Des Hrabanus Maurus paedagogische Schriften, ugyanattól, Paderborn, 1890. – A «Bibliothek der kath. Pädagogik» harmadik kötete: Ausgewählte Schriften von Cokimban, Alkuin, Dodona, Jonas, Hrabanus Maurus, Notker Balbutus, Hugo von Sankt Viktor u. Peraldus. Einleitung u. Übersetzung v. P. Gabriel Meier: Freiburg im Breisgan, 1890. – Jó fordításban adja a középkori psedagogia fő művét: *Aug. Millauer*, Vinzenz von Beauvais über die Erziehung, Donauwörth.

3. A középkori philosophia fejlődését és jelentőségét vázolja alapos körültekintéssel *Fr. Ptcavet*, *Esquisse d'une Histoire générale et comparée des Philosophies Médiévales*, Paris, 1895, – s egyúttal a nevelés és oktatásügy hatását is behatóan móltatja, 1. kül. Chap. IV. *Les Ecoles et les rapports de la philosophie et de la théologie au moyen âge.* – Az egyetemek keletkezését és működését tárgyaló művek közül említhetők: *H. Rushdall*, *Universities of Europe in the Middle Age*, Oxford, 1895. – *H. Denifle*, *Die Universitäten des Mittelalters*, Berlin, 1885. – *Denifle* et *Châtelain*, *Chartularium Universitatis Parisiensis*, Paris, 1889-1894. 4 köt. *G. Kaufmann*, *Die Geschichte der deutschen Universitäten*. I. Bd. *Vorgeschichte*, Stuttgart, 1888. – Áttekinthető összefoglalást ad: *S. S. Laurie*, *Lectures on the Eise and Early Constitution of Universities*. London, 1886. – Paedagogiai méltatással együtt tárgyalja: *G. Compayré*, *Abélard and the Origin and Early History of Universities*. London, 1893.

4. Városi iskolaügy tulajdonkép csak a középkor vége felé keletkezik. Ez átmeneti kort tárgyalja, főleg Németországot tekintve: *H. J. Kaemmel*, *Geschichte des deutschen Schulwesens im Übergange von Mittelalter für Neuzeit*. Leipzig, 1882. Első fejezete fejtegeti a tulajdonkópi egyházi iskolák visszamaradását a városi iskolák s egyetemek mögött; 207-231. oldalon a «Közös élet testvéreinek», a «Hieronymiták» paedagogiai törekvéseit, melyek a németalföldi polgári élet fölvirágzásával állanak kap-

csolatban. Az utóbbiakról 1. különben G. Bonét-Maury, *De opera scholastica Fratrum vitse communis in Nederlandia*. Paris, 1889.

IV. A Renaissance és a Reformatio nevelésügye.

A humanistikus tanulmányok feléledésének legalaposabb története: Georg Voigt, *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*. 2. kiad. Két kötet. Berlin, 1880-81. – Áttekinthető, jellemzetes képet nyújt ugyancsak e korról: J. E. Sandys, *Harvard Lectures on the Revival of Learning*. Cambridge, 1905. – A renaissance alkotta új műveltség és világfelfogás szellemes fejtegetése: Jacob Burckhardt, *Die Cultur der Renaissance in Italien*. 3. Aufl. besorgt von Ludwig Geiger. 2 kötet. Leipzig, 1877-78. (Magyar fordítása van Bánóczy Józseftől, Bp.). Hozzájuk csatlakozik John Addington Symonds jeles műve: *Renaissance Olaszországban*. Fordította Pulszky Károly, három kötet. Budapest, 1881-82.; a második kötet tárgya: a tudományok feléledése. *Nisard Dezső*, *Tanulmányok a renaissance és a reformatio korából*, fordította Vajda János, Budapest, 1875. *Erasmus*, *Morus Tamás* és *Melanchthon* jellemzését adja. – Pedagógiai szempontból, egyoldalúsága mellett is, még mindig tanulságos: Karl v. Baumer, *Geschichte der Pädagogik vom Wiederaufblühen klassischer Studien bis auf unsere Zeit*, 3. kiad. Stuttgart, 1857. négy kötet, de csak az első két kötet tartozik ide; főképp biográfiai alakban tárgyalja a nevelésoktatás elméletének történetét, az első kötetben Bacon, a másodikban Pestalozzi haláláig. Alaposan tárgyalja s főleg hazánk oktatásügyének szempontjából tanulságosan e kort, *Molnár Aladár*, *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*. I. kötet, Budapest, 1881. II. fej.: A humanista oktatás keletkezése, alapvetői s azok befolyása a magyar közoktatásra. Különösen szól *Erasmus*, *Melanchton*, *Sturm* és *Trotzendorf* működéséről. Újabb feldolgozása e kor nevelési elméletének: *W. Harrison Woodward*; *Studies in Education during the Age of the Renaissance*, Cambridge, 1906., külön tanulmányt szentelve *Vittorino*, *Guarino*, *Leo Battista Alberti* (la Cura della Famiglia), *Palmieri* (della Vita Civile), *Rudolph Agricola* (de formando studio), *Erasmus*, *Budé* (l'Institution du Prince), Ma-

thurin Cordier, Sadoletto (de liberis recte instituendis), *Vives* (de tradendis disciplinis), *Huarte* (Examen de Ingeniös para las Ciencias, 1575), *Melanchthon, B. Castiglione* működésének és iratainak; azonfelül bővebben ismerteti az angol e korbéli törekvéseket. Ugyané szerző két műve: *Vittorino da Féltre and other Humanist Educators*, Camb. 1905 és *Desiderius Erasmus the aim and method of Education* Camb. 1904 – a nevezetesebb paed, iratok fordítását is adja. Kivonatokat nyújt továbbá e kor nevezetesebb pedagógusainak műveiből Paul *Souquet*, *Les écrivains pédagogiques du XVI-e siècle; extraits des oeuvres de Erasme, Sadolet, Rabelais, Luther, Vives, Ramus, Montaigne, Charron*, Paris, 1882. Teljes műveket közöl részint eredetiben, részint fordításban a következő gyűjteményes vállalat: *Sammlung selten gewordener pädagogischer Schriften des 16. und 17. Jahrhunderts*, herausgeg. von Aug. *Israel* Zschopau, 1879. óta. (Eddig kilencz füzet: *Erasmus, Luther, Zwingli, Aretinus* stb kisebb iratai.)

2. Az olasz renaissance legkiválóbb gyakorlati paedagogusa *Vittorino* (Eambaldoni) *da Féltre* (1378-1446., 1. Voigt, I, 537-548.) Legkiválóbb életrajza, *Rosmini*, *Idea del' ottimo precettore nella vita e disciplina di Vittorino da Féltre e de' suoi discepoli*, Bassano, 1801., belőle kivonatot ad: *Bild eines vorzüglichen Jugendlehrers, entnommen aus dem Leben und Wirken Victorins von Féltre. Nach dem Ital. des Carlo Bosmini* (von J. M.), Glogau, 1838. – Hasonlókép nagyhatású volt *Guarino* (Veronese) (1370-1460.) nevelői s tanítói működése; hatvan éves korában, miután Florenz, Velence, Padua tanszékein jeles tanítványokat talált ugyan, de közelismeréssel nem találkozott, Ferrarában, az Esték udvarában, lett a fejedelem fiának nevelője s egyúttal az egyetemen a «poesis» tanára. (Voigt, I, 551-560.) Tanítványai nemcsak Olaszországból kerültek ki, hanem messze földről sereglettek köréje az ifjak, sőt megállapodott férfi korban állók is; közöttük jeles

helyet foglalt el Csezmicze János (Janus Pannonius), a magyar humanizmus legkiválóbb képviselője. (1434-1372., 1. Voigt II, 321-327.) Mesterét dicsőíti ez utóbbinak költői műve: *Silva panegirica ad Guarinum Veronensem preceptorem suum.*

3. E kor nevesebb psedagogiai írói: Pier Paolo *Vergerio*, az idősebb; szül. Capodistriában. «Paduában a Carrarák kancellárja és udvari történetírója volt; ezek bukása után Zabarella bibornok kíséretében a constanzi zsinatra ment, hol magára vonta Zsigmond király figyelmét. Ez udvarába vette és Magyarországra hozta, hol haláláig tartózkodott», (Fraknoi Vitéz János élete, 1879. 149. l.); műve: *De ingenuis moribus et liberalibus studiis ad Ubertinum Carrariensem* nem rendszeres munka és ambár egész a 17. századig számos kiadást ért, sőt iskolai olvasmányul is szolgált, magára a neveléstudomány fejlődésére alig volt hatással.

Maffeo *Vegio* szül. Lodiban 1406-ban; ifjúságában termékeny latin költő, többek közt Virgilius Aeneisének folytatásaképp éneket szerzett a hős végső tetteiről s haláláról; – később a pápai kancelláriában nyert kiváló állást; mh. 1458-ban. Műve: *De educatione liberorum et eorum claris moribus*, (első kiad. 1491. aztán a 17. századig több) a humanisztikus iratok közt az egyetlen nagyszabású, teljességre és rendszerességre törekvő munkát, melyhez az ókori írók, főleg Plutarchos és Quintilianus, valamint a szentírás és az egyházatyák egyaránt szolgáltatták az anyagot.

Vergerio és Vegio ezen paedagogiai műveinek tanulságos kivonatát és méltatását adja, a poseni gymnasium 1857-58-ik évi értesítőjében *Schweninski*, P. P. Vergerius und M. Vegius. (Bibi. d. kath. Paed. II) Jó német fordítása: *F. J. Köhler*, Paedagogik des Mapheus Vegius, Vorsteher der Dataria unter

em Pontificate Pius II, mit vergleichenden Noten, Schwab. mund, 1856. Újabb: Mapheus Vegius' Erziehungslehre, Einleitung, Übersetzung u. Erläuterungen von K. A. Kopp; ugyanegy kötetben (Bibi. des kath. Paedagogie II), még Aeneas Sylvius, traktat über die Erziehung der Kinder, gerichtet an Ladislaus, König von Ungarn u. Böhmen Einl., Übers., u. Erl. von J. Galcker, Freiburg, 1889.

Számos humanisztikus irat különösen a fejedelmi nevelésre vonatkozik. Köztük bennünket is közelebb érdekelhet: *Enea Piccolomini* (1405-1464. 1. Pór Antal, Aeneas Sylvius II. Pius pápa. 1880.) értekezése: Tractatus de liberorum educatione, melyet az akkor 10 éves V. László királyunk számára írt (Pór, u. o. 1135. 1.)

A későbbi olasz humanisták közül felemlítendő: Jacopo *Sadoletto* (szül. Modenában 1477-ben, pápai secretarius és tanácsos, bibornok 1536-ban, mh. 1547-ben). Kitűnő latin író volt és Erasmus barátja; műve: *De liberis recte instituendis liber* (Velence, 1533.) mindenre kiterjed, a mi a gyermek erkölcsi és irodalmi nevelését illeti.

Baldassare *Castiglione* (sz. 1468-ban, mgb. 1529.) művének: *Il Gortigiano* (az udvari ember) (1528.) tárgya egy beszélgetés, melyet az urbinói herceg palotájában előkelő nők és férfiak a tökéletes udvari ember tulajdonságairól és magaviseletéről folytatnak; benne hű rajzát találjuk a XV. századbeli legmagasabb társadalmi körök szokásainak és nézeteinek.

Morus Tamást (1480-1535.) s Utópiáját illetőleg 1. Nisard, *Tanulmányok*, Budapest, 1875. 154-304. 1. A munka teljes címe: *De optimo reipublice statu, deque nova insula Utopia* (1516.) (Német fordítása *Utopia* von Thomas Morus, deutsch v. H. Kothe. Leipzig, Keclam).

4. A klasszikus tanulmányok fejlődésének története, a mint Olaszországból kiindulva, az európai nemzetek műveltségét átalakítja, nincs még teljes összefüggésében

feltüntetve. Vogt idézett munkája csupán a XV. századot tárgyalja (a magyarországi mozgalmakat l. II. 318-330. 1.) L. különben irodalmi szempontból: Marc-Monnier, *La Eenaissance de Dante à Luther*. Paris, 1884. A XVI. században a vallásos mozgalom, a művelt körök érdeklődését ugyan másfelé terelte, azonban a filológiai tanulmányok helyzetén a nevelés körében, lényegében nem igen változtatott. A nyugateurópai humanisták közt ez irányban legnagyobb befolyása volt Desiderius *Erasmus* munkásságának, a ki különben az olasz humanisták szellemében tartózkodott szembezállani az egyházzal, bár megtudta őrizni irányában szellemi szabadságát. Szül. Rotterdamban, 1466-ban; mh. Bázelen 1536-ban, (életét s jellemzését l. Nisard, *Tanulmányok*, 1-153. 1.) *Paedagogiai főértekezései: De pueris statim ac liberaliter istituendis* (1529.), (német fordításban: August *Israel* id. gyűjteményének 2. füzeté, Zschopau, 1879.), mely a nevelés egész Körére kiterjed és *De ratione studii* (1518.), mely különösen az értelmi, azaz, a kor szellemében, irodalmi tanításnak módját fejtegeti. Az iskolai oktatásra és életre azonban még nagyobb befolyással voltak: 1. *Colloquia puerilia* (1518.), eredetileg a latin beszédhez való útmutatás, mely a tankönyvirodalomnak egész új példáját nyújtja, (l. rólu L. *Massebieau*, les *Colloques scolaires et leurs auteurs* Paris, 1878., v. ö. Magyar *Tanügy*, 1879. VIII. évf. 16-23.1. es 138-146. 1.) 2. *De civilitate morum puerilium* (1530.), kis értekezés a gyermeki tisztességes magaviseletről, mely hasonlóképen iskolai könyv lett és számos utánpótló talált (l. *La Civilité puérile et honnête par Erasme, traduction nouvelle et notice de A. Bonneau*, Paris, 1877.); – figyelemre méltó még iratai közül: *Christiani matrimonii institutio* (1526.), melynek

végző szakasza a családi nevelésről s különösen a leánynevelésről is szól; továbbá a nyelv- és irodalomtanítás szempontjából: de ratione conseribendi epistolas (1520); de duplici rerum ac verborum copia; de recta latini graecique sermonis pronuntiatione (1528.) és a dialógus Ciceronianus seu de optime dicendi genere (1528.) V. ö. A. *Benoid*, Quid de puerorum institutione senserit Erasmus. Paris, 1876.

Erasmus tudós köréből pedagógiai tekintetből kiemelendő Johannes Ludovicus Vives, (szül. Spanyolországban Valenciában 1492., de élete legnagyobb részét már 1512. óta Németalföldön, főképp Brügge városában tölte, mh. 1540.) Széleskörű irodalmi munkássága, különösen erkölcsi, társadalmi, politikai kérdések körül forog, de ő egyike az elsőeknek, ki a scholasticismus ellenében a természet gyakorlati átkutatására utal, mint ismereteink egyedüli alapjára s e nézettel kapcsolatban az iskolai tanításnak is reálisabb czélokot tűz ki. Főműve ez irányban: De disciplinis (1531.); két részből áll: az első «de caussis corruptarum artium» hét könyvben az egyes tanulmányok hanyatlásának okát kutatja, nagyobbára a szabad művészetek sorrendjében haladva, de kiterjeszkedve azonfelül a természettudományokra, erkölctanra és polgári jogra is; – a második rész: «de tradendis disciplinis» öt könyvben, az első bírálati részt kiegészítve, a tanulmányok helyesebb módját vázolja. (Általános didaktikai kérdéseket tárgyal a második, tüzetesen a nyelvtanítással foglalkozik a harmadik könyv). Az egésznek érdekes kivonatát l. a Schmid-féle Eneyklopedie IX. kötetének, Vivesről szóló terjedelmes és tanulságos cikkében, írta A. Lange. A pedagógiailag fontosabb második résznek teljűs német fordítását adja bevezető életrajzzal és magyarázó jegyzetekkel: Joh.

Ludwig Vives, Ausgewählte pädagogische Schriften, übers. von dr. Eudolf Heine, Leipzig (Paed. Bibliothek, XVI. köt.), melyben azonfelül megtalálható a nőnevelést illető, «de institutione feminae Christinse» című munkájának fordítása. Használható még: dr. Kayser, Joh. L. Vives pädagogische Schriften (Bibl. Kath. Päd. VIII. köt.), Freiburg in Breisgau. Az oktatás, különösen a nyelvtanítás érdekében írta még Vives a következő műveit: «de ratione dicendi» (1533.); «de conscribendis epistolis» (1536.) és «exercitatio linguae latinae» (1539.), melyek közül az utolsó több századon át az Erasmus párbeszédés művénél is elterjedtebb s kedveltebb tankönyv volt. V. ö. Car. Arnaud, Quid de pueris instituendis senserit L. Vives. Paris. 1887.

5. A német reformatiónak hatása az iskolaügy fejlődésében leginkább abban mutatkozott, hogy az egyes országokban az egyházi szervezéssel kapcsolatban az oktatásügy is határozott szervezetet nyert. Az iskola ekként, bár összeköttetésben maradt az egyházzal, evvel együtt az állami fenntartás körébe vonatott. Nagy befolyása volt erre főleg Luther Márton (1483-1546.) sürgető szavainak: An die Bathsherren aller Städte deutschen Landes, dass sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen (1524. Új kiadása az *Israel-iéle* gyűjteményben az 1. szám; ugyancsak itt az 5. szám: Eine Predigt Martin Luthers, dass man Kinder zur Schulen halten solle. 1530., valamint Von Schulen. Letzter Abschnitt aus dem Unterricht der Visitatoren... ist durch D. Martin Luther corrigiert 1538.; s a 9. szám: Ein Schrift Philippi Melancthonis an eine erbare Stadt von Anrichtung der Latinischen Schuel 1533.) Főleg a Luther és Melancthon példáján indulva, keletkeztek ez időtájt az iskolai nagy rendszabályok, me-

lyek fővónásaikban egész a múlt századig érvényben maradtak s még mai nap is éreztetik hatásukat. E rendszabályok teljes gyűjteményét adja *R. Vormbaum, Sammlung der evang. Schulordnungen des 16-18. Jahrhunderts*, (3 köt.), Gütersloh, 1860. V. ö. *A. Haupt, Luther u. Rabelais in ihren pädagogischen Beziehungen*, Langensalza 1890.

Philippus *Melanchthon* (1497-1560.) jellemzését 1. Nisard idézett tanulmányaiban. Műveinek teljes gyűjteménye a *Corpus Eeformatorum* 29 kötetét (1834-1860. Halle, Schwetschke) alkotja. A XI. kötetben vannak paedagogiai érdekű beszédei; köztük legelői 1815. a wittenbergi egyetemen tartott beköszöntője «de corrigendis adolescentise studiis»; továbbá: «encomium eloquentiae», «de studiis adolescentum», «de ordine discendi», «de studio linguarum» stb. Nemzetének nagy nevelője azonban főleg a tanulmányok minden ágára kiterjedő tankönyvei által lett. Görög grammatikája (a C. E. XX. kötete) 1622-ig 44 kiadásban, jelent meg; latin nyelvtana sokféle átdolgozásban, 1757-ig nem kevesebb, mint 84 kiadásban, egyes külön lenyomatokat nem számítva; – retorikája (C. E. XIII.) 1584-ig 22 kiadásban; dialektikája, melynek első feldolgozása 1520-ban jelent meg, már hat év alatt tíz kiadást ért, hasonlóképen tizet a második átdolgozása 1527-től 1544-ig; utolsó átdolgozásából (C. E. XIII. 1547.) egy hó alatt 3000 példány kelt el. Irt még azonfelül physikát (1540.), psychológiát (de anima 1540.) és ethikát (1550.) s míg nyelvtanításra szánt művei uralkodtak a középiskolákban, úgy ezek hosszú időre irányt szabtak a philosophiai tanításnak az egyetemeken. V. ö. *K. Hartfelder, Philipp Melanchthon als Preceptor Germanise*. Berlin, 1887.

Szintén mint termékeny és ügyes tankönyvíró hatott leginkább Melanehton egyik nevesebb tanítványa (Neander) szül. 1525., tizenhét éves korában jutott Wittenbergába Melanchthonhoz; 1547-ben Nordhausenben tanárkodik, majd három évvel később Ilfeldben, hol 1550-ben rektor lett, és mh. 1595-ben. – Neander a latin, görög és héber nyelv tanítására szánt műveken kívül írt kézikönyveket a dialektika, retorika, ethika, chronologia, geographia és physika számára; 1582-ben egybegyűjté psedagogiai nézeteit, melyeket harmincz év óta alkalmazott tanításában, ily cím alatt: *Bedenken an einen guten Herrn und Freund* (hihetőleg Erasmus Schmied, nordhauseni polgármester) *wie ein Knabe zu leiten und zu unterweisen, daso er ohne gross jagen, treiben und eilen, mit Lust und Liebe vom sechsten Jahr seines Lebens an bis auf den 18. wohl und fertig lernen möge* *pielatem, linguam Latinam, Graecam, Hebraeam, artes und endlich universam philosophiam* (lenyomva Vormbaum gyűjteményében I. köt.).

A protestáns iskolaügy leghíresebb methodikusa: *Johannes Sturm*, szül. 1507., tanulmányait a lüttichi hieronymianusoknál, majd a löweni egyetemen végezte; 1530-ban a klasszikus nyelvek tanára Parisban, 1537-ben az újonnan alapított strassnurgi gymnázium retora, mely intézet 1567-ben II. Miksa császártól akadémiai jogokat nyer; theologiai viták miatt 1583-ban elveszti állását, mh. Strassburgban 1589-ben. Főbb psedagogiai művei: 1. beköszöntő beszéde «de literarum ludis recte aperiendis 1539. 2. utasításai az egyes osztálytanítók és tanárok számára «epistolse classicse» 1565. és «epistolae academicae» 1569. 3. A lauingeni iskola szervezte (mely iskolát a zweibrückeni herczeg

megkeresésére személyesen rendezett be) «Scholse Lauin-ganae» 1565. (Mind a három rendbeli irat meg van Vormbaum gyűjteménye I-ső kötetében). – Irt azonfelül különösen dialektikai és retorikai tankönyveket s számos görög és latin író (köztük egy teljes Cicerót kilencz kötetben 1557.) adott ki. Pedagógiai iratainak első gyűjteményét 1586-ban adta ki a thorni tanártestület: Institutionis literatse s. de discendi et docendi ratione. Tomus primus Stur mi anus; egy második 1730-ban jelent meg: Joh. Sturmii de institutione scholastica opuscula omnia. Legterjedelmesebb életrajza: Charles *Schmidt*, la vie et les travaux de Jean Sturm, Strassburg, 1855. – Nem csupán Sturm, hanem egyúttal kora pedagógiai nézeteinek méltatása és bírálata: Ernst *Laax*, Die Psedagogik des Johannes Sturm, historisch u. kritisch beleuchtet. Berlin, 1872. A 16. századbéli reformatio jelentőségéről 1. *Beard*, Eeformation of the Sixteenth Century in its Eelation to Modern Thought and Knowledge (Hibbert Lectures) 1888.

V. A jezsuiták iskolaügye.

1. A Jézus-társaság (Societas Jesu, Compania de Jesus) pedagógiai tevékenységének, mely Európa kath. államaiban egy tervszerű, egyöntetű iskolaügyi szervez-etet honosított meg, még nincs megírva összefüggő története; kevés is a pártatlan, sem polemikus, sem apologetikus célzattal készült tanulmány. Hasznos útbaigazítást nyújtanak: Ign. *Cornova* (volt jezsuita), Die Jesuiten als Gymnasiallehrer in freundsch. Briefen, Prag, 1804. - Eberhard *Zirngiebl*, Studien üb. das Institut der Gesellschaft Jesu, mit besonderer Berücksichtigung der paedag. Wirksamkeit des Ordens in Deutschland. Leipzig, 1870. – Joh. *Kelle*, Die Jesuiten-Gymnasien in Österreich, (2. kiad.) München, 1876. – P. *Daniel*, Les Jésuites instituteurs de la jeunesse française.

Paris, 1880. – *Molnár* Aladár id. m. III. fejezetében tárgyalja a Jt. tanrendszerét általában és tanintézeteit hazánkban 128-242. old.) Újabb, elméletileg is érdemes tájékoztatást nyújt: *Th. Hughes* (S. J.) *Loyola and the Educational System of the Jesuits*, London, 1892.

2. A társaság alapítója (Don Inigo Lopez) Ignatius de *Loyola*, spanyol eredetű, szül. 1491. mh. 1556., canonisatiója 1622-ben történt. – A társaságot elismerő pápai bulla 1540. szept. 27. kelt; első prsepositus maga Ignatius lett (1541.), ő készítette, legalább vázlatban, a társaság *constitutióit* is, melyeket azonban csak halála után, utóda, *Jacobus Lainez* (1556-65.) proklamáltjt az első generalis congregation, 1558. A constitutiók negyedike szól a társaságbeliek oktatásáról (de iis, qui in Societate retinentur, instruendis in literis et aliis, quae ad proximos iuvandos conferunt.) Maga *Loyola* szervezte még a társaság római anyaiskoláját (*Collegium Romanum*), valamint a német ifjak nevelésére szánt társházat Rómában, *Collegium Germanicum*. Az utóbbinak mintegy második alapítója *XIII. Gergely* pápa; ez alapította 1579. a magyar házat is (*Collegium Hungaricum*), mely azonban már 1584-ben a némettel egyesítettett. (P. Jul. *Cordara*, *Collegii Germanici et Hungarici historia*, *Accessit catalogue virorum illustrium, qui ex hoc collegio prodierunt*. Romse 1770. Az intézetből kikerült híres férfiak érdekes jegyzékét közli belőle *Augustin Theiner*, *Geschichte der geistlichen Bildungsanstalten Mainz*, 1835.) – A társaság iskolaügye korán s meglepő gyorsan fejlődött; csakhamar szükségesnek látszott az egésznek egy-egy szervezetét határozott szabályzat által biztosítani. Ezt a J.-társaság ötödik generálisa *Claudius Aquaviva* (1581-1615.) eszközölte; 1594-ben szentesítette az V.

generalis congregatio a hosszas tanakodás alapján készült tervezetet s 1599-ben került ki először a Coll. Rom. sajtójából a «Ratio et institutio studiorum Soc. Jesu.» Egy újabb kiadása, némely a philos. és theolog. tanulmányokra vonatkozó módosításokkal, 1616. Bómában. A J.-társaság szabályzatainak gyűjteményes kiadásai: «Corpus Institutionum S. J. Antverpise, 1702.» két kötetben, – s «Institutum S. J. Prague, 1705.», szintén két kötet, – legújabban «Institutum S. J., Avignon, 1827-38.», hét kötet. Psedagogiai tekintetből készült legújabb kiadása, mely a jezsuita iskolaügynek alakulását vázolja, különösen a mint német provinciában fejlődött, hova a magyarországi is tartozott; Eatio Studiorum et Institutiones Societatis Jesu per Germaniam olim vigentes collecta concinnate dilucidate a G. M. Pachtler (S. J.) Tomus I. ab anno 1541 ad annum 1589.° T. II. Eatio Studiorum 1586., 1599., 1832. Vol. III., Ordinationes Generalium et ordo Studiorum generalium ab anno 1600 ad annum 1772. Berlin, 1887-90. Alkalmas fordításai az alapvető szabálykönyvnek: H. Ferié, Programme et Eèglement des Etudes de la Société de Jésus – comprenant les modifications faites en 1832. et 1858. Paris, 1892; és B. Duhr, Die Stuienordnung der Gesellschaft Jesu (Bibl. Kath. Päd. IX. köt). Freiburg im Breisgau.

3. A «Eatio Studiorum» tulajdonkép szabálykönyv, általános elvek kimondását láthatólag kerülve. Huszonnyolcz fejezetben kapnak egymásután utasítást, a felsőbb hatóságoktól lefelé haladva: a tartományfő (provinciális), az igazgató (rector), a tanulmányok vezetője (prsefectus studiorum), a felsőbb tanulmányok tanárai együttesen, majd külön a szentírás, a héber nyelv, a scholastikus theologia, a casuistica, philosophia, erkölcs-

tan, matematika oktatói; – az alsóbb tanulmányok vezetője (praef. studiorum inferiorum) és ugyancsak az alsóbb osztályok (classium inferiorum) tanítói, még pedig külön-külön a rhetorika, a humanitás, a felső, közép és alsó grammatika mesterei; majd a társaság növendékei (scholastici), a két évi theol. tanulmányt ismétlők (qui biennio theologiam repetunt), a pedellus (adiutor magistri seu Bidellus), a bejáró, nem társaságbeli tanulók (scholastici externi), végre az úgynevezett akadémiák (gyakorlásra s önképzésre szánt tanuló-körök). – Kevés elvi fejtegetést tartalmaz a csekély számú pädagogiai irat is, melyekkel kiválóbb társaságbeliek a ratio szabályainak alkalmazását elősegíteni törekedtek. Ilyenek voltak: Franciscus *Sacchini*, (olasz eredetű, 1570-1625.) a társaság egyik jelesebb történet-írója, nevelésügyi iratai: *De ratione libros cum profectu legendi*, Ingolstadt 1614., azután is több ízben kiadva, fordításokban is; *Modus utiliter studendi*, Würzburg, 1614.; *Protrepticum ad magistros scholarum inferiorum Soc. Jesu*; *Parœnesis ad eosdem*, Eoma, 1625., két kötet, hasonlóképp több kiadást ért. – Josephus *Jouency* (francia, 1643-1719.); fő didaktikai műve: *Magistris scholarum inferiorum Soc. Jesu de ratione discendi et docendi ex decreto congregationis XIV.*, Florencz, 1703., s egyebütt több ízben. Mint jeles humanista, számos latin költőt adott ki (Persius, Juvenalis, Terentius, Horatius, Martialis, Ovidius) hasznos jegyzetekkel, de egyszersmind «ad omni obscœnitate expurgate»; Ovidius *Metamorphosiseinek* függeléke volt az «Appendix dediis et heroibus poeticeis», mely legújabb ideig a francia középiskolák alsóbb osztályaiban használatos olvasókönyv volt. Írt azonfelül tankönyvet: *Institutines poeticæ ad usum collegiorum Soc. Jesu*, Ve-

lencze, 1718. Újabb fordításban megjelentek: *H. Ferte*, *De la Manière d'Apprendre et d'Enseigner* (de Eatione Discendi et Docendi) conformément au décret de la XIVe. congrégation générale par Le E. P. Joseph Jouveney, Paris, 1892. es *L'Elève de Bhetorique* (Candidatus Ehetoricae) au collége Louis le Grand de la Société de Jésus au XVIIIc siècle par Le E. P. Joseph Jouveney, Paris, 1892. Főleg irodalmi szempontból figyelemre méltó még Dominique *Bouhours* (1628-1702.): *Manière de bien penser dans les ouvrages d'esprit*, Paris, 1687. Igen elterjedt tankönyvek szerzői: Emanuel *Alvarez* (portugál eredetű 1526-1583.), kinek grammatikája: *De institutione grammatica libri tres*, Lissabon 1572., számos kiadásban, átdolgozásban és kivonatban forgott közkézen; – Paulus *Aler* (német, 1656-1727.) a «*Gradue ad Parnassum*» szerzője (Köln, 1702. és számos kiadásban s átdolgozásban); – Franciscus *Pomey* (francia, 1619-1673.), a «*Pomarium floridiorum latinitatis*» kiadója (Avignon, 1661.), mely a *Stephanus Thesaurus*ának jó kivonata; írt rhetorikai tankönyvet is: *Candidatus rhetorie* Lyon, 1650., melynek később Jouveney adta újabb átdolgozását Párizs, 1711.; – Franciscus *Wagner* tőle egy methodikai utasítás terjedt el: *Instructio privata s. typus cursus annui pro sex humanioribus classibus in usum magistrorum S. J.*, TyinavisB (Nagy-Szombat), 1730. és egy igen használt szókönyv: *Universse Phrasseologise Latinée Corpus demum apud nos lingua Hungarica et Slavica locupletatum – Editio Tyrnaviensis prima – 1750.*

VI. A Port-Royal iskolái.

1. A jezsuita iskolaügy Franciaországban érte el legkiválóbb fejlődését, de itt találkozott kétségkívül a leghatározottabb ellenkezéssel is. A társaság és bevalótt ellenfelei, a jausenisiák közt, mintegy középen állanak az oratórium congregatiójának tagjai, kiknek működése megérdemli e helyt is a megemlékezést. A congregatio 1614-ben alakult; alapítója Pierre *Bérulle*, kardinalis és miniszter, (1575-1629.) működését eleinte csupán a papi nevelés reformjának szánta, de csakhamar számos középiskolát szervezett, melyek különösen az anyanyelvi tanítás, a történeti és természettudományok ápolása által lettek híressé. A jezsuiták féltékenysége megtámadta az oratoire működését is, de ezen támadás nem sikerült annyira, mint a Port-Koyal ellenében. A congregatio iskolaügyének egységesebb rendezését második generálisának köszöni; Charles de *Condren* (1588-1641.) szerkesztette 1634-ben intézeteik tanítása tervét, mely később Jean *Morin* (1591-1659.) által kiegészítve, 1645. jelent meg e címen: *Eatio studiorum a magistris et professoribus congregationis Domini Jesu observanda.* – Jelesebb psedagogiai írói a congregatióknak: 1. Louis de *Thomassin* (1619-1695.): *Méthodes d'étudier et d'enseigner les lettres humaines par rapports aux lettres divines* (3 rész, költőkről), Paris 1681-22. *Méthodes d'étudier et d'enseigner la philosophie* 1685. *Méthode d'enseigner la grammaire ou les langues par rapports à l'écriture sainte, en les réduisant toutes à l'hébreu*, 1690. (tulajdonképp görög és latin szótár, visszavezetve a héberre). *Méthode d'étudier et d'enseigner les historiens profanes par rap-*

nard *Lamy* (1640-1715.): L'art de parler avec un discours dans lequel on donne rme idée de l'art de persuader 1675. (nyolcz kiadást ért s több idegen nyelvre lefordították); – Nonvelles Reflexions sur Tart poétique 1678.; – Traité de la Grandeur en général, qui comprend l'Arithmétique, l'Algèbre et l'Analyse, 1680.) – főműve: Entretiens sur les Sciences, dans lesquels on apprend comme l'on doit se servir des sciences pour se faire l'esprit juste et le coeur droit, 1684. (1. e műről Rousseau, confessions VII. könyv). A congregatio tagjai voltak a hires egyházi szónokok: Jules *Mascaron*, (1634-1703.) és Jean Baptiste *Massignon*, (1663-1742.), kik intézeteikben retorikát tanították; a kiváló philosophus: Nicolas *Malebranche* (1638-1715.). Az uratoire tanügyi és nevelési törekvéseinek tüzetes megvilágítása: *P. Lallemand* (prêtre de l'oratoire), Histoire de l'Éducation dans l'Ancien Oratoire de France, Paris, 1888.

2. Már a jansenismus megalapítója Franciaországban *Saint-Cyran* (Jean Duverier de Hauranne, abbé de St. C, szül. 1581., Löwenben tanulva csatlakozott Janseniusához; mh. 1643.) utalta társait a nevelés munkájára; azonban az egész mozgalomnak és a paedagogiai tevékenységnek is lelke *Antoine Arnauld* (le grand Arnauld, 1612-1694.), a ki «műveinek száma, theologiai tudományának terjedelme, jellemének szilárdsága s erkölcsi nemessége által egyik díszje a francia egyháznak.» Az ő közreműködésével készültek a Port-Royal legkiválóbb irodalmi termékei. 1. La Logique (de Port Royal) l'art de penser, contenant, outre les règles communes, plusieurs observations nouvelles propres à former le jugement. A munka, melynek szerkesztésében Nicole is részt vett, 1662-ben jelent meg,

miután már kéziratban több ideig használatban volt; csakhamar Franciaországon kívül is kedvelt kézikönyv lett (1736-ig vagy tíz francia kiadáson felül ugyanannyi latinról tétetik említés; az 1704-iki hallei latin kiadáshoz Buddaeus Ferencz írt előszót); hazájában mai napig járatos iskolakönyv. Jó újabb kiadás: *La Logique ou l'Art de Penser* publiée avec des arguments, des notes et une table analytique par *Emile Charles*, Paris, 1878. 2. *Grammaire générale et raisonnée*, contenant les fondements de l'art de parler expliquée d'une manière claire et naturelle les raisons de ce qui est commun à toutes les langues et des principales différences qui s'y rencontrent et plusieurs remarques nouvelles sur la langue française. Paris, 1660. A munkát Arnauld utasításai szerint Lancelot szerkesztette. – A felsőbb tanítást illető utasításait tartalmazza: *Eèglement des études dans les lettres humaines* (művei 41 köt. 1780.) Összes művei 48 kötetben jelentek meg, Lausanne, 1775-83. Philosophiai fő műveit, köztük a logikát is (*Oevres Philosophiques d'Arnauld*) kiadták bevezetéssel ellátva Jules Simon, Paris, 1843. és C. Jourdain, Paris, 1843. – *Pierre Nicole* (1625-1695.) nevelői tevékenységén kívül, mint erkölcstani író szerzett nevet; a legkülömbözőbb erkölcsi kérdéseket tárgyaló értekezéseinek gyűjteménye: *Essais de morale et instructions theologiques* hat kötetben jelent meg (az első 1671., három későbbi 1672-1678., a két utolsó halála után, az ötödik 1700., a hatodik 1714.) A második kötetben találhatók paedagogiai fő művei: *Traité de l'éducation d'un prince* és *Traité de la manière d'étudier chrétiennement*. – *Dom Claude Lancelot*, Port-Royal grammatikusa (1615-1695.); fő művei: 1644. *Mouvelle Méthode pour apprendre facilement la*

langue latine, contenant les rudiments et les règles des déclinaisons, des conjugaisons etc. mises en français dans un ordre très clair et très abrégé (2-ik kiad. 1655., 3-ik 1607); – 1655. Nouvelle Méthode pour apprendre la langue grecque; – ugyanazon évben mindkettőt rövidebb szerkezetben (Abrégé) is kiadta; 1657. Jardin des Kacines grecques; – 1660. Nouvelle Méthode pour apprendre la langue italienne et la langue espagnole; – 1663. Traités de poésie latine, française, italienne et espagnole. – Port-Royal nevelési elveit legrészletesebben fejtegeti Pierre *Coustel* (1621-1704.); *Les Eègles de l'éducation des enfants*, 1687., 2 köt. (újabb kiadása 1749-ben ily címen: *Traité d'éducation chrétienne et littéraire*). Port-Royal történetének legjelesebb feldolgozása: *Sainte-Beuve*, Port-Royal, 3. kiadás. Paris, 1867. Kivonatokat közül a Port-Royal neveléstani műveiből a kívánatos felvilágosítással: *Les pédagogues de Port-Royal*, par *Carré*, Paris, Delagrave.

3. Helyén lesz itt oly egyházi testületekről (tanítórendekről) is megemlékezni, melyek különösen a jezsuiták által mellőzött népoktatás ügyét karolták fel. (V. ö. G. *Compayré*, Charles *Démia* et les *Origine de l'Enseignement Primaire*, Paris, Deleplane.) Első sorban állanak közülök a «Keresztény iskolák testvérei (Frères des écoles chrétiennes)», kik alapításuk (1684.) óta két századon át egész a legújabb időkig, a francia népiskolának elismert mesterei voltak, odaadással és értelemmel vezetve az alsóbb osztályok nevelését. Alapítójuk Jean Baptiste de *La Salle* (1651-1719.), egyszersmind az első néptanítóképző (séminaire de maîtres d'école) szervezője, célszerűen bennlakással s néhol gyakorló iskolával is ellátva azt. Paedagogiai utasításait egybefoglalta

alapvető művében: *Conduite des écoles ou règlement à l'usage des frères des écoles chrétiennes*, első kiadása Avignon, 1720., két újabb kiadása némely fontos módosítással 1811. és 1870. Számos iratai közül, melyek mind a vallásos oktatás és nevelés szolgálatában készültek, legelterjedtebb kézikönyve lett az erkölcsi tanításnak és számtalan kiadást ért: *Les Règles de la bien-séance et de la civilité chrétiennes divisées en deux parties pour l'instruction de la jeunesse*; első kiadása 1703., – a hatodik 1729-ből az első, mely szerzője nevét adja. Életéről 1. *Lucára*, *Vie du vénérable J.-B. de La Salle*, 2. kiad. Paris, 1876. – A népoktatás érdekében szervezkedett eredetileg a kegyes (piarista) rend is. Alapította José de *Calasanzio* (szül. 1556. szeptember 11., – mh. 1648. aug. 25., ötvenkét évet töltve a szegények tanításában és mindenét megosztva velők; XIII. Clemens kanonizálta 1767. A rend szervezése XV. Gergely alatt történt 1621; Calasanzio volt első főnöke s már alatta csakhamar elterjedtek a rendházak kül. Olasz-, Német-, Cseh- és Lengyelországban. Ez utóbbi helyeken azonban, valamint hazánkban, a kegyes rend a középoktatás terén vetélytársa lett a jezsuitáknak. – Paedagogiai iratokat Calasanzio nem hagyott hátra, elveit a rend szervezetéből s főnöksége alatt írt utasításából ismerhetni meg. (A rendnek Magyarországon való működéséről 1740-ig 1. Molnár Aladár művét, 533-559. 1.)

4. A nőnevelés kérdése szintén előtérbe került e korban. A Port-Royal hatása alatt írta Jacqueline *Fascal* (Blaise Pascal húga 1625-1661.), vagy a mint Port-Boyalban hittak Saint-Euphémie testvér, kis művét, melyben számot ad nevelő eljárásáról: *Règlement pour les enfants* (nyomtatásban megjelent 1665.; s újra

közölve Victor Cousin művében «Jacqueline Pascal» Paris, 1845.) – Nagyobb hatású volt *Fénelon* (François De Salignac De La Mothe) értekezése: «De l'éducation des filles, mely a hírneves szerzőnek (1651 -1715.) első műve; megjelent először 1683., újabb kiadását adta jó bevezetéssel Paul *Bousselot* (Paris, Delegrave; v. ö. ugyancsak Paul Bousselot, *La pédagogie féminine*, mely a Fénelon példáján induló írók művéből kivonatokat közöl. (Német fordításban: Fénelon, *Über Töchtererziehung*, übers, u. mit Einleitung und Anmerkgen versehen v. Arnstadt. Leipzig, Paed. Bibl. IV. 3. Abth.) – Döntő befolyást gyakorolt a nőnevelés körül *Maintenon* asszony (Françoise d'Aubigné, marquise de M. 1635-1712.) tevékenysége a Saint-Cyr-i nevelőintézet alapítása és vezetése által. Összes műveinek (megjelentek 1854. s következő években) négy kötete tartalmazza: 1. *Lettres sur l'éducation des filles*; 2. *Entretiens sur l'éducation des filles*; *Conseils aux demoiselles pour leur conduite dans le monde* (2 köt.) V. ö. Teophile *Lavallée* (az összes művek kiadója), *Histoire de la maison royale de Saint Cyr*. A nőnevelés elméletére és gyakorlatára irányuló francia törekvések hasznos áttekintését adja: *E. von Sallwürk*, *Fénelon u. die Litteratur der weiblichen Bildung in Frankreich von Claude Fleury bis Frau Necker de Saussure*, Langensalza, 1886. Igen tanulságos és előkelő tárgyalású művek: *Mme de Maintenon*, *Extraits des ses lettres, avis, entretiens, conversations et proverbes sur l'Éducation*, précédés d'une introduction par *Oct. Gréard*; – *Mme de Bemusat*, *Essai sur l'Éducation des Femmes*, précédée d'une étude par *Oct. Gréard*, Paris, 1903.; továbbá ugyancsak *Oct. Gréard*, *l'Éducation des Femmes par les Femmes*. *Études et Portraits*. 6. kiad. Paris, Hachette.

5. Ezen eredményes paedagogiai mozgalom, melynek érdemét oly kiváló nevelők tevékenysége is emelte, minő *Bossuet* va la, kire a dauphinnek (lásd Nisard, A fr. irod. tört. ford. Szászvár. III., 231-246.) és *Fénélon*, kire Bourgogne hercegének nevelését bízta a király (1. Nisard, III., 340-349.), nem maradhatott befolyás nélkül a párizsi egyetem vezetése alatt álló közintézetek szellemi életére sem. Hosszú ideig ugyan az egyetem, mely a középkori oktatásügynek úgyszólván egész Európára nézve irányadó középpontja volt, inkább kiváltságainak védelmében kereste feladatát, mint az új művelődés elemeinek felkarolásában. Az ellenkezés, melyet a humanizmus ellen tanúsított, adott alkalmat I. Ferencz királynak a Collège royal (ma Collège de France) alapítására, melynek első tanárai *Budaeus* (Guillaume Bude, 1467-1540.; összes művei 4 kötetben, Basel, 1557.) és *Ramus* (Pierre La Bamée, 1502-1572.) valának. Majd IV. Henrik látott hozzá, hogy az egyetemi oktatást az új szellemnek megfelelőleg szervezzék (1660.); azonban az államhatalom e közbelépése nem tartóztatta az egyetem hanyatlását, mely a 17. század végéig hiába versenyzett a jezsuiták virágzó iskolájával. A tanulmányok újjászületése az egyetem iskoláiban Kollin nevéhez fűződik, ki szervező működésében mintegy összes eredményét egybefoglalta a két századon át a nevelés elmélete körül mutatkozó haladásnak. Charles *Rollin*, ki egyébként jönevű történetíró is, Párizsban szül. 1661., előbb eloquentia tanára a College royalban, majd két ízben az egyetem rectora, mh. 1741. Ötven évi paedagogiai tapasztalatát foglalta egybe művében, mely «*Traite des études*» cízmen ismeretes; teljes címe: *De la manière d'enseigner et d'étudier les belles lettres par rapport à l'esprit et*

au coeur (a két első kötet 1726., a két utolsó 1728. jelent meg); újabb jó kiadása három kötetben (nouvelle édition revue per M. Letronne et accompagnée des remarques de Crevier) Paris, 1877. A munka nyolcz könyvre oszlik. Egy bevezető értekezés az oktatás előnyeit fejtegeti. Az első könyv czíme: Des exercices qui conviennent aux enfans dans l'âge le plus tendre; de l'éducation des filles. Ez a rész későbbi toldalék s mintegy az iskola-előtti s iskolánkívüli nevelést tárgyalja. A közintézeti oktatás és nevelés kérdését a többi könyvek ily sorban adják elé: II. könyv: De l'intelligence des langues, a francia, a görög és latin nyelv tanulmódját értve; III. k.: De la poésie; IV. k.: De la rhétorique; V. k.: Des trois genres d'éloquence; VI. k.: De l'histoire; VII. könyv: De la philosophie, értve rajta az irodalmi tanításon kívül eső reális tanítást. A tárgyalás mindvégig nemcsak a tanítás módszerét érdekli, hanem némikép anyagát és tárgyának elméletét is érinti. Az utolsó VIII. könyv végre a köznevelés, erkölcsi fegyelmezés módját adja: Du gouvernement intérieur des classes et des collèges. Az egész munkának kivonatos kiadása, csupán a nevelés elméletét érdeklő részeket közölve: *Traité des études de Kollin. Directions pédagogiques récueillies par P. Cadet et E. Darin, Paris, Delagrave.* Lásd Ptolin művéről Nisard irodalomtörténetét IV., 105-124.

VII. Comenius.

1. Az egész korra vonatkozó tanulságos fejtegetés: *I. W. Adamson, Pioneers of Modern Education 1000 1700.* Cambridge, 1905. Az angol törekvések pontos ismertetésén felül bővebben vannak tárgyalva *Rathe, Comenius, De La Salle, Franche.* –

Batichius, Wolfgang Ratke (1571-1635.) életét s működését legalaposabban tárgyalja G. *Vogt*, *Das Leben u. die pädagogischen Reformbestrebungen des W. R. a kasseli gymnasium 1876*, 77, 79, 81. és 82. évi értesítőjében. Tevékenységére vonatkozó iratok: *Ratichianische Schriften* L, II. Mit Einleitung u. Anmerkungen herausgegeben von Paul Stötzner. Leipzig, 1892, 93. (Neudrucke paedag. Schriften IX. és XII.) – Comenius valódi megelőzői közül, kik nem csupán a tanítás módjának javítását, hanem a tananyagnak újjászervezését tekintették az iskolai reform alapjának, bennünket közelebb érdekel Joh. Heinr. *Alstedt*, latinul *Alstedius*; szül. 1588. Herbornban, ugyanitt az időtájt, midőn Comenius ott tanulóskodott, tanított philosophiát, természet-tudományokat, irodalmat s theologiát, majd 1629-ben Bethlen meghívta a gyulafehérvári (ma enyedi) kollégiumhoz, hol ő vezette a tanulmányokat egész haláláig, 1638. Számos iratai között a tanítás encykl. reformja tekintetéből legfontosabb encyklopaediája (J. H. *Alstedii Encyclopaedia*, Herborn 1625. s azontúl többször); ez iránynak hazánkban utána *Apáczai Csery János* a képviselője. (V. ö. *Apáczai Cseri János* paed, munkái, ford. Hegedűs István, Bp. Franklin.)

2. Comenius (Komensky) Arnos János született 1592. márcz. 28. egy morva faluban, közel a magyar határhoz. (Nivanus, Huno-Brodenis jelzővel iratkozott be az egyetemen.) Korán elvesztvén szüleit, gondatlan gyámjai elhanyagolták, úgy hogy csak 16 éves korában került latin iskolába, különben érett észszel figyelhetvén meg a szokásos tanítás fogyatkozásait. Hamar pótolva nevelkedése hiányait, 1612. Herbornban (Nassauban) találjuk *Alstedt*nél, később Heidelbergában, készülve a papi pályára; majd két éven át tanulmányi utat tévén, a nyugati tartományokban (Hollandiában, talán Angliában), 1614. visszatért hazájába. Fiatalsága miatt papi állást nem tölthetvén be *Prerauban*, *Olmütz* mellett rektoroskodott; itt írta első művét: *Grammaticae facillioris praecepta*, Prága, 1616. Négy év múlva 1618. *fulneki* pap lett (*Troppau* mellett), felekezete, a morva

testvérek egyik fő székhelyén. Itt meg is házasodván, hasznos tevékenységben boldog három évet töltött; de majd a harmincz éves háború folytán Fülnek feldulatván, három további éven át több más paptársával együtt egy morva főúr birtokán talált menedéket. Ez idő alatt munkássága főleg erkölcsi, theologiai irányú; legnevezetesebb e korbéli munkája cseh nyelven: A világ labirintusa és a szív paradicsoma; allegóriái irat a világ múlandóságáról. (Megjelent később Lissában, 1631. Magyar fordítása Pozsony, 1805.) Menedékéből is kiűzetvén, hosszú bolyongás után 1628-ban, Lissa (Leszno) lengyel városban telepedett meg, hol a felekezetebeliek megtüretvén, maga a város latin iskolájában talál foglalatalkodást. Már bujdosása alatt, a nevelés újjászervezésében látva a társadalmi bajok orvoslását, dolgozta ki cseh nyelven oktatástani elméletét (csak 1841-ben találták meg Lissában, s 1849-ben adta ki Purkinje); most hozzálátott elveinek részletes megvalósításához. Legalól kezdte, a család körében adandó neveléssel; az eredetileg cseh nyelven írt munkát maga fordította le németre és kiadta 1633., czíme: *Informatorium der Mutterschule*. (Comenius műveinek gyűjteményes kiadásában latinul: *Schola materai gremii*). Folytatásul hat kis elemi könyvet készített elő a nemzeti iskola (*Schola vernacula*) hat évfolyama számára; tervezetök 1628-ból való: *Scholae vernaculae Delineatio*. Majd 1631. jelent meg a latin, s általában a nyelvtanítás reformját célzó műveinek elseje: *Janua linguarum reserata*, s két évvel később (1633.) annak előkészítő folyama: *Januae linguarum reseratae Vestibulum*; mindkettő csakhamar általánosan elterjedt. (Hazánkban a Januát már 1634-ben alkalmazza Eákóczi György erdélyi fejedelem fiai számára Erdőbényei János, – 1638-ban kiadja Albe-

litis Simon, brassói pap, majd 1643. Szilágyi Benjamin Simon (1616-1652.) előbb nagyváradai, 1645. sárospataki igazgató, később tolcsvai és sátoraljaújhelyi ref. pap; a vestibulumot pedig ugyancsak 1643. Piscator (Fischer) Lajos, a Bethlen-főtanoda tanára, adja ki Váradon). Csakhamar elhagyva azonban a pusztá nyelv-tanítás céljait, Comenius fő feladatát a tanulmányok encyklopaedikus, elvszerű szervezésében kereste, amit pansophiának nevezett. Erre vonatkozó terveit angol barátjaival közölvén, Hartlieb Sámuel a kéziratot, szerzője tudta nélkül kiadta Oxfordban, 1637.: *Porta sapientiae reserata* néven (inkább ismeretes e címen: *Pansophiae Prodromus*); a korai közlés által támadt félreértések ellen kényszerült Comenius két más felvilágosító irat közzétételére: *Conatuum pansophicarum dilucidatio in gratiam Censurum facta*, 1638. és *Pansophiae Diatyposis*, 1642. Ugyanez időtájt dolgozta át didaktikai főművét latin nyelvre, azonban ez csakis később összes műveinek gyűjteményeiben jelent meg. Hartlieb közbenjárására történt, hogy 1641. Comenius a parlament meghívására Angliába ment, de a forradalmi idők meghúsíták az iskolák célba vett reformját. Comenius tehát már a következő évben Svédországba indult (Norköpingbe), a hová már előbb meghívták volt, s ahol Van Geer Lajos, az észak valóságos maecenása, mindenünnen iparkodott egybegyűjteni kora tudósait. Itt a hatalmas Oxenstierna kancellár is komoly figyelemre méltatta Comenius methodikai törekvéseit, s az ő buzdítására vállalkozott, bár nehéz szívvel arra, hogy lemondva pansophistikus terveiről, kidolgozzék egy sorozat módszeres könyvet a hozzátartozó utasítással. Van Geer fizetést határozván meg számára és munkatársainak, Comenius egy csendes porosz városban, El-

bingben telepedett meg. Itt készültek 1642-48-ig a svédeknek szánt didaktikai munkái. Közük egy elméleti: *Methodus linguarum novissima fundamentis didacticis solide superstructa* (1648.); a többi eddigi tankönyveinek átdolgozása és bővítése, nevezetesen: *Vestibulum latinæ linguæ*; *Latinae linguæ janua nova*; *Lexicon januale* (latin-német); *Atrium linguæ, rerum et linguarum ornamenta exhibens.* – 1648. a westpháli békében nem teljesülvén Comenius reményei, hogy felekezetére is kiterjesztik a békekötés áldásait, visszatért Lissába hiveihez, kik őt püspöküknek választották; de 1650. enged Lorántffy Zsuzsanna s fia Kákóczi György meghívásának, s hazánkba jő, a sárospataki kollégium vezetésére és tervei szerinti átalakítására, részben abban a reményben is, hogy itt felei számára menedéket és pártfogást talál. Negyedfél éven túl tartózkodott Comenius Patakon (1650. nov. 24-ikén tartotta beköszönő, 1654. jun. 2-án búcsúbeszédét), s az iskolaszervezés, valamint a tankönyvszerzés körül bámulatos tevékenységet fejtett ki. Nem kevesebb, mint 15 didaktikai munkája esik e korba; köztük régebbi tankönyveinek újabb átdolgozott kiadásain kívül a legnevezetesebbek: 1. *Scholae Pansophicae classibus septem adornandae delineatio* (*Schola Pansophica hoc est Universalis Sapientiae officina ab annis aliquot ubi ubigentium erigi optata, nunc autem Auspiciis Illustrissimi Domini D. Sigismundi Kacoci de Felsoevadas etc. Saros-Pataki Hungarorum feliciter erigenda Anno redditae mundi Salutis MDCLL*), melyben legteljesebb képét nyújtja pansophisticus czélú didaktikus törekvéseinek. – 2. *Orbis Sensualium Pictus, hoc est omnium fundamentalium in Mundo rerum et in Vita actionum Pictura et Nomenclatura ad ocularem demonstrationem deducta,*

ut sit Vestibuli et Januae Linguarum Lucidarium; a híres munka Patakon készült, de fametszők hiányában csak 1657-ben jelent meg Nürnbergben, latinul és németül. (Magyar szöveggel hét kiadása ismeretes. A legújabb Karcsai Tóth János fordításában Pozsony, 1842.)

3. Schola Ludus, seu Encyclopaedia Viva, Hoc est, Janua Linguarum praxis Scenica: res omnes nomenclaturâ vestitas et vestiendas, sensibus ad vivum repraesentandi artificium exhibens amoenum. E munkája nyolcz színdarabban adhatja elő a Janua encyclopaedikus tartalmát; Patakon Comenius tartózkodásának utolsó évében színre is került, s kinyomatták u. o. 1656. Figyelemre méltók Comeniusnak egyes alkalmi beszédei, különösen az egyes osztályok megnyitásokor tartottak, nemkülönbén a pataki iskola számára készült törvények: Leges Scholae bene ordinatae, melyek azonban, úgy látszik, nem léptek életbe; – s az ifjúságnak szánt erkölcsi szabálykönyv: Praecepta Morum, in usum Juventutis collecta 1653. Magyarul rímbe szedte Tolvaj Menyői Ferencz, Lőcse, 1677. Hazánkban használata soká fentartotta magát, I. Jakab Elek, Néptanítók Lapja 1881. máj. 31.) – Comenius Patakon iskolai tervének csak 3 alsóbb, inkább a latin nyelv tanításának szánt, osztályait szervezhette. 1654. visszatért híveinek sürgetésére Lissába; azonban két év múlva, a város a lengyelek által feldulatván, (Com. külön megírta történetét) 64 éves korában ismét vándorbothoz kellett nyúlania. Végre Amsterdamban, egykori maecenasának fia házában talált élte fogytáig családostul menedéket. Itt rendezte sajtó alá négy kötetben összes didaktikai műveit; az I. kötet első lengyelországi tartózkodása alatt (1627-1642.) szerzett műveit tartalmazza, köztük a Didactica magna latin fordítását is; a II. az elbingi korszak-

bélieket (1642-50.); a III. a Sáros-Patakon írottakat, végre a IV. néhány Amsterdamban, a sajtó alá rendezés közben, alkalmilag kiadott kisebb értekezést. A gyűjtemény teljes címe: J. A. Comenii Opera Didactica omnia, Varus hucusque occasionibus scripta, diversisque locis édita: nunc autem non tantum in unum, ut simul sint, collecta, sed et ultimo conatu in Systema unum mechanicum constructum, redacta. Amsterdami impensis D. Laurentii de Geer excuderunt Christophorus Cunradus et Gabriel a Eoy. Anno MDCLVII. Ugyanez évben adta ki névtelenül Lux in tenebris czímen három visionariusnak összegyűjtött jóslatait, a melyekben zaklatott lelke régtől fogva megnyugvást keresett; a munka három kiadást is ért, de Comeniusra sok támadást és gyalázást zúdított. Irodalmi munkássága azonban ezentúl sem szünetelt, sőt alig képzeltető, honnan jutott annyi mű szerzésére ideje, a mennyit hanyatló korában még kiadott; de ez mind vallásos irányú s többnyire hitfeleinek szánt munka; köztük egy a felekezet történeteit adja (História fratrum Bohemorum). Meghalt Comenius 1671. november 15-én.

A Comenius életét s pädagogiai munkásságát tárgyaló művek közül érdemesebbek: S. S. *Laurie*, John Arnos Comenius, his life and educational works, London, 1881. – Eug. *Pappenheim*, Amos Comenius, der Begründer der neuen Pädagogik, Berlin, 1871. – *Seiffarth*, Comenius, Sein Leben u. sein Schriften, Leipzig, 1881. – Legtüzetesebb pontos életrajza: *Johann Kvacsala*, Johann Arnos Comenius. Sein Leben und seine Schriften, Leipzig, 1892; – jó összefoglalás: Joh. Am. Comenius, sein Leben und Wirken, verfasst von Gr. A. *Lindner*, mit einem Anhang: Goldene Kegeln des Comenius über Erziehung u. Unterricht, von W. Bötlicher. Wien, 1892. – Pädagogiai méltatása: W. S. *Monroe*, Comenius and the Beginnings of Educational Reform, New-York, 1900. – Nagy didaktikájának újabb kiadása: J. A. Comenii Magna Didactica- ex editione Arnstelodamensi

anni 1657 omnes libros didacticos complectente nunc primum separatim edidit *Fr. Car. Hultgren*, Lipsiae, 1894; – magyar fordítása: Comenius J. A. Didatika, ford. Dezső Lajos, Bp. Kókai; – németben több fordítása is van; mindegyik életrajzi bevezetéssel és felvilágosító jegyzetekkel ellátva: Joh. Arnos Comenius Paedag. Schriften, übers, von Dr. Theodor Lion, Langensalza, 1875., – Comenius, Grosse Unterrichtslehre. Bearbeitet v. Jul. Beeger u. Franz Zoubeck. Leipzig; – Com. Gr. Unt. von Dr. Gust. Ad. Lindner. Wien, 1876. – Egyes kisebb paed, munkáinak fordítása: J. A. C. Ausgewählte Schriften übers, von Julius Beeger u. Dr. J. Leutbecher, Wien, 1880., benne vannak: az anyaiskola informatoriurna, a pansophistikus kisebb iratok s a pataki iskolára vonatkozó művek. – Des Johann Amos Comenius Schola Ludus d. i. Die Schule als Spiel, ins Deutsche übertragen von *Wilhelm Bötticher*, Langensalza, 1888. – Alb. Richter (Neudrucke paedag. Schriften VIII.) Comenius Mutter-schule, Leipzig, 1891. V. ö. Réthy Pál, Comenius, (Budapesti Szemle). Új foly. XV., – Dezső Lajos, Comenius A. J. Magyarországon 1650-54. Budapest, 1883. Végül álljon itt Comenius didaktikai fő munkájának teljes czime: «Didactica Magna Universale Omnes Omnia Docendi Artificium exhibens. Sive certus et exquisitus modus, per omnes alicujus Christiani Regni communitates, Oppida et Vicos, tales erigendi Scholas, ut Omnis utriusque sexus Juventus, nemine usquam neglecto, Literis informari, Moribus expoliri, Pietate imbui, eaque ratione intra pubertatis annos ad omnia quae praesentis et futurae vitae sunt instrui possit, Compendiose, Jucunde, Solide, ubi omnium quae suadentur, Fundamenta, ex ipsissima rerum natura eruuntur: Veritas, artium Mechanicarum parallelis exemplis demonstratur: Series, per Annos, Menses, Dies, Horas, disponitur; Via denique in effectum haec feliciter deducendi facilis et certa ostenditur.»

3. A didactica magna élén egy ajánlat áll, mely a helyes módszer fontosságát fejtegeti szülők, tanítók és tanítványok, állam és egyház szempontjából; szerzője Joh. Valentin *Andréaé* (1586-1654.) kiváló württembergi praelatus, jeles és termékeny író, ki maga is kifejtette nevelési elveit egy fiatalkori iratában: *Reipublicae Christianopolitane descriptio*, (Strassburg, 1619.) benne az ideális keresztény államnak akarja képét adni, fontos helyet szánva a közoktatásnak és nevelésnek. V. ö. C. Hü-

lemann, Valentin Andreae als Pædagog, Leipzig, 1884. – Korának e hatalmas, nagybefolyású alakjáról mondta *Spener* (Philipp Jacob, 1635-1705.), a pietismus theol. alapítója, Francke pártfogója: «Ha valakit felkölthetnék halottaiból, akkor Andrese lenne az.» Ekként fűződik a pietista iskolaügy is a Comenius által megindított mozgalomhoz. – Aug. Hermann *Francke* (1663. márcz. 22.-1727. jun. 8.) paedagogiai iratainak, főkép utasításainak két újabb kiadása: A. H. Francke. Schriften über Erziehung u. Unterricht. Bearbeitet u. mit Erläut. vers. von Karl Richter, Berlin, 1871., – A. H. Francke's Paed. Schriften. Nebst Darstellung s. Lebens u. s. Stiftungen von D. G. *Kramer*, Langensalza, 1878. Az utóbbinak kiadója, maga a Francke-féle alapítványoknak jeles igazgatója, írta meg Francke legjobb életrajzát: Aug. Herrn. Francke, Ein Lebensbild, 2 köt. 1880-82. – Francke két kisebb művének régibb magyar fordításairól I. Kiss Áron, A Magyar Népiskolai Tanítás Története, Bp. 1883, I, 93-102. 1.

VIII. A világi nevelés. Montaigne.

Montaigne és vele Rabelais paedagogiai jelentőségére legelőbb Guizot utalt, a híres államférfiú s történetíró, a ki a múlt század elején (1811 -13.) egy nevelésügyi folyóiratot «*Annales de l'éducation*» szerkesztett. (Értekezéseit I. *Méditations et études morales* 1859.) Azóta a paed. történetírói úgy tekintik őket, mint a minden hagyománytól eltekintő, egyedül az emberi természet szükségleteit követő nevelés elméletének megindítóit, mely Locke és Rousseau művében találja legfőbb kifejtését. Montaigne különben a philosophia történetében is, mint a scepticismus szószólója, az ujabbkori bölcsészeti mozgalomnak megelőzőjeként szerepel.

François *Rabelais*, a híres satirikus (1483-1553.) életét s jellemzését I. Nisard, Fr. irod. tört. ford. Szász K. I. 251-283. 1.. Regényének újabb német ford. J. A. Gelbcke, Leipzig, 1880. 2. köt.; a pedagógiai részeket jó fordításban adja: Fr. R. Gedanken üb. Erziehung u. Unterricht aus seinem Gargantua u. Pantagruel. Bearb. v. Dr. Fr. Aug. Arnstf dt. Leipzig. – A fordító egy részletes tanulmányt is szentelt R.-nek: Arnstaedt, R. u. sein Traité

d'éducation, Leipzig, 1872. V. ö. Neményi Arab., Rabelais és kora. Budapest, 1880.

Michel de *Montaigne*, szül. 1533. febr. 28. M. várában, Perigordban, gondos nevelésben részesült, melyet atyja maga vezetett; jogi tanulmányait végezve, csak rövid ideig tisztviselősködött; 1580. beutazta hazáját, Olaszországot, Schweicztot és Németországot; majd ősi várába visszavonulva, távol a vallásos és politikai versengésektől, irodalmi kedvtelésének élt. 1580. jelent meg *Essai*-inek első, 1588. a harmadik kötete; meghalt 1592. szept. 13-án. Irodalmi jellemzését l. Nisard, id. m. I, 401-425. – *Essai*-inek számos kiadásai közül közkeletű: *Essais de Montaigne*, nouv. édit. avec des notes choisies dans tous les commentateurs par Leclerc. Paris, 1874. Két kötet. Német ford. *Montaignes Gedanken u. Meinungen* üb. v. Bode, 1793. hat köt. A paed, részletek külön: *Auswahl paed. Stücke aus M. Essays*, übersetzt von E. Schmid. Langensalza, 1876. *Montaigne* paedagogiai jelentőségét érdekesen fejtegeti: *G. Compayré*, *Montaigne et L'Education du Jugement*, Paris, Delaplane.

IX. Locke.

1. Angliában, a közokt. főhelyein, Oxfordban s Cambridgeben, a renaissance korában Erasmus és Monis folytak be a tanulás átalakításába. Majd Erzsébet királyné idejében, ki maga kedvelője volt a klasszikus tanulmányoknak, a királyné oktatója és titkára, Roger *Ascham* (1515-1568.) megírta az új iránynak módszertanát: *The Scholemaster* (1570. újabban paed, célből kiadta J. B. *Mayor*, Cambridge. Német fordításban: *R. A.'s Schulmeister mit einer Einl.: R. A.'s Leben u. Wirken* von Jos. Holzamer Wien, 1881.). Comenius idejében végre Samuel Hartlibnak ajánlva a puritán kor nagy költője, *Milton*, szintén kifejté egy rövid értekezésben paed, nézeteit (1673. Új kiadása: *Milton's Tractate on education, with introduct. and notes* by Oscar Browning, Cambridge, 1883.) Anglia politikai és értelmi újjáalakulása azonban a nevelés terén legelőször Locke irata által hatott Európa közvéleményére.

2. Joh. *Locke*, az újabb philos, empirismus alapvetője; szül. 1632. aug. 29. Pensfordban, Bristol mel-

lett; 1646-52-ig Westminster-Schoolban végezte tanulmányait, majd az oxfordi egyetemen (Christ-Church collegiumban) 1655-ig; nem igen lelte ugyan örömét a tanítás divó módjaiban, de jeles klasszikus műveltségre tett szert, úgy hogy miután 1656. baccalaureus, 1658. magister artium lett, kollégiumában tutorságot vállalhatott s a görög irodalom és a retorika oktatója lett. A szokásos tudós előkészítés a papi pályára irányult, de Locket hajlamai inkább az orvosi vagy a közéleti pálya felé vonzották; 1665. azért abban hagyta egyetemi állását és a brandenburgi angol követ mellett vállalt titkárságot; de már a következő évben visszatért Oxfordra, orvosi tanulmányokat folytatni. Azonban Lord Ashley (később Shaftesbury gróf) orvosi kezelését elvállalván, ez ismeretség ismét a nevelés és némiképp a közélet körébe vezette vissza; 1667. a családnak házi orvosa és nagy befolyású barátja lett, kire betegeskedő örökösének nemcsak további nevelését, hanem még kiházasítását is teljes nyugalommal és jó sikerrel bízhatta az atya. Hasonlóképp tanácsával élt később unokája (kiből a jeles moralista Shaftesbury vált) gyermekkori nevelése körül. Lord Ashley különben politikai és irodalmi ügyekben is élt Locke szolgálatával; többek közt egy alkotmány-tervet készítettett vele Dél-Carolina gyarmata számára. Mikor Shaftesbury 1672. lord-kancellár lett, Locke állami tisztséget is vállalt, de már a következő évben el is vesztette, midőn ura kiesett a király kegyéből. 1675-79. Franciaországban élt, főképp egészsége tekintetéből melegebb égalt keresve; különösen Montpellierben tartózkodott és Parisban. Ez időtájt is nyílt alkalma a nevelés kérdéseivel foglalkoznia, Sh. egy angol gazdag kereskedőnek fiát, ki mintegy nevelésének bevezetésére Parisban tartózkodott, ajánlván gondjaiba.

Majd azonban, bár kelletlenül, 1679. visszatért hazájába Sh. meghívására, ki ismét az államügyek élére került; ekként újra belevegült a politikai ügyekbe s midőn patrónusa 1681. megbukott és aztán 1683. Hollandiába menekülven meghalt, Locke maga is kénytelen volt ellenségei elől külföldön számkivetésben keresni menedéket. Öt és fél évig élt Hollandiában s csak 1688. Mária királynéval együtt tért haza, noha II. Jakab már 1686. megkegyelmezett neki. Itt Hollandiában ötvennégy éves korában, főképen barátja, a genfi Le Clerc (Clericus), a «Bibliothèque Universelle» kiadójának unszolására kezdette közrebocsátani eddig csak önmaga számára feljegyzett gondolatait. E folyóiratban jelent meg 1686. januártól fogva először francia kivonatban a munka, mely által Locke az angol philosophia igaz alapvetője lett és a mely aztán angolul teljesen csak hazatérte után, 1690. jelent meg; czíme: Essay concerning Human Understanding (Tanulmány az emberi elméről). Ugyancsak Hollandiában jelent meg első levele a türelmességről (Epistola de tolerantia), melyet később Angliában még két ugyanazon czélú levél követett (1690. A second letter concerning toleration, 1692. A third l. c. t.). Számkivetéséből írta meg levelekben, egyik angol barátjának (Edward Clarke) kérelmére, gondolatait a gyermek-nevelésről is, a melyeket azután összeszerkesztve 1693. könyvalakban adott ki. Hazatérése után még 15 évig élt, bár könnyebb hivatalt is vállalt, szorgalmas irodalmi tevékenységben, politikai, gazdasági és vallásbölcseleti kérdésekről írva és többnyire barátja jószágán (Oates-ben, Essex grófságban) tartózkodott; itt halt meg 1704 október 28-án.

Locke összes műveinek legújabb kiadása kilencz kötetben, London, 1853. Philosophiai műveinek legjobb kiadása: Locked

philosophical works, with a prelim. essay and notes by J. A. St. John, 2. köt. London, 1877. Nagy terjedelmes angol életrajzainak szerzői: Lord King 1830. 2 köt. Fox-Bourne, 1877. 2 köt.) alapján készült rövid életrajz és műveinek értelmes méltatása Locke by Thomas Fowler London, 1881., valamint: J. Locke, sa vie et son oeuvre, par Henri Marion. Paris, 1878. Neveléstan művének, melyet hazájában eddigelé a paedagogia egyetlen klaszszikus termékének tekintenek, újabb czélszerű kiadásai: Some Thoughts concerning education by John Locke with introduction and notes by R. H. *Quick*, University-Press, Cambridge, 1880., (Locke egyéb műveiből is közöl paedag. érdekű részeket). – Some Th. c. Ed. by J. L. with introd. a. n. by Evan *Daniel*., London, 1880. (igen értékes jegyzetek). Továbbá: Locke's Conduct of the Understanding edited with introduction, notes, etc. by Th. *Fowler*. Oxford, 1881. – Németül számos fordítása jelent meg, ujabban: Locke-Gedanken üb. Erziehung. Bearb. von Dr. M. Schuster, Leipzig; – v. Sallwürk, J. Locke's Ged. üb. Erz., Langensalza, 1883. – Francia újabb jeles fordítása, jó jegyzetekkel: Locke-Pensées s. l'éducation, trad, par G. Compayré, Paris, 1882. Régi magyar fordítása Borosjenői gr. Székely Ádám által, Kolozsvár, 1771. Pierre Coste régi (1695.) francia átdolgozása után készült.

X. Rousseau.

1. Locke elvei szolgáltak alapul a francia philosophia fejlődésének a 18. században, de itt pszichológiai empirisomsa határozott egyoldalú sensualistikus, sőt materialistikus alakot öltött. Helyén lesz ez irány főbb képviselőinek psedag. tevékenységéről is megemlékezni. Etienne Bonnet abbé de *Condülac* (1715-1780.), ki sensualistikus elveit figyelemre méltóan fejtegeti *Essai sur l'origines des connaissances humaines* (1746.) es *Traité des sensations* (1754.) című irataiban, 1757. Bourbon Ferdinánd, XV. Lajos unokája és pármái trónörökös nevelője levén, nagy gonddal dolgozta ki tanítványának tanulmánya rendjét; megjelent az egész, be-

vezető megokolásokkal ellátva, 16 kötetben: *Cours d'études* címen (1776-tól fogva). – Claude Adrien *Helvetius* (1715-1771.), nagy feltűnést és ellenzést keltett «de l'esprit» című munkájának (1758.) pszichológiai elvei alapján dolgozta ki a sensualistikus és utilitaris pedagógiának alapművét, a nevelés mindenhatóságát fennn hirdetve; a mű csak a szerző halála után, Londonban jelent meg; címe: *De l'homme, de ses facultés intellectuelles et de son éducation*. Német újabb fordítás, jó bevezető életrajzzal: C. A. Helvetius, *Vom Menschen, seinen Geisteskräften u. seiner Erziehung*. Einl. Übers. u. Commentar von Dr. G. A. Lindner. Wien, 1877. – Mindkettőjőknél kétségkívül kiválóbb elme Denis *Diderot* (1713-1784.), a jeles író, a híres «Encyclopédie» főmunkása. Psedag. tekintetből munkái közül figyelemreméltó Helvetius beható és élénk bírálata: *La Eéfutation suivie du livre d'Helvetius sur l'homme*; a maga közoktatásügyi terveit pedig magas pártfogója, II. Katalin czárnő, kérelmére fejtegette «Plan d'une Université russe» című értekezésében (Diderot összes műveinek, éd. Tournoux 1876-77. II. és III. köt. Diderot s az encyclopédie jellemzését I. Nisard, irod. tört. IV. 467-480. 1.). A tudományos műveltség jelentőségét fejtegeti s a Bacótól vetett alapon ad áttekintést tartalmáról *UAlembert* (Jean Baptiste le Bond, 1717-1783), a híres matematikus és philosophus értekezése: *Discours Préliminaire de l'Encyclopédie*, – publié intégralement d'après l'édition de 1763, avec les avertissements de 1759 et 1763, la dédicace de 1751, des variantes, des notes, une analyse et une introduction dar F. Picavet, Paris, 1899.

2. A francia psedagogia e korbeli klasszikus terméke az «Emile», mind e műveknél előbb jelent meg,

már 1762-ben; nem nevelői gyakorlat, sem filozófiai elmélkedés alapján készült, inkább egy erkölcsileg is elzúllott, szerencsétlen nagy szellemnek tapasztalata szől belőle. Jean Jacques *Rousseau*, 1712. jun. 28. szül. Genfben. Gyermekévei tervtelen és hiányos nevelésben teltek el, míg 16 éves korában hazulról meg nem szökött; öt éve igazán kalandos életnek következett reá, melyben nemcsak hitét változtatja, hanem a legtarkább változatban (mint kézműves, urasági inas, koldusbarát vezetője, zenemester) mindennemű életpályában hányódik. Csak 21 éves korában nyer igen kétséges, tisztességtelen helyzetben, Chambéryben, a szellemes, de erkölcsötlen Warens asszonynál tartózkodva, nyugalmasabb nyolcz évet és némi tervszerűséggel beosztható életrendet, felhasználva azt összefüggőbb, komoly tanulmányozásra, a latin nyelv, filozófia, matematika, természet-tudományok és történet körében. Végre megunván helyzetét, miután egy évig nevelői állásban egy lyoni előkelő családnál sikertelen kísérletet tett, 1741. Parisba ment. Itt előbb hangírási reformkísérletével, zene- s drámai műveivel próbál szerencsét, majd az irodalmi salonok egyikének befolyása által titkársági állást nyer a velencei francia követségnél, melyet azonban elviselhetetlen sérelmek miatt egy év múlva ismét felad, – végre magántitkársági szerény állásban húzódik meg néhány évre, folyton tanulmányokkal (chemiával), drámai és zenei kísérletekkel foglalatoskodva s az irodalmi körök barátságának örvendve. Ez időbe esik, 1750., első határozott irodalmi sikere, midőn a dijoni akadémia abbéli pályakérdésére, vajjon a tudományok és művészetek fölöledése hozzájárult-e az erkölcsök javításához, tagadólag felelt; értekezése: «Discours sur les Sciences et les Arts», elnyerte a pályadíjat. Így híres emberré

vált, de egyszersmind a benne kifejtett világfelfogás döntő befolyással volt életére. Még szerény állásáról is lemondva, mely őt a társadalomhoz fűzte, kerülve a királyi kegyet is, mely egyik drámájának sikeres előadása alkalmával évdíjat helyezett kilátásba, függetlenül egyszerű, nemes erkölcsű életet kívánt folytatni, zenedarabok másolásával keresve kenyerét. Ez elhatározással azonban igen éles ellenmondásban áll rendezetlen családi élete. Ez ugyan már régibb keletű. Velenczéből visszatérve ismerkedett meg egy érzelmes, egyszerű leánnyal, de a ki egyúttal oly együgyű volt, hogy nemcsak olvasni, de még a hónapok neveit megjegyezni, az óramutatót megérteni soha sem tanulta meg. Több mint húsz évig vad házasságban élve vele, öt gyermekük született, mindnyájukat lelenczházba vitték, s hogy még módjukban se legyen később felismerni őket, jegyet sem váltottak róluk. Harmadik gyermeke épp 1750. született, midőn első pályaművének alap gondolata erkölcsi változást idézett elő lelkében; azonban a későbbi szülőkkel sem bántak másképen, ámbár tettének rút erkölcztelenségét maga elismerte (I. Emile, II. p. 409.). Első jelentékenyebb művét csakhamar követte a második, melyre szintén a dijoni akadémia újabb pályakérdése szolgáltatott okot, s a mely azonban egyúttal válasz volt az első ellen intézett támadásokra, s a társadalmi életnek és az erkölcsiségnek ellentétességét alapjaiban akarta feltüntetni. Az értekezés: *Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes* (1753.), nem nyerte ugyan el a díjat, de szülővárosa, melynek művét följánlotta s a hol 1754. ismét a ref. vallásra visszatért, érette polgárjoggal tisztelte meg. Állandó lakását mégis Paris városa, az irodalmi központ közelében vette, hol baráti kéz a montmerency-i

erdő mellett fekvő egy magános házacskát (l'Ermitage) ajánlott fel neki. Itt és Montmerencyben tartózkodása alatt (1756-tól fogva) írta főműveit, a «Nouvelle Heloise» című regényen kívül utopistikus államtanát: *Contrat social ou principes du droit politique*, és pädagogiai regényét: *Emile ou de l'éducation* (mindkettő 1762.). E művei nagy dicsőséget, de vele nagy bajokat hoztak szerzőjükre. Az Émile IV. könyve végéhez csatolt «savoyai vikárius hitvallomása», a természetes, észszerű vallás alaptételeit hirdetvén, a parlament Rousseau ellen elfogatási parancsot adott ki s a könyvet hóhér keze által nyilvánosan elégettette; a párisi érsek pásztorlevelében kiátkozta, eltiltotta, még a Sorbonne is ellene nyilatkozott. Rousseau befolyásos barátjai intésére és segítségével Svájcba menekült (Yverdunbe, mely később Pestalozzi által lett híressé); azonban szülővárosa, Genf, majd Bern is ellene nyilatkozván, az akkor porosz Neufchatelbe fordult, hol három évig tartózkodott. Innét küldte jeles támadó iratait, első sorban a párisi érsek ellen: *J. J. E. citoyen de Genève à Christophe de Beaumont, archivéque de Paris*, – azután a genfi köztársaság ellen: *Lettres écrites de la montagne*. Menedék helyéből végre fanatizált paraszttal üzettki, s miután se Biel környékén, se Bielben magában nem tűrték meg a berni urak, barátjai tanácsára 1766. Angliába ment, hol David Hume, a híres philosophus nyújtott neki menedéket. De az üldözések folytán elkeseredett, gyanakodásra hajló lelke nem talált többé nyugtot; 1767. ismét visszatért Pranciaországba, hol 1770-ig számos kisebb helyen hosszabb-rövidebb ideig maradvan titkon bolyongott. E tétova élete közben, már Angliában fogva hozzá, írta meg mintegy öngazolására, életiratát: *Vallomásait* (Confessions). Vége ismét Parisba

jöhetett; nyolcz évet élt még itt, tudományos foglalkozásban (a botanikában lelve örömét), zeneműveket másolva és olykor szerevve, de a társaságtól, gyanakodó embergyűlöletében, mindinkább visszavonulva. Meghalt 1778. jun. 4-én hirtelen Ermenonvilleban, Girardin úr kastélyában, hova hat hét előtt költözött Parisból.

Rousseau műveinek legteljesebb kiadása: éd. Musset-Pathay, 22 kötetben. A nagy Rousseau-irodalomból csak a legszükségebbre szorítkozunk. Életéről s műveiről tanulságosan értekeznek: Saint-Marc *Girardin*, J. J. R. sa vie et ses ouvrages, avec une introd. par E. Bersot. Paris, 1875. 2 köt.; – John *Morley*, Rousseau, 2 kot. London, 1888. A *Chuquet*, J. J. Rousseau, Paris, 1893. – az Emile kiadásai közül: Nouv. éd. revue avec le plus grand soin, d'après les meilleurs textes, Paris, Garnier frères, 1866. Psedag. szempontból készült kivonat: Emile stb. (Extraits choisis) avec deux introduction par Paul Souquet, Paris, Delagrave. A legjobb német fordítás: J. J. R. Herausgeg. v. Dr. Theod. Vogt u. Dr. E. Sallwürk. Langensalza, 1876-78. 2 köt. Vogt életrajzi bevezetése mintája a jellem-fejlődés elemzésének és paedag. tekintetéből felette tanulságos. Magyar fordításunk is van, de minden használható útbaigazítás nélkül, ford. Führer Ignác, Budapest, 1875. (Rousseauról I. Nisard, Fr. irod. tört. IV, 409-466.) – Paedagogiai méltatása: G. *Compayré*, J. J. Rousseau et l'Education de la Nature. Paris, Delaplane; - *Davidson*, Rousseau and education according to nature, London, 1898. – A francia forradalom paedagogiáját ill. lásd G. *Dumesnű*, La pédagogie révolutionnaire, 1780 à 1880. Paris, Delagrave; továbbá: Procès-verbaux des séances du Comité d'instruction publique de l'Assemblée législative, par Guillaume; – a kiváló elmék közt, a kik ez időben a köznevelés szervezésével törekedtek biztosítani a nemzeti és emberi haladást, a jelentékenyebbek egyike: Jean Antoine Caritat de *Condorcet* (1743-1794), híres matematikus és bölcsész; híres történet-philosophiai munkája: Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain (összes műveinek 12 köt. Paris, 1847-49. IX. kötet); tanügyi jelentős munkálatai: 1. Mémoires sur l'Instruction publique (1791-ből), műveinek VII. köt. 167-437. 1.; tárgyaik: Nature et objet de l'instruction publique; – De l'instruction

commune pour les enfants; – Sur l'instruction commune pour les hommes; – Sur l'instruction relative aux profitassions; – Sur l'instruction relative aux sciences. 2. Rapport et Projet de décret relatifs à l'organisation de l'instruction publique (1792. Műv. VII köt. 569-573 l.) – újabb kiadása: Rapport sur l'Instruction publique, publié avec une introduction et un commentaire par G. Compayré. Paris, 1883. – Méltatása: Fr. Vial, Condorcet et l'Éducation Démocratique, Paris, Delaplane.

3. A Rousseau iratai által keltett érdeklődésnek köszönhető kétségkívül a részvét, melylyel Németországban és egyebütt az ügynevezett philanthropikus mozgalom találkozott; de a benne érvényesülő szellem tulajdonkép a Locke alapján fejlődött utilitarismus szelleme. – Joh. Bernhardt *Basedow*, a mozgalom feje, szül. 1723. Hamburgban, tanulmányai végeztével egyideig nevelősködött, majd 1793-ban a soroei lovag-akadémián (Seelandon) tanári állást nyervén, itt s miután szabadelvű nézetei miatt az altonai gymnasiumba áttétetett, e helyt a keresztény vallás észszerű tisztítását tekinté feladatának. Csak miután az ekként támadt vallásos vitatkozásba belefáradt, fordult a nevelés kérdései felé, 1768. adva ki előleges jelentését: Vorstellung an Menschenfreunde u. vermögende Männer über Schulen, Studien u. ihren Einfluss auf die öff. Wohlfahrt, nebst dem Plan eines Elementarbuches der menschlichen Erkenntnisse. Műve nagy feltűnést keltett, s míg egyrészt valóságos levelezés keletkezett Basedow és az érdeklődő közönség közt, másrészt nagy összeg gyűlt egybe a tervezett munka kiadására. Ennek mintegy bevezető részeként jelent meg 1770. a «Methodenbuch für Väter u. Mütter der Familien u. Völker, végre 1774. maga a munka (a 18. század Orbis pictus-a): Des Elementarwerkes I-IV. Band. Ein geordneter Vorrath aller nötigen Erkenntnisse zum Unterrichte der Jugend

von Anfang bis ins akadem. Alter, zur Belehrung der Eltern, Schullehrer u. Hofmeister, zum Nutzen eines jeden Lesers, die Erkenntniss zu verwolkommen. Dessau. Az egész négy kötetben, 100 rézmetszetű képes lappal s francia meg latin fordításban is. Ajánlva volt II. József császárnak, az orosz czárnénak és nagyhercegnek, a dán királynak, a dessauai fejedelemnek és a vállalat minden támogatójának (2. kiad. 3. köt. 1785.). Időközben a dessauai fejedelem meghívta, hogy Dessauban elvei szerinti nevelőintézetet alapítson. Ez megnyílt 1774 (Das in Dessau errichtete Philanthropinum, eine Schule der Menschenfreundschaft für Lernende u. junge Lehrer. Dessau, 1874.), nagy lelkesültséggel fogadva; de Basedow a segédjeivel való viszálykodások miatt csakhamar lemondott vezetéséről és újra inkább kedves theologiai kérdéseinek élt. Meghalt utazás közben. Magdeburgban, 1790. jul. 25. – (L. Basedow életét unokájától: Allgemeine Deutsche Bibliographie és Essays von Max Müller, IV, 369-389.) Pædagogiai főművének, a módszerkönyvnek újabb kiadása: J. B. Basedow Ausgewählte Schriften. Mit B. Biografie, Einleitung u. Anmerkungen von Dr. H. Göring. Langensalza, 1880. A Methodenbuchon kívül adja az E. W. tartalmát s fontosabb részei kivonatát s közli B. iratainak teljes jegyzékét (91 kisebb-nagyobb munka). – A Philanthropinum vezetésében B. utóda Joachim Heinr. Campe, szül. 1746. jun. 29. Deensen braunschweigi faluban, egyetemet Halléban végezvén, rövid ideig nevelősködött Tegelben (a Humboldt-családnál) s tábori pap volt, majd 1776. a fejedelem meghívására, mint nevelésügyi tanácsos, a philanthropinum vezetését vállalta el, sikerült is az intézetet emelnie, de már 1777. a kellemetlenségek elől valósággal meg kellett szöknie; 1778. Hamburgban tartózkodott.

dott, családi körében előkelő polgárok gyermekeit nevelvén, végre 1787. Braunschweigban telepedik le mint iskola-tanácsos és kanonok; de főképen a braunschweigi iskolai könyvkereskedés átvétele után fejt ki üdvös hatást, jeles iskolakönyvek s különösen ifjúsági iratok kiadása által. Meghalt 1818. okt. 22. – Életét és jellemzését I. J. Leyser, J. H. Campe, Ein Lebensbild aus dem Zeitalter d. Aufklärung, Braunschweig, 1877. két köt. (Kivonatokat is közöl műveiből s levelezéséből.) Figyelemreméltóbb paed, értekezései a gyűjteményben találhatók, melyet hasonló irányú munkatársakkal szövetkezve kiadott: Allgemeine Bevision des gesammten Schul- und Erziehungswesens. Hamburg, 1785-92. 16 kötet. (A IX. Locke paed, művének, a XII-XV. Bousseau Émilejének fordítása a revisoroknak méltató és bíráló jegyzeteikkel.) Külön kiadásban: Über Empfindsamkeit in pädagogischer Hinsicht, Hamb. 1779. Üb. Belohnungen u. Strafen in paed. Hins. Braunsch. 1788. és számos tankönyv. Ifjúsági iratai: Sämmtliche Kinder und Jugendschriften. Ausgabe d. letzten Hand. Braunsch. 1817. 30 kötet. – A philanthropinum elméletének legkiválóbb képviselője Ernst Chr. *Trapp*, (szül: 1745., 1777-79. a philanthrop. tanára, 1780-83. Hallében a pädagogia tanára, mh. mint magánintézeti igazgató Salzdahlumban, Wolfenbüttel m. 1818.); főműve: Versuch einer Pädagogik, 1880., – az és új nyelvek tanítására vonatkozó értekezései a Bevisionswerk VII, VIII. és XI. köt. – A Philanthropinum, mely különösen a vezetésnek majdnem évről-évre történt változása miatt szenvedett sokat, már 1793. megszűnt; hasonlóképp rövid életűek voltak a mintájára készült egyéb magánintézetek, egynek kivételével, melyet Chr. Gotthilf *Salzmann*, 1784. Schnepenthalban Gotha mellett szer-

vezett. S. szül. 1744., 1768-81. lelkeskedett s főképen a vallásos nevelés kérdéseiről írt. 1781-84. a philanthropinum vallás tanára; mh. 1811. Művei közül mai napig sok kiadást értek: «Konrad Kiefer od. Anweisung zu einer vernünftigen Erziehung der Kinder» – és «Ameisenbüchlein od. Anw. zu ein. vern. Erz. der Erzieher». Ez utóbbi megvan E. G. Salzmann, Pseud. Schriften, mit Anm. u. Eri. v. Karl Richter, Leipzig című gyűjteményben (magyarul: S., Hangyakönyvecske, ford. Pethes János, Csurgó 1889) s azonfelül: «Noch etwas üb. Erziehung u. Ankündigung einer Erziehungsanstalt» és «Über die wirksamsten Mittel Kindern Religion beizubringen». – Salzmann munkatársai közül a kiválóbbak: Joh. Christoph. Friedr. *Guts-Muths* (szül. 1759., mint a későbbi híres geográfus Karl Ritter nevelője, 1785. növendékével együtt jött Schnepfenthalba, hol 1887-ig működött, mh. 1839.), a testi nevelés (Gymnastik der Jugend, 1793., újabb kiadása 1847., – Spiele f. d. Jug. 1796., újabban 1883.) és a földrajz methodikusa (Versuch einer Methodik des geogr. Unterrichts, 1835.); Bernh. Heinr. *Blasche* (szül. 1766., 1796-1810. tanár Schnepfenthalban, mh. 1836.), a munkatanításnak szószólója (Werkstätte der Kinder 1800-2., négy köt. Der technolog. Jugendfreund, 1804-10., öt köt. Naturbildung, 1815. Handb. der Erziehungs-wissenschaft 1822-24., két köt.) – Campe és Salzmann egyes iratainak régibb magyar fordításairól l. Kiss Áron, Népiskolai Tanítás Tört., I. 106-7. l. Az egész mozzalomnak alapos ismeretése: Á *Pinloche*, La Réforme de l'Education en Allemagne on XVIII. Siècle – Basedow et le l'Philanthropinisme, Paris, 1889. (Van német fordítása is.)

4. A Locke empirizmusán fejlődő nevelési elméletek már-már győzelemre jutását csak a Németország-

ban párhuzamosan fejlődött új renaissance és a német irodalomnak vele kapcsolatban álló fölvirágzása akadályozta meg. A klasszikus tudományok ez új föléledésének előkészítői közül iskolai szempontból is nevezetesek: C. *Cellarius* (1633-1707.), az újonnan alakult hallei egyetemen a humaniőrak első tanára, a *Seminarium doctrinae elegantioris* alapítója; főleg tankönyvei által hatott az ókori tanulmányok teljes elhanyagolása ellen. – Joh. Math. *Gesner*, (1691-1761.), a göttingai egyetemen az ókori irodalom első tanára s az első philologiai seminarium alapítója. (Bedenken wie ein Gymnasium in einer fürstl. Eresidenzstadt einzurichten, Kleine Deutsche Schriften, Göttingen, 1756.) v. ö. Eckstein, *Gesners Wirksamkeit für die Verbesserung der höheren Schulen*, Leipzig, 1869. (Thomaschule értesítője). – Joh. Aug. *Ernesti* (1707-1781.), Gesner utóda, mint a lipcei Thomas-schule rektora és az egyetemen az ékesszólás tanára; az iskoláknak számos jeles tanárt nevelt és a szervezet, melyet a középiskolák számára készített (1773.), századunk közepéig fennállott. – Chr. Gottl. *Heyne*, (1729-1812.), Göttingában Gesner utóda, az ilfeldi pädagogium újjászervezője és felügyelője, mely intézetet kezdte meg (1779-82.) Fr. Aug. Wolf tanítói működését. – Az újabb klasszikus philologia alapvetője Fr. Aug. *Woi* (1759-1824.). nézeteit a philologia céljáról s a klasszikus tanulmányok végső feladatáról kifejtette a Göthének ajánlott értekezésében: «Darstellung der Alterthumswissenschaft» (Wolf's ph. Schriften, 1869. II. 808-895.); pädagogiai tevékenységét illetőleg I. Friedrich Aug. *Wolf*. Über Erziehung, Schule, Universität (Consilia Scholastica). Aus Wolfs litterarischen Nachlasse zusammengestellt v. Wilhelm Körte. Leipzig, 1835. J. F. J. Arnoldt, Fr. A. Wolf in seinem Verhält-

nisse zum Schulwesen u. zur Pädagogik. I. Biograph. Theil. Braunschweig, 1861. II. Technischer Theil, 1861 Wolf elvein, melyeket legjelesebb tanítványa, Aug. Boeckh (1685-1867.) fejlesztett tovább (v. ö. Encyclopedie u. Methodologie der philolog. Wissenschaften, Leipzig, 1877.) épült a német gymnasiumi pedagógia.

XI. Pestalozzi.

1. A mozgalomnak, mely a XVIII-dik század második felében az alsóbb, szegényebb néposztályok s különösen a falusi nép oktatása körül megindult s mely Pestalozzi hatásának előkészítette talaját, leginkább kiváltak: 1. Joh. Julius Hecker (szül. 1707., a hallei egyetemen Pranke hatása alatt végezte tanulmányait s pedagógiumában tanított is; mh. mint udvari prédikátor Berlinben, 1768.), a polgári osztályok nevelésére szánt első reáliskola (1747. oekonomisch-mathematische Kealschule) alapítója; II. Frigyes porosz király ő rá bízta a szervezeti munkálat készítését (1763. General-Landschulreglement), mely sok tekintetben mai napig alapja a porosz népiskolaügynek. 2. Joh. Ignaz v. Felbiger, szül. 1724., mint saganai apát, főleg Hecker példája szerint rendezi iskoláit. (1763. nov. 10. Verordnung, nach welcher die Schulen der zum Saganer Stifte gehörigen Dörfer verbessert werden sollen); 1762. a porosz kormány élére állítja a sziléziai iskolaügynek, (General-Land-Schulregiment für die Kömisch-Katholischen in Städten und Dörfern des souveränen Herzogtums Schlesien und der Grafschaft Glatz), majd 1774. Mária-Theresia hívja Ausztriába iskolaügyi főigazgatónak, s mint ilyen szervezi és látja el módszeres tankönyvekkel

az osztrák iskolákat (1774. Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-Haupt- u. Trivial-Schulen in k. k. Erbländern), 1778. pozsonyi prépost lesz és a magyar iskolaügynek szervezésére is befolyt. Mh. 1788. V. ö. *Volkmar*; Joh. Ign. v. Felbiger und seine Schulreform, Habelschwerdt, 1890. 3. Friedr. Eberhard v. *Rochow*, szül. 1734. A katonai szolgálatból visszalépven, gazdaságának és tanulmányainak él; de az 1771-72. nagy inségben szívére véve népe sorsát, hozzá fog iskolái szervezéséhez s tankönyvei szerzéséhez, (Geschichte meiner Schulen 1795., benne Instruction f. Landschulen. 1773-ból; – tankönyvei közül legelterjedtebb: Kinderfreund od. erster Unterricht im Lesen u. beim Lesen, 1776 óta igen sok kiad.) Mh. 1805.

Figyelemre méltó áldásos tevékenységet fejtett még ki Joh. Friedr. *Oberlin* (1740-1826.) a kiseddóvó intézetek (Salles d'asile) alapítója, az Elzász egy elhagyott völgyében. (Burckhardt, Oberlins Leben u. Schriften, Stuttgart, 1843.)

2. Joh. Heinrich *Pestalozzi*, szül. 1746. jan. 12., – tartózkodása helyei: 1768-98. jószága Neuhoft, 1798-99. Stanz, 1800-1803. Burgdorf, 1804. Münchenbuchsee, 1805-25. Merten; mh. Neuhofton, 1827. febr. 17-én. – Pédagogiai fontosabb művei, időrendben: 1780. Die Abendstunden eines Einsiedlers. 1781. Lienhard u. Gertrud, I. rész, 1783. II. rész, 1785. III. rész, 1787. IV. rész, 1795. Figuren zu meinem ABC Buch (megj. mint «Fabeln» 1805.). 1797. Nachforschungen üb. d. Gang der Natur in d. Entwicklung des Menschengeschlechts. 1801. Wie Gertrud ihre Kinder lehrt. 1803. Das Buch der Mütter és (Krüsi kidolgozásában): ABC der Anschauung od. Anschauungslehre der Maassverhältnisse;

Anschauungslehre der Zahlverhältnisse. 1807. Anschichten, Erfahrungen u. Mittel zur Beförderung einer der Menschennatur angemessenen Erziehungsweise, (összes müveiben újabb czíme: die Idee der Elementarbildung betreffend). 1807-1811. Wochenschrift für Menschenbildung (benne 1807.: Brief an einen Freund üb. d. Aufenthalt in Stanz. Bericht an die Eltern u. das Publikum üb. den Zustand u. die Einrichtungen der Pestalozzischen Anstalt 1807. 1809. Über die Idee der Elementarbildung. 1820. Ein Wort üb. den Zustand meiner Bestrebungen u. üb. Organisation meiner Anstalt. 1826. Meine Lebensschicksale als Vorsteher meiner Erziehungsschule in Burgdorf u. Ifferten. 1826. Schwanengesang.

P. összes müveinek első, de hiányos kiadása: Stuttgart, 1819-26., 15 köt. Újabb: Sämmtl. Werke mit Einleitgen von Seyffarth, 1869-73. 18 köt., (új lenyomat 1881. 16 köt.). Ausgewählte Werke herausgeg. v. Fr. Mann, 4 köt. Langensalza. A «Wie Gertrud ihre Kinder lehrte», külön kiadásai paed, méltatással: Karl Richter, Leipzig; K. Riedel, Wien, 1877. Magyarul: Zsengeri Samu, Lénárd és Gertrud, Budapest, 1878. 3 köt., - Pestalozzi válogatott müvei, Budapest, 1881-84. 4 köt. (I. Remete esti órái. Hogyan oktatja Gertrud gyermekeit. II. Az elemi képzés eszméjéről. III. Háznépéhez int. beszédek. Mesék. IV. Lénárd és Gertrud kivonatban.) Pestalozzi munkatársainak iratai: Johannes *Niederer* (1778-1843.), Pestalozzis Erziehung un gsunternehmung im Verhältniss zur Zeitkultur, Stuttgart, 1812. 2 köt.; Joh. *Ramsauer* (1790-1848.), Kurze Skizze meines paedag. Lebens. Mit bes. Berücksichtigung auf Pestalozzi u. seine Anstalten. Oldenburg, 1838. (ujabban kiadta Zezschwitz, 1880); Herr. *Krüsi* (1775-1844.), Erinnerungen aus meinem psedag. Leben u. Wirken vor m. Vereinigung mit Pestalozzi, während derselben u. bisher. Stuttgart, 1840.) - Terjedelmesebb életrajzok: Blochmann, H. P., Züge aus dem Bilde Seines Lebens u. Wirkens. Leipzig, 1846. Roger de Guimps, (élève de Pestalozzi) Histoire de P., de sa pensée et de son oeuvre. Paris, 1875. Pompée, Etudes sur la vie et les travaux pédagogiques de J. H. P., Paris,

1877. – H. Morf, Zur Biographie Pestalozzis I. köt.: Bis in die Mitte des Burgdorfer Aufenthaltes, Winterthur, 1868. II. köt.: Zweite Hälfte der Burgdorfer Zeit, u. o. 1885. – Igen beható tanulmány P. pædagogiai jelentőségéről: Th. *Wiget*, Pestalozzi und Herbart (a Jahrbuch für wissenschaftliche Pädagogik 23. és 24. évfolyamában) Dresden, 1891 és 92. – V. ö. Paul *Natorp* több rendbeli értekezését Pestalozziról (Gesammelte Abhandlungen zur Socialpädagogik, Stuttgart, 1907, 57-344 1.) kül. Herbart, Pestalozzi und die heutigen Aufgaben des Erziehungslehre. – Igen figyelemreméltó munkát: A. *Pinloche*, Pestalozzi et l'éducation populaire modern, Paris, 1902. – Jóravaló tanulmányok: J. A. *Green*, The Educational Ideas of Pestalozzi. London, 1905; G. *Compayré*, Pestalozzi et l'Éducation Élémentaire. Paris, Delaplane.

3. Más irányban iparkodott elvi alapon kifejteni az elemi tanítás módszerét: Jean *Girard*, szerzetes nevén Père Grégoire, a román Schweiz befolyásos pedagógusa. Szül. 1765 decz. 17-én Freiburgban, s a Ferencz-rendbe lépven, felsőbb tanulmányait Luzernben és a würzburgi egyetemen végezte. 1789. hazatérve, szerzetes tisztének és tanulmányainak élt, míg 1798. a köztársasági kormány nyílt felhívásának alkalmából kidolgozott «Projet d'éducation pour toute l'Helvétie» műve figyelmet keltve, a kormány által Bernbe hivatott, hol négy évi tartózkodása alatt alkalmat nyílt Burgdorffban Pestalozzi munkásságával megismerkedni. 1804. ismét Freiburgba tért, hol a városi hatóság a Ferencz-rendre bízta iskoláit. Húsz éven át, 1824-ig működött itt Girard mint az elemi iskolák igazgatója. 1809. a bizottság tagja volt, melyet a schweizi diéta Pestalozzi ifferteni iskolájának megvizsgálására kiküldött, s ő szerkeszté a bizottság jelentését. Népkolai működésének, mely messze országokban figyelmet keltett, véget vetett a jezsuitáknak Freiburgba visszahívása, kik iskolai javításait valláselleneseknek nyilvánították. Girard Luzernben talált új

tért, hova kolostorába vonult vissza, de ahol a kanton kormánya a gymnasumi philosophiai tanításon kívül, iskolái felügyeletével is megbízta. Itt irodalmilag is tevékenyen működött az iskolaügy javításán; 1827. írta «Explication du plan de Fribourg en Suisse» cz. munkáját. 1834. betegeskedése őt visszavonulásra kényszerítve, hazatért, s életének még hátralevő 16 évét főművének szentelte, mely az anyanyelvi tanítást tekintvén középpontul, az elemi oktatás teljes reformját vette czélba. 1844. jelent meg Párizsban a bevezető rész: «De l'enseignement régulier de langue maternelle», mely művét a francia akadémia azonnal nagy jutalmával tüntette ki; – 1846-ig aztán a gyakorlati folyam négy kötete: Cours éducatif de langue maternelle. – Mh. 1850. márcz. 6-án. Girard működése főképen Franciaországban és Olaszországban volt befolyásos. V. ö. L. C. *Michel*, Notice sur la Vie et les ouvrages du P. Girard, Paris, 1873. A. *Daguet*, Le père Girard et son temps, 2. köt. Paris, 1896.

4. Figyelemre méltó hatást gyakorolt még methodikus tekintetből Joseph *Jacotot*, szül. 1770. Dijonban, tanulmányai végeztével, már 19 éves korában a klasszikus nyelvek tanára lett; mint ilyen jogi tanfolyamot is végezve, ügyvéd lett; majd (1792.) mint a forradalom lelkes hive, mint önkénytes, a seregbe lépett és fölvitte tüzérkapitányságig. Azután hadügyminiszteriumi titkár, s az École polytechnique alapításakor, az új intézetnek tanulmányi igazgató-helyettese lett, huszonnégyéves korában. 1795. a dijoni école centrale tanára, előbb a logika és lélektan tanszékében, a következő évben fölcserélve azt az ókori nyelvekével, s midőn az iskola lyceum lett (1803.), a felsőbb mathesis tanítását bízták rá. Majd 1806. helyettes tanár a dijoni jogi facultáson

és 1809. a matematika tanára a természettudományi karban. A «Száz nap» idején képviselővé választatván, liberális eszméket kockáztatott, s így a második restaurációval kénytelen volt hazájából menekülni. Brüsszelben tartózkodott, míg 1818. a löweni egyetemen a francia irodalom tanára nem lett. Itt sajátos helyzetében, ő nem értve a holland nyelvhez, hallgatóinak nagy része pedig nem tudván francziául, jutott tanítása módszerére, melynek «egyetemes tanítás» (enseignement universel) nevet adott. Módszere figyelmet keltvén, a kormány 1827. egy katonai mintaiskola vezetését bízta rá, de a rágalmak és gyanúsítások elől menekülve, 1830. visszatért Franciaországba, s Valenciennesben főképen módszere terjesztésének élt. 1838. Párizsba tette lakását s itt mh. 1840. Módszerét tárgyaló művei: Enseignement universel. Langue maternel Louvain, 1822. (7. kiad. Paris, 1852); Langue étrangère, Louv. 1824. (7. kiad. Paris, 1852) Musique, dessin et peinture, Louv. 1824. (4 bőv. kiadás, Paris, 1852.), Mathématiques, Louv. 1828. (3 kiadás, Paris, 1841.); Langues étrangères, Louv. 1828. (7 kiad., Paris, 1852.); végre Droit et philosophie panécistiques, Paris, 1835. (2 kiad., 1841.) – Fiai atyjuk módszerének terjesztésére folyóiratot alapítottak: Journal de l'émancipation intellectuelle, két évfolyam (1829-1830.); s az összes tanulmányokat (az olvasástanítástól az egyetemig) átölelő nagy tankönyvirői munkásság fejlett ki nyomában és számos vitáirat jelent meg mellette és ellene.

Alapvető műveinek német fordítása: Universal-Unterricht od. Lernen u. Lehren nach der Natur-Methode, übers. von J. P. Krieger, Zweibrücken, 1833., ujabban: H. Göring, Jos. Jacotot's Universalunterricht, Auswahl paed. Schriften, Darstellung des Lebens u. der Lehre J. Wien, 1884., v. ö. B. Perez, Jacotot et sa Méthode d'émancipation intellectuelle, Paris, 1883.

5. Pestalozzi óta azonban az elemi oktatás átalakítására legnagyobb befolyást gyakorolt: Friedrich *Fröbel*; szül. 1782. április 21-én Oberweissbach (schwarzburg-rudolstadti) helységben, hol atyja pap volt. Kilencz hónapos korában elvesztvén anyját, igen elfoglalt atyja a cselédség és később egy nem igen nyájas mostoha gondjaira bízta. Tanulmányait a helység leányiskolájában, majd 11 éves korától fogva Ilm városa fiú iskolájában végezve, 1797. egy erdész mellé adták, hogy gazdasági és erdészeti pályára készüljön; majd 1800. kivívta, hogy hiányos előkészültsége mellett is, anyai öröksége költségén a jeni egyetemen matematikával és természettudományokkal foglalkozhassék. Öröksége elfogyván, gazdasági gyakorlatra ment, midőn atyja betegeskedése hazaszólitá, hogy ennek halála után ismét mindenféle alsóbb gazdasági tisztii állásban keresse élelmet. Főcélja volt azonban derék gazdává nevelkedni, midőn Frankfurtban, hova építészeti tanulmányok érdekében jött, barátjai fölismerve igaz hajlandóságait, rávették, hogy tanítói pályára lépjen. Előbb Frankfurtban tanítóskodott, majd 1808-10. mint magánnevelő növendékeivel Iffertenben Pestalozzinál tartózkodott. 1811-12. tanulmányait a göttingai és berlini egyetemen folytatta, midőn a szabadságharcz őt is az önkéntes Lützow-i vadászok zászlója alá hívta. A béke beálltával rövid ideig a berlini ásványtani intézetben volt segéd, s kilátása nyílt valamely tudós pályára, midőn 1816. bátyjának halála arra bírta, hogy szive sugallatát kövesse és árváinak fölnevelhetésére Griesheimban (Ilm városa m.) köznevelő intézetet (Allgemeine deutsche Erziehungsanstalt) nyisson; ezt később Keilhau helységbe tette át, ahol a mai napig fennáll. Az alapelveket, melyek szerint nevelő eljárását intézte 1826. «Die

Menschenerziehung. Erziehungs-, Unterrichts- u. Lehrkunst» ez. művében fejtegette, melynek azonban csak első része jelent meg. Személyes gondok, nyilvános gyanúsítások rávették, hogy hazáját elhagyva, 1831-36. Schweizban tegyen több helyt kísérletet nevelő-intézet alapítására, mígnem a berni kormány Burgdorfban, Pestalozzi régi működése helyén, az új árvaház igazgatását reá bízta; itt kísérletté meg először a 4-6 éves gyermekek módszeres foglalkodtatását. Németországba visszatérve, ezentúl kizárólag a kisdednevelés elméletének és szervezésének élt. Az első ilyenmű intézett 1837. Blankenburgban (Thüringiában) alapította (Anstalt zur Pflege des Beschäftigungstriebes der Kindheit u. Jugend); csak később 1840. a nyomtatás 400 éves jubileuma alkalmából kapta a gyermekkert (Kindergarten) nevet, s egyúttal folyóiratot indított meg elvei terjesztésére (Sontagsblatt), mely 1840-ig jelent meg. A példa csakhamar Közép-Németországban követésre talált s Fröbel marienthali kastélyában, melyet a meiningeni kormány e célra átengedett, gyermekkertésznőképzőt nyithatott. Ekkor (1851. aug. 7.) érte ügyét Poroszországban a hires tilalom, mely azon a félreértéssal alapult, hogy munkásságát socialista unokaöccsével (Karl Fr.) hozták kapcsolatba. Meghalt Fr. 1852. június 21.

Műveinek gyűjteményes kiadását Wichard Lange rendezte Berlin, 1862. (újabb 1874.) három kötetben. I. Autobiographie u. kleinere Schriften. II. Die Menschenerziehung. III. Die Pädagogik des Kindergartens (tulajdonkép a kisdednevelést érdeklő értekezések). – Újabb gyűjtemény: Fr. *Fröbel*, Pädagogische Schriften, herausgegeben von Fr. *Seidel*, Wien, 1883: 1. köt. Die Menschenerziehung; 2. köt. Das Kindergartenwesen; 3. köt. Mutter und Koselieder. – Tanulságos ismertetése Fr. törekvéseinek és elveinek: Jessie White, *The Educational Ideas of Froe-*

bel, London, 1905. – Továbbá: Pestalozzi és Fröbel egybevetésével: F. H. *Hayward*, *The Educational Ideas of Pestalozzi and Fröbel*, London, 1904. – Mai nap a gyermekkert számos államban törvényes helyet nyert a közoktatási intézetek sorában.

XII. Kant, Fichte, Herbart.

1. Az egész fejezetre vonatkozólag v. ö. *Strümpell*, *Die Paedagogik der Philosophen Kant, Fichte, Herbart*, Braunschweig, 1843.

A paedagogia a német philosophia fejlődésének köszöni, hogy rendszeres helyet nyert a tudományok sorában. Ez újabb fejlődés alapvetője: Immanuel *Kant*, szül. 1724. ápr. 22-én, Königsbergában; mh. 1804. febr. 12. Életét l. *Alexander B.*, *Kant. Élete, fejlődése és philosophiája*, Budapest, 1881. I. 65-158. Rendszeresen, philosophiája alapján nem foglalkozott a paedagogiával, azonban 1770. óta, midőn tanárrá lett, a Königsbergi egyetemen fennálló szokás szerint e tanulmányt is belevonta előadásai körébe, s ez előadásainak szolgáltak alapul a jegyzések, melyeket *Kant* megbízásából egyik tanítványa, *Friedr. Theod. Bink*, tett közzé 1803. Újabb kiadások: *J. K.* *Über Pädagogik, mit Einleitg. u. Anmerkg. v. Dr. O. Willmann*, Leipzig; – *J. K.* *Üb. Paedag. Mit Kants Biographie v. Dr. Theod. Vogt*, Langensalza, 1878. Magyarul: *Kant J. paedagogikája*. *Dr. Rink sz. Mándy P.* Pest, 1868.

A paedagogia tud. fejlődésére egyébként *Kant* rendszerének széles körben mutatkozik hatása, v. ö. *Max Jahn*, *Der Einiluss der Kantschen Psychologie auf die Pädagogik als Wissenschaft*. Leipzig, 1885.

Joh. Gottl. Fichte, szül. 1762. máj. 19. Rammenau, lausitzi helységben; theol. tanulmányai végeztével neve-

lősködött s ez idő alatt, két ízben is megfordulván Schweizban, ismerkedett meg Pestalozzival. 1794. lett Jenában tanár s a következő években adja ki alapvető philos. műveit (1794. és 97. Wissenschaftslehre. 1796. Grundlage des Naturrechts nach Principien der Wissenschaftslehre. 1798. System der Sittenlehre nach den Princip der Wissenschaftslehre); azonban ellenesei, kik elveit félreértették, atheismussal vádolták s 1799. visszalépett állásáról. Berlinbe ment, hol több éven át nyilvános előadásokat tartott. 1805. Erlangenben nyert tanárságot azzal az engedéllyel, hogy télen át Berlinben folytathatja előadásait, de a háború miatt már 1806. felmentették erlangeni állásától. A jeni szerencsétlen csata után Pichte kénytelen volt Berlinből menekülni, s Königsbergába majd Kopenhágában ment; de 1807. a tiltsíti békekötés után visszatért és a következő télen 1807-8. tartotta nagy, lelkes hallgatóság előtt az új nemzeti nevelés szükségét és módját hirdető beszédjeit (Reden an die deutsche Nation). Egyszersmind irodalmi utón is sürgette a berlini egyetem alapítását. 1810. az új egyetem megnyitásával ő lett a philosophia tanára; majd a szabadságharcban szóval és tettel élénk részt vett. Meghalt 1817. január 27.

Életét 1. Fichte's Leben u. liter. Briefwechsel von s. Sohne Imm. Herrn. Fichte, Leipzig, 1862. Összes műveit kiadta ugyan-csak fia, Berlin, 1846., 8 kötetben; hátrahagyott iratai teszik a 9-11. kötetet. Bonn, 1834-35. A német nemzeti nevelésre vonatkozó eszméit nem fejtette ki rendszeresen; paedagogiai kérdések főképen népszerű iratai: 1794. Einige Vorlesgen üb. die Bestimmung des Gelehrten (Összes m. VI. 291-346.); 1800. Die Bestimmung des Menschen (II. 166-319.); 1804. Aphorismen üb. Erziehung (VIII. 353-360.); 1805. Über das Wesen des Gelehrten u. seine Erscheinungen im Gebiete der Freiheit (VI. 349-447.); 1805/6. Ideen für die Organisation der Universität Erlan-

gen (XL 275-294.); 1807. Deducirter Plan einer zu Berlin zu erichtenden höheren Lehranstalt (VIII. 97-204.); 1807. Der Patriotismus u. sein Gegentheil (Patriot. Dialogen. XI. 221-274.); 1808. Eeden an die deutsche Nation (VII. 259-499.); 1811. Fünf Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten (XI. 145-208.) – A legfontosabbakat közli: H. Keferstein, Fichte's paed. Schriften und Ideen; biogr. Einleitg. und gedr. Darstellung v. F. Paedag. Wien, 1883. Kant és Fichte paedagogiai felfogásának behatóbb méltatása: P. Duproix, Kant et Fichte et le problème de l'éducation.

2. Joh. Friedrich *Herbart*, szül. 1778. máj. 4. Oldenburgban. Gondos nevelésben részesült és philosophus hajlandósága korán fejlődött; már 12 éves korában, logika és metaphysika foglalkodtatta és 1793. a szokásos ünnepi beszédet tartva az abiturientiensekhez: az általános okokról szolt, melyek az államokban az erkölcsök növekedését és süllyedését előidézik. Maga 1794. mint abiturienti, latinul, Kant és Cicero erkölcstani alapelveit fejtegette. A jeni egyetemen, 1794-97., atyja kívánsága szerint a jogi karba iratkozott, de inkább a philosophia és természettudományok vonzótták. Igen szorgalmas tanítványa lett Pichtének, azonban csak kételkedve és bírálva követte; már ekkor paedagogiai kérdésekkel foglalkodva, tanárának különösen az emberi szabadságra vonatkozó tanát hibáztatta, mely mellett minden nevelés lehetetlennek látszik. 1797. nevelői állást vállalt Bernben, az interlakeni landvogt, Steiger ur házában; nevelői tisztét, három éven át, nagy gondal és lelkiismeretességgel töltötte be, időnként Írásban számot adva munkásságáról. Ez időbe esik ismeretsége Pestalozzival, kit 1799. burgdorfi iskolájában meglátogatott. Ugyanez évben visszatért Németországba, tanulmányainak folytatására, az egyetemi tanári pályára készülvén; Jénán, Hallén át, hol Niemeyer hiába ipar-

kodik őt a paedagogium számára megnyerni, haza, majd onnan, szülei teljesen szabadságára hagyván tanulmánya irányát, Brémába megy egyik jóbarátja jószágára, főképp tanulmányainak élve; itt fejtegeti barátjai felszólítására első ízben oktatásügyi terveit: Ideen zu einem paedagogischen Lehrplan für höhere Studien, és Pestalozzi nézeteinek megnyerve egy művelt női kört, megírja számukra ép megjelent fő művének méltatását: Über Pestalozzis neueste Schrift: Wie Gertrud ihre Kinder lehrte. 1802. május elején Göttingába tér, hol különösen felsőbb matematikai előadásokat hallgat, de leginkább magántanárságra készül; okt. 22. tesz doctoratust s másnap tartja vitatkozását pro venia legendi. Ez utóbbi alkalommal védett paedagogiai tételei így szóltak: 1° Ars paedagogica non experientia sola nititur. 2° In liberorum educatione matheos et poeseos maxima vis est. 3° Institutio liberorum a Graecis litteris incipienda et quidem ab Homeri Odyssea nullo omnino prosaico, minime autem chrestomathico libro praemisso. – Magántanári előadásait is 1802/3. telén a paedagógián kezdte; ugyancsak erre vonatkozik első nagyobb műve: Pestalozzis Idee eines ABC der Anschauung untersucht u. wissenschaftlich ausgeführt, Göttingen 1802.; kedvező fogadásban részesülvén, 1804. megjelent második kiadásban, fontos bővítéssel: Über die aesthetische Darstellung der Welt als Hauptgeschäft der Erziehung. – Ugyancsak 1804. jelent meg Brémában tartott egy előadása: Über den Standpunkt der Beurtheilung der Pestalozzischen Unterrichtsmethode. – 1805. lett rendkívüli tanár; kinevezését csakhamar követték egymásután, szorgalmasan előkészített rendszeres művei; legelői: 1806. Allgemeine Paedagogik, aus dem Zwecke der Erziehung abgeleitet;

1808. Hauptpunkte der Metaphysik, Hauptpunkte der Logik és Allgemeine praktische Philosophie. A paedagogiai kérdések bővebb részletezésére egyetemes előadásai mellett még kiválóbb hallgatóival külön társaskört alakított; itt készült három munkálat, melyeket Herbart előszavával kísérve adott ki 1809.: Kurze Anleitung für Erzieher, die Odyssee mit Knaben zu lesen, von L. G. Dissen. Bemerkungen über die Leetüre des Herodot nach der des Homer von Friedr. Thiersch. Über den Gebrauch des alten Testaments für den Jugendunterricht von F. Kohlrausch. – 1809. a porosz kormány Königsbergbe hívta meg Kant tanszékébe, melyen Kant halála óta a Lipszékbe távozó Krug tanított; Herbart a tanszék elvállalásával egyszersmind paedagogiai gyakorló iskola (Experimentirschule) szervezésére is vállalkozott. E paedagogiai seminarium 1810-ben nyílt meg; Herbart úgy látszik ez alkalommal fejtegette nézeteit a köznevelésről: Über Erziehung unter öffentlicher Mitwirkung. Azonfelül mint az iskola-tanács és a vizsgáló bizottság tagjának és később igazgatójának sokszerű alkalma nyílt a közoktatásügy tanulmányozására és részben javítására; 1819-ben ugyan visszalépett ez állásáról, de nézeteit a bizottság ezentúl is több ízben kikérte (1823. Gutachten zur Abhülfe für die Mängel der Gymnasien u. Bürgerschulen. 1824. Mathematischer Lehrplan f. Realschulen). Königsbergi idejében adta ki a theoretikus bölcsészetre vonatkozó nagy műveit, melynek végső célja a psychologia újabb alapvetése volt: 1810. Lehrbuch zur Psychologie. 1824-25. Psychologie als Wissenschaft neugegründet auf Erfahrung Metaphysik u. Mathematik. 1828-29. Allgemeine Metaphysik. Számos apróbb értekezésre és beszédre szolgált alkalmul a königsbergi német társa-

ságnak, Kant születése és halála napján, valamint a király születése és koronázása napján tartott ünnepei; ezek közül paedagogiai érdekű: 1818. Über das Verhältniss der Schule zum Leben. Mások felszólítására szerkeszté érdekes tanulmányait: 1818. Paedagogisches Gutachten über Schulklassen und deren Umwandlung nach der Idee des H. Eegierungsrathes Graff. Auf dessen öffentliches Verlangen bekannt gemacht. 1821. Über den Unterricht in der Philosophie auf Gymnasien. Utolsó fontos műve, melyet Königsbergben írt, töredék: 18B1. Briefe üb. Anwendung der Psychologie auf die Pädagogik. 1833. főkép az okból, mert a porosz egyetemeken, s magában az államban nyilvánuló reactio szellemével meg nem tudott barátkozni, ismét Göttingában vállalt tanszéket; itt adta ki általános paedagogiájának értelmező kiegészítését, a fennálló gyakorlatot inkább tekintetbe vevő művét: 1835. Umriss paedagogischer Vorlesungen. (A 2-ik kiadás 1841. az általános paedagogia elveit is felvette keretébe). Életének vége felé sok félreértésre adott okot politikai magatartása, midőn 1837. az alkotmány-sértéssel szemben, melyet maga is elítélt, nem követte hét tanártársát, hanem megmaradt tanszékében s letette a királynak a hódoló esküt, (igazoló irata: Erinnerung an die Göttingische Katastrophe, csak halála után jelent meg). Meghalt 1841. aug. 11-én.

Életét 1. Fr. Bartholomäi. J. F. H. Ein Lebensbild. Langensalza, 1875. Összes műveit 12 kötetben kiadta G. Hartenstein. Lipcse, 1850-52. Paedagogiai munkáinak legjobb kiadása: J. Fr. Herbart's Paedag. Schriften in chronologischer Eeihenfolge herausgegeben, mit Einl., Anmerk. u. comparativem Register versehen von Dr. Otto Willmann. Leipzig. 1873-75. 2 köt. – Használható még: Joh. Friedr. Herbart's Pädagogische Schriften. Mit Herbart's Biographie herausgegeben von Dr. F. Bartholomäi 5. Auflage, neu bearbeitet und mit erläuternden Anmerkungen versehen von Dr. E. von Sallwärk. 2 köt. Langensalza, 1890.

Herbart elvei szerint mai nap számos német tanítóképezdén és egyetemen tanítják a paedagógiát, s ez irány követőinek száma mind növekedőben van. Legtöbb érdemet szereztek e tekintetben a jenai és a lipcsei egyetemen szervezett gyakorló iskolák (Schulordnung für die Seminarschule zu Jena, 2. kiad. Jena, 1858. Vademecum für die Praktikanten des Pädagog. Seminars, zu Leipzig, Herausgeb. v. mehreren älteren Praktikanten. Leipzig, 1878. 2. kiadásának czime: Das Leipziger Seminarbuch, Jahrb. d. Vereins für wiss. Paedag. VI. köt.; harmadik kiadás: Materialien zur speciellen Pädagogik von Tuiscon *Ziller*; herausgegeben von Max *Berger* y Dresden, 1886.). E gyakorló iskolák alapítói és vezetői l.: Kari Volkman *Stoy* (1815-1884., főművei: Encyklopaedie Methodologie u. Litteratur der Paedagogik. Leipzig, 1878.; Organisation des Lehrerseminars, Leipzig, 1869.) 2. Tuiscon *Ziller* (1817-1882., művei: Einleitung in die allgem. Paedagogik, Leipzig, 1856., Die Regierung der Kinder, u. o. 1858., Grundlegung zur Lehre vom erziehenden Unterricht, u. o. 1865. 2. kiad. 1883., Vorlesungen üb. allgemeine Paedagogik, u. o. 1876. 2. kiad. 1884.) Az utóbbi tudományos egyesületet is szervezett a Herbart-féle paedag. ápolására (Verein für wissenschaftliche Paedagogik), mely munkálatait évkönyv alakjában teszi közzé (Jahrbuch des Vereines f. w. Paed.) Ujabban a jenai egyetemen alakult hasonló paedagogiai seminarium; vezetője W. *Rein* (szül. 1847.) főleg *Ziller* irányában folytatta a tudományos elvek gyakorlati érvényesítésére irányult munkásságot. Nevezetesebb művei: Theorie und Praxis des Volksschulunterrichtes auch Herbartischer Grundsätzen bearbeitet von Dr. W. *Rein*, Seminardirektor, und A. *Pickel*, Seminarlehrer, u. E. *Schelle*, Lehrer am Semi-

nar u. an der Seminarschule. 8. köt. Leipzig, 1878-1896. (egyres kötetei több kiadásban). – Paedagogik im Grundriss, Leipzig, Göschen (több kiadás); – Paedagogik in systematischer Darstellung. 2 köt. I. Das Bildungswesen, Langensalza, 1902. II. Die Lehre von der Bildungsarbeit, 1906. A jeni seminariium munkásságáról adtak számot: Aus dem Pädag. Universitätsseminar zu Jena (eddig 12 füzet), Langensalza. – Herbart tanának figyelembevételével önállóbb elmélkedők: Th. Waitz (1821-1864.), Allgemeine Paedagogik und kleinere Paedagogische Schriften, 2. kiad. Braunschweig, 1875. Herbart tudományos alapvetése jelenleg az európai művelődés körében mindenütt termékenyítő hatással volt, főképen Angliában, Amerikában (hol külön egyesület alakult ez elvek alapján), és Franciaországban. Az irány irodalmáról terjedelmes összeállítás található Bein Encyklopaedisches Handbuch III. 486-600 1. (külön lenyomatban is kapható). Az angol nyelvű ily irányú irodalomról számot adnak: F. H. Hayward, The Student's Herbart, London, 1902. The Secret of Herbart, London, 1904. (újabb kiadása 1907); The Reform of Moral and Biblical Education on the Lines of Herbartianism stb., London, 1902. – Jelentősebb újabb munka, mely indokolatlan, többnyire félreértésen alapuló támadások ellen védi és megvilágítja Herbart alapelveit: John Davidson, A New Interpretation of Herbart's Psychology and Educational Theory through the Philosophy of Leibniz, Edinburgh, 1906. – A francia ily irányú irodalomról beszámolnak: Ed. Roerich, Théorie de l'Éducation d'après les Principes de Herbart, Paris, 1884. – G. Compayré, Herbart et l'Éducation par l'Instruction, Paris, Delagrave; Marcel Mauxion, L'Éducation par l'Instruction et les Théories Paedago-

giques de Herbart, Paris, 1901. és Essai sur les Éléments et l'Évolution de la Moralité, Paris, 1904. – L. *Gochler*, La pédagogie de Herbart, exposé et discussion, Paris, 1904.

3. A kiválóbb német philosophusok közt rendszeresen tárgyalták még a nevelés elméletét és kisebb-nagyobb körben követőkre is találtak: Friedr. Dan. Ernst *Schleiermacher*, (1768-1834.) különösen mint theologusnak volt nagy befolyása a német szellemi életre; a psedagógiát szoros kapcsolatban tárgyalja az erkölcstudománnyal: *Erziehungslehre*, Aus *Schleiermacher's* handschr. Nachlasse, herausg. v. C. Platz, Berlin, 1849. (Újabb kiadása: Pa?dag. Schritten, Langensalza, 1876.) – Friedr. Ed. *Bencke* (1798-1854.), a neveléstudományt, úgymint az összes philos. tanulmányokat, tapasztalati lélektanára alapítja: *Erziehungs- u. Unterrichtslehre*. Berlin, 1835-36., 3. kiad. u. o. 1864. 2 köt. – Georg Friedr. Wilh. *Hegel* (1770-1831.) paedag. nézeteit összes irataiból egybegyűjté: *Gustav Thaulow*, *Hegel's* Ansichten üb. Erziehg. u. Unterricht. Kiel, 1853-54. 3 rész, 4 kötet; – követői közül legnevezetesebb: *Karl Rosenkranz*, *Die Paedagogik als System*, Königsberg, 1848. Ennek jeles angol átdolgozása: *The Philosophy of Education*, . . . with Commentary and Analysis, New-York, 1903. Ugyancsak Hegeli irányban jeles alapvető munka: *W. T. Harris*, *Psychologic Foundations of Education*, New-York, 1904.

4. Újabbban a német példán okulva egyebütt is nagyobb rendszerességgel vonják a philosophusok elméledésök körébe a nevelés kérdéseit. V. ö. Bud. *Hohegger*, *Die Bedeutung der Philosophie der Gegenwart für die Pädagogik*, Gotha, 1893; – G. F. *Sterzel*, *A. Comte als Pädagog*, Dresden, 1886. Hazájukon kívül is figyelmet és érdeklődést keltettek különösen a jelesebb angol bölcészek: *Herbert Spencer*, *Education: intellectual, moral and physical*, London, 1861. (magyar ford. *Losonczy László és Öreg János*, Nagy-Körös, 1875. újabb kiadás, Budapest, 1906.) – *Aug. Comte*, positiv philosophiai irányában a nevelés elveinek legvilágosabb összefoglalása; *John. K. Ingram*, *Human Nature and Morals according to August Comte*, London, 1891 és *Practical Morals. A Treatise on Universal Education*, London, 1904.

TARTALOM.

- I. A görög nevelés. 5-20. 1. (Platon 13. Aristoteles 18.)
II. A római nevelés. 21-37. 1. (Cato 26. Cicero 27. Quintilianus 29.)
III. A középkori nevelés. 28-45. 1. (Szerzetes iskolák 39. Lovagi nevelés 43. Városi iskolák. Közös élet testvérei 44.)
IV. A renaissance és a reformatio nevelésügye. 46-53. 1. (Vittorino da Feltre 46. Castiglione 47. Thomas Monis 47. Erasmus 47. Melanchthon 50. Sturm 51.)
V. A jezsuiták iskolaügye. 54-62. 1.
VI. A Port-Royal iskolái. 62-70. 1. (Nicole 63. Lancelot 64. Arnauld, Altalános nyelvtan, logika 67. Eollin 69.)
VII. Comenius. 71-93.1. (Batichius 73. Comenius 76. Franke 92.)
VIII. A világi nevelés. Montaigne. 94-100. 1. (Eabelais 95.)
IX. Locke. 101-115. 1.
X. Rousseau. 116-133 1. (A Philanthropin. Basedow 131. Salzmann 133. Az új humanisták 133.)
XL Pestalozzi. 134-147. 1.
XII. Kant, Fichte, Herbart. 148-163. 1. (Kant 148. Fichte 156. Herbart 257.)
Könyvészeti és életrajzi jegyzetek. 164-238. 1.
Altalános művek. 164. I. *A görög nevelés*. 1. A görög nevelésügy irodalma 167. 2. Platon 168. 3. Aristoteles 170. II. *A római nevelés*. 1. A római nevelésügy irodalma 172. Quintilianus 173. Plutarchos 173. III. *A középkori nevelés*. 1. Egyházatyák 173. 2. Szerzetes iskolaügy 176. A scholastika. Egyetem 177. 4. Városi iskolaügy 177. IV. *A Renaissance és a Pæformatio nevelésügye*. 1. A renaissance-kor irodalma 178. 2. Olasz pzedagogusok: Vittorino 179. Guarino 179. 3. Humanistikus pzedagogiai írók: Vergerio 180. Vegio 180. Aeneas Sylvius 181. Sadoleto 181. Castiglione 181. Morus 181. 4. Erasmus 182. Vives 183. 5. Reformatio: Luther 184. Melanchton 185. Neander 186. Joh. Sturm 186.

V. *A jezsuiták iskolaügye.* 1. Irodalom 187. 2. Loyola 188. Aquaviva 189. 3. *A Ratio Studiorum* 189. Sacchini, Jouvençy 190. Bouhours, Alvarez, Aler, Pomey, Wagner 191. VI. *A Port Royal iskolái.* 1. Az oratórium: Bérulle, Candren, Morin, Thomassin, Lamy 192. Mascaron, Massillon, Malebranche 193. 2. Saint-Cyran, Arnauld 193. Nicole, Lancelot 194 Coustel 195. 3. La Salle 195. Calasanzio 196. 4. Nőnevelés: Jaqueline Pascal 196. Fénélon 197. Maintenon assz. 197. 5. Bossuet, Fénélon 198. Búdé, Ramus 198. Rollin 198. VII. *Comenius.* 1. Ratich, Altstedt, Apáczai 200. 2. Comenius 200. 3. Andreáé, Spener, Francke 206. VIII. *A világi nevelés. Montaigne.* Rabelais 207. Montaigne 208. IX. *Locke.* 1. Roger Asham, Milton 208. Locke 208. X. *Rousseau.* 1. Condillac 211. Helvetius, Diderot, D'Alembert 212. 2. Rousseau 213. 3. Basedow 217. Campe 218. Trapp, Salzmann 219. Gutsmuths, Blasche 220. Újabb humanisták: Cellarius, Gesner, Ernesti, Wolf 221. Boeckh 222. XI. *Pestalozzi.* 1. Hecker, Felbiger 222. Rochow, Oberlin 223. 2. Pestalozzi 223. 3. Girard 225. Jacotot 226. Fröbel 228. XII. *Kant, Fichte, Herbart.* 1. Kant, Fichte 230. 2. Herbart 232. Stoy, Ziller, Rein 236. 3. Schleiermacher, Bencke, Hegel, Rosenkranz 238. Spencer, Bain, Comte 238.